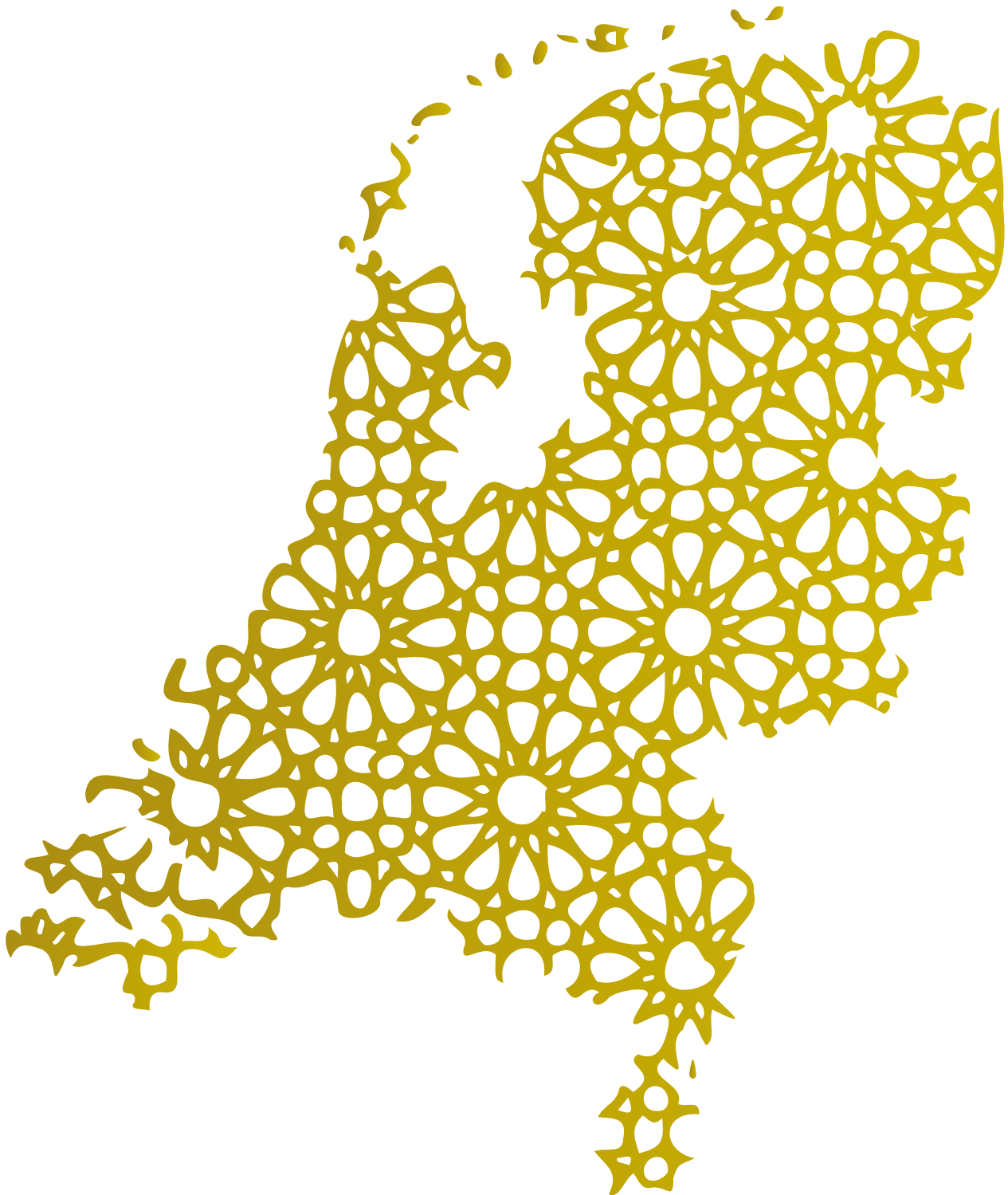

Moskeeën in verandering

Zes casestudies

Moskeeën in verandering
zes casestudies

Dr. Ineke Roex
Najib Tuzani

© NTA (Nuance door Training & Advies)

14 juli 2020

Dankwoord

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van de directie Samenleving & Integratie van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. We bedanken het ministerie voor het mogelijk maken van dit onderzoek. Daarnaast zijn we de leden van de begeleidingscommissie dankbaar voor het constructief-kritische commentaar tijdens het traject. Ook bedanken we dr. F.F. Vermeulen, universitair hoofddocent van de afdeling politicologie aan de Universiteit van Amsterdam, voor zijn kritische tegenlezing van het eindrapport, vanuit een wetenschappelijke invalshoek.

Onze bijzondere dank gaat uit naar de moskeebesturen, moskeebezoekers en alle andere respondenten, voor hun deelname aan dit onderzoek én de bereidheid om ons in vertrouwen te nemen. Deze prettige samenwerking heeft dit onderzoek mogelijk gemaakt.

Tot slot bedanken we de overige leden van het onderzoeksteam van NTA. Ondanks de moeilijk toegankelijke onderzoeksvelden is er veel werk verzet en is vanuit de kracht van nuance dit onderzoek uitgevoerd.

Inhoudsopgave

Samenvatting	6
Hoofdstuk 1: Inleiding	15
1.1. Aanleiding	15
1.2. Onderzoeksvragen.....	17
1.3. Definities	18
1.3.1. Moskee(organisatie)	18
1.3.2. Veranderingsproces.....	19
1.4. Methodische verantwoording	21
1.4.1. Type onderzoek.....	21
1.4.2. Opbouw van het onderzoek	22
1.4.3. Selectie moskeeën.....	22
1.4.4. Geanonimiseerde beschrijving van de geselecteerde moskeeën	24
1.4.5. Methodische reflectie	26
1.4.6. Procesreflectie	27
1.5. Leeswijzer.....	28
Hoofdstuk 2: Organisatie van de moskee.....	30
2.1. Functie van de moskee.....	30
2.1.1. Verbreding activiteiten aanbod.....	30
2.1.2. Spreekbuis voor 'hele' islamitische gemeenschap	32
2.1.3. Generatieverschillen: verwachtingspatronen lopen uiteen	33
2.1.4. Nadere bespreking van de resultaten	34
2.2. Moskeebesturen.....	35
2.2.1. Bestuurlijke ervaring.....	35
2.2.2. Loyaliteit en betrokkenheid.....	36
2.2.3. Beheersing van de Nederlandse taal.....	37
2.2.4. Omgang met technologische vooruitgang	37
2.2.5. Sensitiviteit voor en kennis van theologische kwesties.....	38
2.2.6. Nadere bespreking van de resultaten	38
2.3. Zeggenschap in de moskee.....	39
2.3.1. Meer (Nederlandse) bekeerlingen	39
2.3.2. Grotere etnische diversiteit.....	40
2.3.3. Grotere generatieverschillen	41
2.3.4. Actievere vrouwen.....	42
2.3.5. Nadere bespreking van de resultaten.....	43
2.4. Financiële uitdagingen.....	44
2.4.1. Betalen van maandelijkse kosten	44
2.4.2. Nieuw- of verbouw	45
2.4.3. Nadere bespreking van de resultaten.....	48
2.5. Grenzen van het bestuurlijk gezag en de gevolgen	49
2.5.1. Bestuurswisselingen.....	49
2.5.2. Vertrek van groepen moskeebezoekers	51
2.5.3. Nadere bespreking van de resultaten.....	52
2.6. Samenvatting.....	52
Hoofdstuk 3: Religieus leiderschap en theologische opvattingen.....	54
3.1. Religieuze autoriteiten in de moskee.....	54
3.1.1. De rol van de imam ter discussie.....	54
3.1.2. Docenten en toenemende verwachtingen van religieus onderwijs	56
3.1.3. Gastpredikers	59
3.1.4. Nadere bespreking van de resultaten	62

3.2. Theologische opvattingen	63
3.2.1. Veranderende houding ten aanzien van wetscholen en stemmen	64
3.2.2. Discussie over het concept al-wala wa-l-bara	65
3.2.3. Omgang met interne debatten tussen salafisten	67
3.2.4. Nadere bespreking van de resultaten	68
3.3. Theologische samenwerkingsverbanden	69
3.3.1. Versnippering van salafistische netwerken	69
3.3.2. Meer theologie-overstijgende samenwerkingen	70
3.3.3. Nadere bespreking van de resultaten	71
3.4. Samenvatting	72
Hoofdstuk 4: Moskee in context	74
4.1. Negatieve berichtgeving en ervaren anti-islamuitingen in de praktijk	74
4.1.1. Berichtgeving van media en overheid	74
4.1.2. Dagelijkse confrontaties en politiek klimaat	76
4.1.3. Extreemrechtse acties	77
4.1.4. Nadere bespreking van de resultaten	78
4.2. Reacties van moskeebesturen	78
4.2.1. 'Gesloten' houding	78
4.2.2. 'Open' houding	79
4.2.3. Nadere bespreking van de resultaten	80
4.3. Ontstaan samenwerking met de overheid	80
4.3.1. Kennis van actuele ontwikkelingen in de moskee	80
4.3.2. Gebrek aan kennis over salafisme	81
4.3.3. Rol van de burgemeester	82
4.3.4. Kennis en verwachtingen ten aanzien van de lokale overheid	83
4.3.5. Nadere bespreking van de resultaten	84
4.4. Samenwerking met overheid in de praktijk	85
4.4.1. Nadere bespreking van de resultaten	87
4.5. Samenvatting	87
Hoofdstuk 5: Conclusies en discussie	89
5.1. Conclusies per deelvraag	89
5.1.1. Bestuurlijk gezag	89
5.1.2. Theologische stroming	90
5.1.3. Houding ten opzichte van (samenwerking met organisaties in) de Nederlandse samenleving	93
5.2. Algemene conclusie	93
5.3. Aanbevelingen	99
5.3.1. Aanbevelingen aan (lokale) overheid	99
5.3.2. Aanbevelingen aan moskeebesturen en moskeekoepels	101
Literatuur	104
Bijlagen	110
Bijlage 1: Over de opdrachtnemer en de auteurs	111
Bijlage 2: Normatief kader problematisch gedrag uitgelegd	112
Bijlage 3: Geanonimiseerde respondentenlijst	114
Bijlage 4: Algemene topiclijst moskeebesturen en moskeebetrokkenen	116
Bijlage 5: Ontstaan & ontwikkeling van de moskee in Nederland	117
Bijlage 6: Overzicht van belangrijkste landelijke (koepel)organisaties	120
Bijlage 7: Islam	124
Bijlage 8: Salafisme (in Nederland)	132

Samenvatting

Aanleiding

De afgelopen jaren is 'islam' een veelbesproken thema in de media, samenleving én politiek. Over moskeeën wordt regelmatig gedebatteerd. Denk aan onderwerpen als: buitenlandse financiering, (internationale) terroristische aanslagen, overheidspublicaties over problematische gedragingen binnen bepaalde islamitische stromingen en toenemende extreemrechtse acties tegen moskeeën als symbool van de islam. Dit politiek-maatschappelijke debat over het onderwerp 'islam' en het beleid van de Rijksoverheid bij problematisch gedrag leiden tot de vraag: wat gebeurt er daadwerkelijk in de islamitische gemeenschappen in Nederland? En meer specifiek: zijn er veranderingsprocessen gaande binnen Nederlandse moskeeën (en hun moskeegangers) en welke zijn dit?

De laatste vijf jaar is er weinig geïnvesteerd in (wetenschappelijk) onderzoek naar moskeeën. Daardoor is er een gebrek aan beschikbare actuele (wetenschappelijke) kennis ontstaan over de huidige ontwikkelingen binnen Nederlandse moskeeën. Vanuit de media is er wel onderzoek gedaan naar moskeeën, maar dit is weinig systematisch en geeft weinig duiding.

Over het onderzoek

In dit onderzoek staan veranderingsprocessen in Nederlandse moskeeën vanuit het 'binnenperspectief' centraal. Deze worden geanalyseerd vanuit het gezichtspunt van leden van gemeenschappen. Het onderzoek is opgezet en uitgevoerd door Nuance door Training & Advies (NTA).

In dit rapport beschrijven we het kwalitatieve onderzoek naar veranderingsprocessen in Nederlandse moskeeën. Dit onderzoek is uitgevoerd in de periode september 2018 tot en met december 2019. Het onderzoek omvat bronnen- en literatuuronderzoek, interviews en veldwerk in en rondom zes geselecteerde Nederlandse moskeeën. Een kwalitatief onderzoek heeft als voordeel dat er een intiem en rijk beeld kan ontstaan van de onderzoeksgroep. Maar de resultaten van een kwalitatief onderzoek zijn niet per se te generaliseren naar - in dit geval - andere moskeeën.

De selectie van deze zes veldwerklocaties kwam tot stand na een uitgebreid selectieproces, met focus op eerdergenoemde actualiteit en de bestaande kennishiaat. We hebben daarom moskeeën geselecteerd waar sprake is van:

- een veranderingsproces in de afgelopen drie tot vijf jaar.
- vermeende signalen van problematisch gedrag, zoals geformuleerd door de Rijksoverheid in het Normatief kader problematisch gedrag (zie bijlage 2) en zoals wordt toegepast door de Taskforce Problematisch gedrag & ongewenste buitenlandse financiering (PG&OBF).

Problematische gedragingen richten zich op een vorm van ondermijning van de democratische rechtsorde.^[1] Sommige van deze gedragingen zijn niet strafbaar, maar vindt de Nederlandse overheid wel onwenselijk. Voorbeelden van problematisch gedrag zijn: "*het stelselmatig en dwingend afwijzen of belemmeren van democratische processen (zoals raadsvergaderingen en verkiezingen) en het gezag van democratisch-rechtstatelijke instituties (zoals de rechterlijke macht en overheid).*" ^[2]

Doelstelling

De doelstelling van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in veranderingsprocessen in moskeeën in Nederland. De nadruk ligt op inzicht krijgen in de aard, het verloop en de omstandigheden van deze processen. En de conflicten en/of spanningen die deze

[1] De overheid definieert ondermijning als volgt:
"Ondermijning is te definiëren als stelselmatige, doelbewuste en in vele gevallen heimelijke activiteiten die door de nagestreefde doelen, de gebruikte middelen of ressorterende effecten de democratische rechtstaat, de bijbehorende instituties en onderlinge samenhang tussen burgers verzwakken, destabiliseren, ondergraven of saboteren." Zie: Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, "*Integrale aanpak Problematisch gedrag en ongewenste buitenlandse financiering van maatschappelijke en religieuze instellingen.*" Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (11 februari 2019).

[2] Minister van Sociale Zaken, "*Integrale aanpak Problematisch gedrag en ongewenste buitenlandse financiering van maatschappelijke en religieuze instellingen.*"

veranderingsprocessen tot gevolg kunnen hebben.

Onderzoeksvragen

De centrale vraag van dit onderzoek luidt:

Welke veranderingsprocessen vonden plaats in moskeeën in de afgelopen drie tot vijf jaar en in welke relatie staan deze veranderingen - of het uitblijven ervan - tot de interne en externe context van de moskeeën?

Om de centrale vraag te beantwoorden, hebben we ingezoomd op de volgende deelvragen:

1. Is er een veranderingsproces zichtbaar in het bestuurlijke gezag van de moskee?
 - 1.1. Is er verandering in het bestuur of organisatie?
 - 1.2. Is er verandering in de beleving en/of samenstelling van bezoekers?
 - 1.3. Is er verandering in de faciliteiten en de functie van het gebouw?
 - 1.4. Is er verandering in financiën?
2. Is er een veranderingsproces zichtbaar in de theologische stroming van de moskee?
 - 2.1. Is er verandering in religieuze autoriteiten?
 - 2.2. Is er verandering in theologische opvattingen?
 - 2.3. Is er verandering in theologische samenwerkingsverbanden?
3. Is er een veranderingsproces zichtbaar in de houding van de moskee naar (samenwerking met organisaties in) de Nederlandse samenleving?
 - 3.1. Is er verandering in de relatie met andere lokale en nationale organisaties?
 - 3.2. Is er verandering in politieke en maatschappelijke debatten en tendensen?

Conclusies per deelvraag

Deelvraag 1: Bestuurlijk gezag

We hebben gezien dat in de onderzochte moskeeën verschillende verwachtingen en visies zijn bij besturen en moskeebezoekers over wat de functie van een moskee is of zou moeten zijn. Hierbij lijkt de **veranderende samenstelling van de groep moskeebezoekers** een belangrijke rol te spelen. Deze veranderende samenstelling heeft betrekking op leeftijd (generatieverschillen) en demografie (de komst van vluchtelingen, hogere betrokkenheid van vrouwen en toenemend aantal bekeerlingen). Er zijn moskeebesturen die er (noodgedwongen) voor kiezen om de moskee meer **maatschappelijk betrokken** te laten zijn. In verschillende onderzochte moskeeën gaan deze uitbreidingen onder andere gepaard met **financiële uitdagingen**.

We hebben tijdens dit onderzoek ook waargenomen dat er verschillende verwachtingen zijn over de **competenties en rol van een moskeebestuur**. Vijf aspecten kwamen tijdens dit onderzoek naar voren: bestuurlijke ervaring, loyaliteit en betrokkenheid, beheersing van de Nederlandse taal, omgang met technologische vernieuwingen en sensitiviteit voor en kennis van theologische kwesties. Deze ontwikkelingen kunnen voor **tallose** spanningen zorgen die impact hebben op het bestuur. In de casestudies van dit onderzoek hebben we in de praktijk gezien dat spanningen soms zo hoog oplopen dat moskeebestuurders gedwongen worden te vertrekken of dat ze op eigen initiatief plaatsmaken voor nieuwe bestuurders. De grenzen van het bestuurlijke gezag zijn dan bereikt, en zodoende vindt er een herverdeling van de macht plaats.

Deelvraag 2: Theologische stroming

Religieuze autoriteiten

Binnen de onderzochte moskeeën werd zichtbaar dat de religieuze autoriteit verdeeld lijkt over drie rollen. Het gaat daarbij om de rol van de imam, de docenten en gastpredikers. Hoewel de **imam** in alle onderzochte moskeeën een centrale rol speelt, lijken de mate van theologische kennis die hij heeft, de mate van beheersing van de Nederlandse taal en inzicht in de Nederlandse (religieuze) context én de mate van populariteit die hij geniet onder de moskeebezoekers zijn autoriteit binnen de moskee te bepalen. We hebben gezien dat de beheersing van de Nederlandse taal daarbij een belangrijkere positie inneemt dan voorheen. In de onderzochte moskeeën hebben we echter gezien dat de meeste imams niet voldoen aan deze criteria. Het gevolg is dan dat (externe) **gastpredikers** die de Nederlandse taal machtig zijn en beter inspelen op de Nederlandse context, in dit vacuüm springen. Vooral salafistische organisaties lijken professioneel in te springen in dit vacuüm. We zien dat salafistische predikers het speelveld domineren als het gaat om het geven van Nederlandstalige lezingen. Ook via internet domineren salafistische organisaties de religieus-islamitische informatie in de Nederlandse taal. Dit om aan te sluiten bij de belevingswereld van jongeren die de Nederlandse taal en context, identiteit en authenticiteit belangrijk vinden bij het beleven van hun religie. Naast de imam en de gastprediker is er nog een autoriteit waar moslims hun religieuze kennis vandaan halen. Dit is de **docent** en daaraan gekoppeld het religieuze onderwijs. Een aantal ontwikkelingen dat we zagen in de onderzochte moskeeën: variërende leerlingenaantallen in de klassen, het ontstaan van steeds meer particuliere onderwijsinitiatieven buiten de moskee om en het beperkte zicht dat moskeebesturen hebben op het religieuze onderwijs in hun moskee.

Theologische opvattingen

Wanneer we kijken naar veranderingsprocessen rondom de theologische opvattingen binnen de onderzochte moskeeën dan zien we dat er binnen salafistische organisaties een ontwikkeling lijkt te zijn in de kijk op wetscholen. In de praktijk was het de afgelopen jaren zo dat salafisten in Nederland de vier wetscholen afwezen. In dit onderzoek hebben we echter gezien dat er in sommige salafistische netwerken in en rondom moskeeën juist meer nadruk wordt gelegd op het gebruik van een wetschool. Het volgen van een wetschool door salafisten is echter niet nieuw. Dat lijken deze netwerken vooral te doen omdat ze merken dat het 'salafisme' in de samenleving met argusogen wordt bekeken en orthodoxe stromingen van de islam in mindere mate. Intern volgt men echter nog steeds de salafistische geloofsleer waar dezelfde theologische opvattingen als voorheen centraal staan. De denkwijze is dus nog steeds salafistisch. Binnen de steeds meer versnipperende salafistische kringen bestaat veel discussie over de nieuwe beeldvorming van betrokken organisaties en predikers richting de buitenwereld. Dit roept bij sommige respondenten een beeld op van dubbelhartigheid. Wij signaleren dat deze verschillende verhalen (intern en extern) onderdeel zijn van een complex samenspel van actoren die allen verschillende standpunten innemen in dezelfde omgeving. Daarom kunnen we beter spreken van interne diversiteit en onenigheid dan van dubbelhartigheid. Het is nog maar de vraag in hoeverre deze verandering blijvend is en of deze verandering doorzet.

Samenwerking

Tot slot hebben we in dit onderzoek gezien dat de onderzochte moskeeën vaker samenwerken door toenemende anti-islamincidenten. Dit gebeurt op voornamelijk lokaal en in mindere maten op landelijk niveau.

Deelvraag 3: Houding ten opzichte van (samenwerking met organisaties in) de Nederlandse samenleving

In dit onderzoek hebben we gezien dat naar aanleiding van toenemende anti-islamuitingen er vaker **structurele samenwerking** ontstaat tussen moskeeën, die wordt opgezet of afgedwongen door de (lokale) overheid. Dit hebben we gezien bij drie van de zes onderzochte moskeeën. Het gaat dan om samenwerking tussen moskeeën (onder leiding van de (lokale) overheid) op bepaalde thema's die langere tijd relevant zijn. In verschillende gemeenten bestaan gesprekscycli waarin moskeeën uit de gemeente periodiek met elkaar om de tafel gaan om deze thema's te bespreken. Dit is vooral gerelateerd aan **veiligheid** maar gaat ook steeds vaker over andere maatschappelijke onderwerpen zoals: hoe om te gaan met 'probleemjeugd'? Deze samenwerking wordt door vele moskeebetrokkenen in dit onderzoek toegejuicht, maar de **verwachtingen** van wat de overheid voor moslims kan betekenen zijn bij deze onderzochte moskeeën laag en de scepsis en teleurstelling groot.

Antwoord op de onderzoeksvraag

Welke veranderingsprocessen vonden plaats in moskeeën in de afgelopen drie tot vijf jaar en in welke relatie staan deze veranderingen - of het uitblijven ervan - tot de interne en externe context van de moskeeën?

Context heeft hier een brede definitie. Het gaat om de interne én externe context waarin veranderingsprocessen plaatsvinden. Bij de interne context gaat het onder meer om: interne behoeften, verwachtingen en conflicten. Bij de externe context gaat het onder meer om: samenwerkingsverbanden, de beeldvorming in de media, de verhoudingen met andere gemeenschappen op lokaal niveau, en overheidsbeleid.

Eén van de grootste veranderingsprocessen van dit moment is de transitie van een enkel religieuze naar een meer diverse functie van de moskee. De meer diverse rol omvat: maatschappelijke betrokkenheid, het versterken van de sociale contacten en een andere visie op religieus onderwijs. Dit zijn dé thema's waar moskeebesturen iets mee moeten in de praktijk. Omdat de samenleving en de moskeebezoekers zelf eisen stellen aan de rol van moskeeën. Deze eisen komen gedeeltelijk met elkaar overeen.

De zes onderzochte moskeeën zitten in verschillende fasen in dit proces en kiezen uiteenlopende richtingen. Sommige moskeeën verbinden zich meer met de samenleving, anderen trekken zich juist terug. Eén van de onderzochte moskeeën vindt bijvoorbeeld dat ze te vaak is blootgesteld aan negatieve berichtgeving door media of overheid en dat het daarom tijd is om zich meer af te sluiten van de samenleving. Andere onderzochte moskeeën zien het als hun taak om meer de verbinding op te zoeken, ondanks de negatieve berichtgeving. Als moskeebesturen niet op de juiste manier leidinggeven en de wensen van bezoekers onvoldoende meenemen in de nieuwe koers, ontstaan er tijdens dit veranderingsproces spanningen en conflicten.

Een andere belangrijke conclusie van dit rapport is dat de samenwerking tussen de moskee en overheid toeneemt. Deze uitkomst is deels onverwacht. In bijna alle onderzochte moskeeën wordt er periodiek samengewerkt met vooral de lokale overheid, zoals de gemeente en politie. Andere moskeeën uit dezelfde regio nemen ook deel aan dit soort periodieke gesprekscycli. De samenwerking neemt toe als er een voor moslims negatief incident heeft plaatsgevonden. Dan voelen beide partijen de noodzaak om contact te leggen. Deze samenwerking gaat niet overal van een leien dakje. De samenwerking is omgeven door argwaan, teleurstelling en onwetendheid aan beide kanten. Of er op een constructieve wijze wordt samengewerkt, hangt af van

diverse factoren: kennis van actuele ontwikkelingen in de moskee, kennis van salafisme, de rol van de burgemeester en kennis en verwachtingen van de lokale overheid.

De onderzochte moskeeën hebben de afgelopen drie tot vijf jaar te maken gehad met salafistische invloeden. We hebben geconstateerd dat het salafisme in diverse onderzochte moskeeën constant aanwezig is. We kunnen op basis van dit onderzoek echter niet vaststellen dat salafistische invloeden toenemen, zoals in de media, politiek en samenleving vaak wordt gesuggereerd. Dit was bovendien niet de focus van ons onderzoek. We kunnen wel stellen dat het salafisme steeds zichtbaarder wordt in het moskeelandschap. En dat de invloed op Nederlandse moslims en in Nederlandse moskeeën wisselt. Salafistische invloeden kunnen op bepaalde momenten wegebben, om later weer tevoorschijn te komen, bijvoorbeeld door bestuurswisselingen. Dit is onder meer zichtbaar in het religieuze onderwijs van de moskeeën, het aanbod van salafistische predikers en de online islamitische informatievoorziening.

Aanbevelingen

Aanbevelingen aan (lokale) overheid

Aanbeveling 1: *Voer vaker onderzoek uit vanuit het binnenperspectief*

De afgelopen jaren worden steeds vaker onderzoeken gestart vanuit de overheid die zich richten op (onderdelen van) de islamitische gemeenschap in Nederland, denk bijvoorbeeld aan de Parlementaire ondervragingscommissie ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen, [3] de lopende verkenning naar informele scholing in Nederland van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid [4] en het lopende WODC-onderzoek naar buitenlandse financiering van religieuze instellingen.[5] De uitkomsten raken veelal gevoelige snaren en roepen negatieve gevoelens op in de islamitische gemeenschap. Ook houden ze verband met de nationale veiligheidsagenda. Het zijn echter regelmatig onderzoeken vanuit het 'buitenperspectief' (óver islamitische gemeenschappen) in plaats van het 'binnenperspectief', waarbij islamitische gemeenschappen zelf voor een substantieel deel aan het woord komen. De overheid wordt daarom niet gezien als een onafhankelijke actor maar als partijdige actor, is onze conclusie. En daarom is het van belang om een nog kritischere blik te hebben op welke onderzoeken er wel of niet uitgevoerd moeten/ kunnen worden. Onderzoek doen vanuit het binnenperspectief heeft namelijk als meerwaarde dat Nederlandse moslims meer van zichzelf kunnen laten zien, het gevoel krijgen op een gelijkwaardige manier behandeld te worden, en meer in verbinding kunnen staan met de Nederlandse samenleving. Daarnaast projecteert het ook het zelfbeeld en hoe dit interacteert met anderen.

Aanbeveling 2: *Faciliteren in de opzet van een Nederlandse imamopleiding die door een zo breed mogelijk aantal moskeeën gedragen wordt*

Een imamopleiding in Nederland waardoor imams de Nederlandse taal en context beter gaan beheersen, dat is een groeiende wens. Er is in het verleden al eens eerder met een Nederlandse imamopleiding geëxperimenteerd en dat leidde uiteindelijk niet tot het gewenste resultaat. Om hier weer nieuw leven in te blazen zouden het Ministerie van Onderwijs en het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid moskeeën kunnen faciliteren in de opzet van een dergelijke opleiding. Een kritische succesfactor hierin is het betrekken van de juiste vertegenwoordigers van de diverse moskeeën, zodat er een breed draagvlak (lees erkenning) van een dergelijke opleiding komt. Dit is tegelijkertijd ook een enorme uitdaging gezien de diversiteit aan koepels en lokale samenwerkingsverbanden.

- [3] Deze commissie heeft in februari en maart 2020 onderzoek gedaan naar ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen. Zie: www.tweedekamer.nl/kamerleden_en_commissies/commissies/pocob
- [4] www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/02/13/kabinet-laait-informele-scholing-onderzoeken
- [5] Kamerstuk 29614, nr. 108, 13-02-2019

Aanbeveling 3: *Ontwikkel een integrale overheidscommunicatiestrategie met duidelijke uitgangspunten over het salafisme*

Moskeebetrokkenen zien de overheid niet als een onafhankelijke partij, maar juist als partijdig. We hebben een aantal voorbeelden van een dergelijke perceptie aangehaald in dit rapport. De aanbeveling is dan ook om een integrale overheidscommunicatiestrategie te ontwikkelen over het salafisme. Het is hierbij belangrijk om nog beter onderscheid te maken tussen de salafistische stroming (een minderheid binnen de islamitische gemeenschap) én de grotere islamitische gemeenschap. Daarnaast is het onderscheid binnen het salafisme relevant. Dat zou in dit kader betekenen dat er bij overheidscommunicatie, de focus op de ongewenste/problematische gedragingen of uitingen van het salafisme, nog explicieter wordt benadrukt. De polariserende effecten kunnen op deze manier beperkt worden. Het is cruciaal om hierbij communicatiedeskundigen te betrekken met een hoge mate van kennis over de islamitische gemeenschappen.

Aanbeveling 4: *Landelijke koepels mogelijk niet de juiste gesprekspartners meer, kijk daarom kritisch naar de gebruikte communicatiepaden*

In dit onderzoek hebben we kritische geluiden vanuit de onderzochte moskeeën opgetekend over de informatievoorziening en communicatie van de centrale overheid richting of over de islamitische gemeenschappen. Deze communicatie verloopt doorgaans langs gebaande paden zoals landelijke koepelorganisaties waar periodiek mee wordt overlegd. Gezien deze kritische geluiden lijkt dit echter niet afdoende te zijn. Mogelijk heeft de overheid wel gecommuniceerd met koepelorganisaties in de aangehaalde voorbeelden in dit onderzoek, maar heeft dit de moskeeën niet bereikt. Daarom ontstaat de interessante vraag wat het feitelijke effect, de legitimering en de herkenbaarheid is van verschillende landelijke koepelorganisaties in relatie tot lokale moskeeorganisaties. Deze vraag is nog relevanter nu een trend zichtbaar lijkt te zijn waarbij moskeeën zich regionaal organiseren. Het is daarom aan te bevelen de huidige communicatiepaden via landelijke koepelorganisaties kritisch onder de loep te nemen door dit te onderzoeken en daarna mogelijk te verbeteren. Het uiteindelijke doel is om de verschillende gemeenschappen tijdig te bereiken met de bedoelde boodschap.

Aanbeveling 5: *Verhoog het kennisniveau van ten minste de termen salafisme en orthodoxie*

In dit onderzoek hebben we gezien dat het salafisme vaak verkeerd wordt uitgelegd of verkeerd wordt begrepen in de politiek, media en samenleving. Het salafisme is een begrip geworden met een negatieve connotatie waaronder iedereen iets anders verstaat. Orthodoxie en salafisme, maar ook salafisme en salafist worden regelmatig als synoniem gebruikt. De plaats die het salafisme inneemt in het systeem van de islam en de verhouding met de orthodoxie is vaak onduidelijk. In het publieke debat ligt alles wat betrekking heeft op de islam onder een vergrootglas. En daarom is het noodzakelijk om op basis van juiste veronderstellingen uitspraken te doen en/of beleid te maken. Een juist kennisniveau van ambtenaren helpt maatschappelijke spanningen in de samenleving te verminderen en creëert een veilig klimaat waarin constructieve samenwerking tussen de overheid en moskee tot stand kan komen. Daarbij komt dat de overheid haar definitiekracht lijkt de onderschatten, waardoor veel onduidelijkheden (kunnen) ontstaan. Als dit consistent wordt gebruikt, zijn bijlagen 7 en 8 van dit onderzoeksrapport mogelijk een geschikte eerste aanzet om het kennisniveau te verhogen en de definitiekracht van de overheid te vergroten.

Aanbeveling 6: *Verhoog bewustwording bij professionals over het bestaan van religieuze afwegingskaders bij burgers*

In een sterk geseculariseerde samenleving, zoals Nederland, lijkt het haast bijna vanzelfsprekend dat burgers bij het maken van (politieke en maatschappelijke) keuzes geen gebruik maken van religieuze afwegingen. In dit onderzoek hebben we echter gezien dat een deel van de Nederlandse moslims juist wel een religieus afwegingskader hanteert bij het maken van keuzes. Dit is de bril waardoor ze kijken naar onderwerpen als bijvoorbeeld staatsinrichting en politiek. Hierdoor kunnen bepaalde burgers andere afwegingen maken dan gangbaar is binnen de samenleving. Het gevolg is dan dat burgers (en burgers in relatie tot de overheid) verschillende 'talen' spreken en elkaar soms echt niet kunnen begrijpen. Dit kan allerlei emoties oproepen. Het is daarom aan te bevelen dat professionals zich bewust worden vanuit welk referentiekader zij contacten/gesprekken aangaan met actoren binnen de islamitische gemeenschap. Je dient namelijk als professional te kunnen reflecteren op eigen referentiekaders. Dit kan bijvoorbeeld, door professionals handvaten mee te geven die helpen om gesprekken te voeren met actoren uit de islamitische gemeenschap over dit onderwerp. Ook het geven van handvaten om te kunnen reflecteren op het eigen afwegingskader en de eigen standpunten in relatie tot die burger zijn mogelijkheden hiertoe.

Aanbevelingen aan moskeebesturen en moskeekoepels**Aanbeveling 7:** *Verder professionaliseren van de eigen organisatiestructuur*

In dit onderzoek hebben we gezien dat verschillende moskeeën een screeningsbeleid hebben voor het uitnodigen van gastpredikers. Dit beleid wordt soms gemaakt in overleg met de gemeente, soms vindt dit zelfstandig plaats. Hierdoor houdt het moskeebestuur én de gemeente beter zicht op de gastpredikers en de inhoud van hun religieuze boodschap. Ook is er in een enkele moskee mediabeleid ontwikkeld voor omgang met journalisten en onderzoekers. Hierdoor houdt de moskee zicht en controle op de informatievoorziening over de moskee naar de buitenwereld. Dit screeningsbeleid voor predikers en het mediabeleid voor journalisten en onderzoekers kunnen moskeebesturen helpen om de groeiende polarisatie ten aanzien van islamitische aangelegenheden in de samenleving te beperken.

We raden moskeebesturen verder aan om de eigen kennis te verhogen over begrippen zoals haatzaaien, oproepen tot onverdraagzaamheid en antidemocratische retoriek. Het is daarbij met name van belang om de scheidslijn tussen gangbare theologische discours en polemiek in het kader van vrijheid van godsdienst en meningsuiting goed te kunnen onderscheiden van de eerdergenoemde begrippen. Verder is het aan te bevelen om de lokale overheid proactief te informeren over het gevoerde beleid omtrent deze elementen.

Naast de ontwikkeling van screenings- en mediabeleid willen we moskeebesturen aanbevelen verder ook na te denken over de interne diversiteit binnen de eigen achterban. Zowel om doelgroepen te kunnen bedienen (jongeren en vrouwen bijvoorbeeld), maar ook om externe ongewenste invloeden te kunnen reguleren. Wat hierbij kan helpen is om na te denken over een profiel met visie en missie van de eigen moskee, deze op te stellen en dit breed te communiceren en uit te dragen naar de rest van de samenleving. Daarbij is wel van belang om alle doelgroepen te betrekken zodat het een breed gedragen profiel is wat herkenbaar is voor iedereen. Het betrekken van doelgroepen zoals jongeren en vrouwen, door ze meer ruimte en inspraak te geven binnen de moskee, kan ook helpen bij het verlagen van (latente) spanningen.

Aanbeveling 8: *Verbeter pedagogische vaardigheden van eigen docenten*

Moskeebezoekers met jonge kinderen die hier vaak geboren zijn en opgroeien, hebben behoefte aan pedagogisch en didactisch verantwoord religieus onderwijs zoals ze dat kennen in het regulier (basis) onderwijs. De docenten die informeel onderwijs geven binnen sommige onderzochte moskeeën zijn echter niet altijd pedagogisch onderlegd. Hierdoor ontstaat de behoefte bij sommige ouders om kinderen bij andere (vaak salafistische) organisaties in te schrijven die beter geëquipeerd lijken te zijn. Om het eigen religieus onderwijs aantrekkelijk te maken voor deze groep ouders adviseren we moskeebesturen om docenten te faciliteren met bijscholing. Ook is het aan te bevelen om hierover samenwerkingen aan te gaan met lokale reguliere onderwijsinstellingen, waarbij de docenten bijvoorbeeld in de vorm van stages hun pedagogische en didactische vaardigheden kunnen verbeteren.

Aanbeveling 9: *Maak onderscheid tussen politieke uitspraken en overheidsbeleid*

Tijdens diverse interviews met zowel moskeebezoekers als -bestuurders viel op dat regelmatig gesproken werd over 'de overheid' als homogene entiteit. Er is echter een groot verschil tussen beleidsmakers en politiek, terwijl deze vaak in samenhang als 'overheid' beschouwd worden. Het is daarom aan te bevelen om het bewustzijn binnen het bestuur maar ook bij de eigen achterban te verhogen om bij de waardering van overheidsoptreden onderscheid te maken tussen politieke uitspraken en overheidsbeleid. Belangrijk is dat moskeebestuurders, -betrokkenen en -bezoekers kunnen onderscheiden welke institutie aan het woord is en wie er invloed uitoefent op een onderdeel van de overheid of de politiek.

Aanbeveling 10: *Wees transparant en open naar onderzoekers*

Gedurende dit onderzoek hebben we ervaren hoe open en transparant de meeste moskeeën zich opstelden in de beantwoording van onze vragen tijdens de gesprekken. Tegelijkertijd hebben we ook gemerkt hoe ingewikkeld het kan zijn om medewerking te verkrijgen. Maar ook hoe moeizaam de gesprekken soms verlopen, waarbij in sommige gevallen sociaal wenselijke antwoorden werden gegeven die later weer werden aangepast nadat het vertrouwen tussen onderzoeker en respondent gegroeid was. Ook hebben we regelmatig de klachten opgetekend van besturen en andere moskeebetrokkenen over een in hun ogen incorrect beeld dat soms geschetst wordt over de islam en moslims. Daar waar we eerder de overheid hebben geadviseerd om meer onderzoek vanuit het binnenperspectief te stimuleren, adviseren we moskeebesturen om hier niet alleen op een transparante wijze aan mee te werken, maar de overheid ook te helpen bij de keuze van de juiste onderwerpen. Onderwerpen die bijvoorbeeld leven bij de moskeebesturen en de eigen achterban.

De laatste aanbeveling richt zich tot slot ook tot de imams (specifiek):**Aanbeveling 11: *Verstevig de positie van imams: opleiding en vakbond***

Een imamopleiding in Nederland waardoor imams de Nederlandse taal en context beter gaan beheersen dat, is zoals eerdergenoemd, een groeiende wens. Ook is er de wens om een vakbond voor imams op te zetten waardoor allerlei arbeidsvoorwaarden beter geregeld kunnen worden en er binnen moskeeën minder conflicten zullen ontstaan over rollen, taken en verantwoordelijkheden. Eerdere initiatieven voor een Nederlandse imamopleiding hebben tot weinig geleid omdat dit onder andere niet breed gedragen werd door de nieuwe werkgevers van de opgeleide imam. Tegelijkertijd zien we in dit onderzoek dat er een tekort is aan gekwalificeerde imams die naast een stevige theologische kennis, deze kennis naar de Nederlandse context kunnen vertalen en de Nederlandse taal goed beheersen om dit over te kunnen brengen. Het is daarom moskeebesturen, de door hen erkende moskeekoepels en imams aan te bevelen

om samen te werken en het gesprek aan te gaan met onderwijsinstellingen en de eerdergenoemde ministeries over een imamopleiding. Hierbij zien wij twee kritische succesfactoren:

1. De onderwijsinstellingen dienen voorzien te worden van een breed gedragen basis curriculum vanuit het binnenperspectief, wat realistisch en haalbaar is en wat aansluit bij de Nederlandse context.
2. De positie en rol van de imam afbakenen en verstevigen. Imams en organen zoals de VIN raden we aan om in overleg te gaan met bestaande vakbonden om de mogelijkheid van een eigen imamvakbond te onderzoeken.

Een imamvakbond en een breed gedragen erkende imamopleiding kunnen bijdragen aan het verhogen van het volwassenheidsniveau van het beroep. Dit kan er weer voor zorgen dat dit beroep aantrekkelijker wordt voor jonge Nederlandse moslims. Een verbeterde positie van imams stelt ze mogelijk beter in staat om de gewenste brugfunctie te kunnen vervullen naar de Nederlandse samenleving. Op deze manier kan er beter omgaan worden met uitdagingen in en verwachtingen van moskeeën én kan de invloed van meer antidemocratische voormannen tegengegaan worden.

Hoofdstuk 1: Inleiding

Dit hoofdstuk beschrijft de aanleiding van dit onderzoek, de onderzoeksvragen, de onderzoeksopzet en de gebruikte onderzoeksmethoden.

1.1. Aanleiding

De afgelopen jaren is 'islam' een veelbesproken thema in de media, samenleving en politiek. Moskeeën zijn hierbij regelmatig onderwerp van debat. De media berichten bijvoorbeeld over de buitenlandse invloed op moskeeën als gevolg van financiering vanuit de Golfstaten, een (dwingende) overname door (en/of ongewenste invloed van) salafistische moslims of over machtsstrijden tussen bestuursleden onderling en/of tussen moskeebesturen en bezoekers.^[6] Deze nieuwsberichten gaan over moskeeën in verschillende grote en kleine steden in Nederland. Ook over internationale, islam-gerelateerde gebeurtenissen wordt bericht in Nederlandse media. Denk aan terroristische aanslagen binnen en buiten Europa uit naam van de islam.

In de laatste fase van dit onderzoek ontstond er in Nederland bijvoorbeeld veel commotie over de publicatie van een onderzoek van Nieuwsuur en NRC dat op nationale televisie uitgezonden werd. De resultaten van dit onderzoek werden in twee gedeelten besproken. De eerste uitzending ging over salafistische invloeden in islamitische weekendscholen. Een dag later besteedde Nieuwsuur aandacht aan ongewenste invloeden in het reguliere basisonderwijs op islamitische grondslag. Naar aanleiding van dit onderzoek hebben politieke partijen als de VVD en de ChristenUnie aangegeven dat de onderwijsinspectie moet kunnen ingrijpen in informeel moskeewonderwijs.^[7]

Het onderwerp 'islam' leeft ook in de Nederlandse samenleving. Anti-islam sentimenten nemen toe in Nederland, stelt de Monitor Islamofobie. Deze monitor ziet vanaf 2005 een stijgende lijn in het aantal (gemelde) incidenten bij moskeeën. En de laatste jaren ook "*een toename van moslimdiscriminatie over de hele linie*".^[8] Er ontstaat steeds meer verzet tegen de zogenaamde 'islamisering' van de samenleving en/of ongewenste uitwassen van de islam in Nederland. Vooral moskeeën zijn steeds vaker doelwit van anti-islamacties, omdat ze symbool staan voor de islam.^[9]

De Rijksoverheid besteedt ook steeds meer aandacht aan de islam in Nederland, vanuit een veiligheidsperspectief. Dit perspectief is begrijpelijk, want het is de centrale taak van de overheid om de democratische rechtsorde te beschermen en bevorderen. Hierbij is het belangrijk om onderscheid te maken tussen overheidsbeleid en overheidshandelen. Overheidsbeleid richt zich niet op de islam of moslims in het algemeen, maar op de onwenselijke politieke en maatschappelijke implicaties van een specifiek spectrum. In diverse overheidspublicaties uit de overheid bijvoorbeeld haar zorgen over de invloed van bepaalde implicaties van het salafisme in Nederlandse moskeeën.^[10] Zo zouden salafistische jongeren invloed proberen te krijgen in moskeeën en moskeebesturen, in een aantal gevallen met intimidatie en geweld.^[11] Er is in deze publicaties met name aandacht voor de gewelddadige extremistische tendensen binnen de beweging en de veronderstelde problematische aspecten van het salafisme. Denk aan onverdraagzaamheid, en isolationistische en anti-integratieve tendensen.^[12]

Voor deze aspecten is sinds 2012 veel aandacht vanuit media, politiek, justitie en beleidsmakers. Toen was er een relatief grote groep uitreizigers naar Syrië en Irak en werden we opgeschrikt door aanslagen van gewelddadige salafisten in West-Europa.^[13] Er worden beleidsinitiatieven opgezet die deze problematische aspecten

[6] Zie bijvoorbeeld: Kouwenhoven, Andreas, "Gematigde moslims werden weggepest in moskee Geleen," *NRC* (25 april 2018), Liukku, Antti, "Arabieren trekken zich terug uit Essalam Moskee," *AD* (30 maart 2018), Wiegman, Marcel, "Spanningen leiden tot geweld in Amsterdamse moskee," *AD* (21 november 2016), Beek, Johan van den en Claire van Dyck, "Maastrichtse moskee vreest voor coup door salafisten," *De Limburger* (14 oktober 2017).

[7] Kouwenhoven, Andreas en Milena Holdert, "Salafistische scholen leren kinderen zich af te keren van Nederland," *NRC* (10 september 2019), geraadpleegd op 10 oktober 2019 via: www.nrc.nl/nieuws/2019/09/10/salafistische-scholen-leren-kinderen-zich-af-te-keren-van-nederland-a3972845.

[8] Oordt, Roemer van, "Monitor Islamofobie Project: stijgende lijn moslimhaat en -discriminatie," *Republiek Allochtonië* (27 maart 2017), geraadpleegd op 31 oktober 2019 via: <http://www.republiekallochtonie.nl/blog/achtergronden/monitor-islamofobie-project-stijgende-lijn-moslimhaat-en-discriminatie> en Oordt, Roemer van, "Besluitvorming moskeebouw gevoelig voor islamofobe tendensen?," in Valk, Ineke van der, *Mikpunt Moskee*, (Amsterdam: Brave New Books, 2019), 40, 41.

[9] Valk, Ineke van der, *Mikpunt Moskee*, (Amsterdam: Brave New Books, 2019), 10, 12, 17.

[10] Zie onder meer Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, "*Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 50*," Ministerie van Justitie en Veiligheid (2019) en AIVD/NCTV, "*Salafisme in Nederland: Diversiteit en dynamiek*," Ministerie van Justitie en Veiligheid (2015).

[11] Zie bijvoorbeeld: AIVD, "*Jaarverslag 2016*," Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2017).

[12] In onder meer het beleidskader 'Normatief kader problematisch gedrag' worden vanuit overheidswege ook niet-straftbare uitingen in deze beweging geproblematiseerd en onwenselijk genoemd. Zie Ministerie van

van het salafisme moeten tegengaan. Eén van die beleidsinitiatieven is het Normatief kader problematisch gedrag dat in 2016 is ontwikkeld door de Rijksoverheid. En waarvoor in 2019 een taskforce is opgericht (Taskforce Problematisch gedrag & ongewenste buitenlandse financiering (PG&OBF)). Het Normatief kader stelt acht gedragingen centraal (plus mogelijke interventies daarop) die in meer of mindere mate als problematisch worden gezien door de overheid. Zie bijlage 2 voor een overzicht van de acht gedragingen. In basis kan dit normatieve kader van toepassing zijn op problematische gedragingen voortkomend uit diverse ideologieën, maar in de praktijk ligt de focus vooral op salafistische problematische gedragingen.^[14]

Het politiek-maatschappelijke debat in de samenleving over het onderwerp 'islam' in het algemeen, het salafisme in het bijzonder en het beleid van de Rijksoverheid met betrekking tot problematisch gedrag leidt tot de vraag: wat gebeurt er daadwerkelijk in de islamitische gemeenschappen in Nederland? En meer specifiek: wat is de verhouding tussen Nederlandse moskeeën (en hun moskeebezoekers) en dit problematisch gedrag? Voor de beantwoording van deze vragen bestaat vooral veel informatie vanuit het 'buitenperspectief' (actoren van buiten de islamitische gemeenschap). We weten echter niet voldoende hoe moskeebezoekers zelf tegen deze ontwikkelingen aankijken, informatie vanuit het 'binnenperspectief' hebben we te weinig. Welke ontwikkelingen zijn er precies gaande? Met welke uitdagingen hebben moskeeën te maken, wat betekent dit voor moskeebezoekers? Dit zijn vragen die alleen de gemeenschappen kunnen beantwoorden.

De laatste vijf jaar is er weinig geïnvesteerd in systematisch wetenschappelijk onderzoek binnen moskeeën. Daardoor is er een hiaat ontstaan in de actuele (wetenschappelijke) kennis over de huidige ontwikkelingen binnen Nederlandse moskeeën. We missen specifieke informatie vanuit moskeeën over waarom en hoe veranderprocessen zijn ontstaan, hoe ze verlopen en wat de gevolgen hiervan zijn. Er is wél onderzoek gedaan naar islam-gerelateerde onderwerpen door journalisten. Zoals het meest recente onderzoek van Nieuwsuur en NRC over salafistische invloeden in informeel islamitisch weekendonderwijs (september 2019).^[15] Maar dit type (media) onderzoek is vaak weinig systematisch en heeft een korte onderzoeksperiode. Het wetenschappelijk onderzoek dat wij hebben uitgevoerd is systematisch opgezet, betrof een langere onderzoeksperiode en is gebaseerd op transparante communicatie met betrokkenen van de onderzochte moskeeën.

Over het onderzoek

Er wordt vooral over moslims gepraat in plaats van mét moslims, is een veelgehoord adagium. Dit is het eerste onderzoek waarin veranderingsprocessen in Nederlandse moskeeën, vanuit het 'binnenperspectief', centraal staan. Die worden namelijk geanalyseerd vanuit het gezichtspunt van leden van deze gemeenschappen. Dit maakt dit onderzoek uniek, omdat het meer inzicht wil geven in veranderingsprocessen binnen moskeeën en de impact daarvan op moskeebezoekers en de bredere samenleving.

In dit rapport beschrijven we het kwalitatieve onderzoek naar veranderingsprocessen in Nederlandse moskeeën. Dit onderzoek is uitgevoerd door Nuance door Training & Advies, opgezet in de periode september 2018 tot en met december 2019. Het onderzoek omvat bronnen- en literatuuronderzoek, interviews en veldwerk in en rondom zes geselecteerde Nederlandse moskeeën. Zie bijlage 1 voor een beschrijving van NTA en de auteurs. Een kwalitatief onderzoek heeft als voordeel dat er een intiem en rijk beeld kan ontstaan van de onderzoeksgroep. Echter zijn de resultaten van een kwalitatief onderzoek niet altijd te generaliseren naar - in dit geval - andere moskeeën.

Sociale Zaken en Werkgelegenheid, "Normatief kader problematisch gedrag," in Kamerbrief Concretisering aanpak salafisme, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (25 februari 2016).

- [13] Relevant is hier met name het Actieprogramma Integrale Aanpak Jihadisme van het Ministerie van Veiligheid en Justitie, Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid en Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- [14] Zie de tekst uit het Normatief kader over deze brede scope: "Dit kader biedt handvatten voor een afgewogen omgang met dergelijke gedragingen, gebaseerd op de normen en waarden van de democratische rechtsorde. Gezien het algemene karakter van deze normen en waarden is een dergelijk kader van toepassing op elke vorm van problematisch gedrag, ongeacht motivatie." Door deze brede scope en de praktische invulling ervan op het thema salafisme kunnen we onszelf afvragen: hoe gaat de overheid dit normatief kader toepassen op problematisch gedrag dat voortkomt uit andere ideologieën zoals extreemrechts en extreemlinks? Zie: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, "Normatief kader problematisch gedrag," 1.
- [15] Volkskrant, "NRC: Salafistische moskeescholen drijven wig tussen leerlingen en Nederland," (10 september 2019), geraadpleegd op 10 oktober 2019 via: www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/nrc-salafistische-moskeescholen-drijven-wig-tussen-leerlingen-en-nederland~bc60b7d1/.
- [16] Problematische gedragingen richten zich op een vorm van ondermijning van de democratische rechtsorde. De overheid definieert ondermijning als volgt: "Ondermijning is te definiëren als stelselmatige, doelbewuste en in vele gevallen heimelijke activiteiten die door de nagestreefde doelen, de gebruikte middelen of ressorterende effecten de democratische rechtstaat, de bijbehorende instituties en onderlinge samenhang tussen burgers verzwakken, destabiliseren, ondergraven of saboteren." Sommige van deze gedragingen zijn niet strafbaar, maar vindt

De selectie van deze zes veldwerklocaties is tot stand gekomen na een uitgebreid selectieproces, dit proces lichten we verderop in het rapport toe. De focus lag op eerdergenoemde actualiteit en het bestaande kennishiaat. We hebben daarom moskeeën geselecteerd waar sprake is van:

- een veranderingsproces in de afgelopen drie tot vijf jaar.
- vermeende signalen van problematisch gedrag,^[16] zoals geformuleerd door de Rijksoverheid in het Normatief kader problematisch gedrag (zie bijlage 2) en waar invulling aan wordt gegeven door de Taskforce Problematisch gedrag & ongewenste buitenlandse financiering (PG&OBF).

De mediaberichten over de mogelijke buitenlandse invloed als gevolg van financiering vanuit de Golfstaten, over vermoedens van (dwingende) overname door van moskeeën door salafistische moslims of over machtsstrijden tussen bestuursleden onderling en/of tussen moskeebesturen en bezoekers, schetsen een zorgelijk beeld van mogelijke problematische gedragingen. Dit is dan ook de directe aanleiding geweest voor het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid om de vraag te stellen of er zich mogelijk veranderingsprocessen aan het voltrekken zijn binnen Nederlandse moskeeën waar op dit moment geen zicht op is. Op die vraag probeert dit onderzoek antwoord te geven.

Voor wie is dit onderzoeksrapport?

Dit onderzoeksrapport is geschreven voor (lokale) beleidsmakers met enige voorkennis (basiskennis) van islamitische leerstellingen, maatschappelijke organisaties en moskeebesturen. De uitkomsten van dit onderzoek zijn om verschillende redenen relevant voor deze doelgroepen:

1. Ze geven allereerst inzicht in de ontwikkelingen en veranderingen in de onderzochte moskeeën.
2. Daarnaast levert het handvatten op om gebeurtenissen en mediaberichtgeving beter te duiden.
3. Verder kan het zorgen voor meer begrip en verbinding tussen de overheid en moskeeën.
4. Ook voor moskeebestuurders kan dit onderzoek meer inzicht opleveren in wat er (wellicht) speelt in de eigen moskee en hoe men daarop kan inspelen.
5. Tot slot kunnen deze uitkomsten helpen om spanningen en problematisch gedrag te voorkomen en/of verminderen.

Doelstelling

De doelstelling van dit onderzoek is: inzicht krijgen in veranderingsprocessen in moskeeën in Nederland. De nadruk ligt op inzicht in de aard, het verloop en de omstandigheden van deze veranderingsprocessen en de conflicten en/of spanningen die deze tot gevolg kunnen hebben.

1.2. Onderzoeksvragen

De centrale onderzoeksvraag die in dit rapport wordt beantwoord, luidt:

Welke veranderingsprocessen vonden plaats binnen moskeeën in de afgelopen drie tot vijf jaar en in welke relatie staan deze veranderingen - of het uitblijven ervan - tot de interne en externe context van de moskeeën?

Context heeft hier een brede definitie. Het gaat om de interne én externe context van veranderingsprocessen. Bij de interne context gaat het onder meer om: interne behoeften, verwachtingen en conflicten. Bij de externe context gaat het onder meer om:

de Nederlandse overheid wel onwenselijk. Voorbeelden van problematisch gedrag zijn: “(...) het stelselmatig en dwingend afwijzen of belemmeren van democratische processen (zoals raadsvergaderingen en verkiezingen) en het gezag van democratisch-rechtstatelijke instituties (zoals de rechterlijke macht en overheid).” Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, “Integrale aanpak Problematisch gedrag en ongewenste buitenlandse financiering van maatschappelijke en religieuze instellingen.” (11 februari 2019)

- [17] Brown, Daniel W., *A New Introduction to Islam*, 2e editie (Chichester: John Wiley & Sons Ltd, 2009), 11.
- [18] Het gaat hier om ideaaltypen, een theoretisch onderscheid. Het is dus mogelijk dat elementen van al deze organisatievormen in één organisatie terug te vinden zijn.
- [19] Marcus, Jos en Nick van Dam, *Een praktijkgerichte benadering van Organisatie en Management*, 6e druk (Groningen, Houten: Noordhoff Uitgevers, 2009), 445.
- [20] Ibid., 451.
- [21] Twynstra Guddes Kennisbank, “Structuur: structuurconfiguraties,” *Twynstra Guddes*, geraadpleegd op 22 augustus 2019 via: www.twynstraguddekennisbank.nl/organisatiekunde/structuur#node-578.
- [22] Ibid.
- [23] Marcus, *Een praktijkgerichte benadering*, 468.
- [24] Boonstra, Jaap, “Veranderen in de non-profit - 'Lastig, complex en ongrijpbaar,” *Focus Learning Journeys* (19 januari 2017), geraadpleegd op 3 september 2019 via: <https://www.focuslearningjourneys.nl/blog/2017/01/jaap-boonstra-veranderen-in-de-non-profit-lastig-complex-en-ongrijpbaar/>.
- [25] Huizingh, Eelko, *Innovatie Management*, 2e editie (Amsterdam: Pearson, 2011), 74.
- [26] Ibid.

samenwerkingsverbanden, de beeldvorming in de media, de verhoudingen met andere gemeenschappen op lokaal niveau, en overheidsbeleid.

Om deze centrale onderzoeksvraag te beantwoorden hebben we de onderstaande deelvragen geformuleerd:

1. Is er een veranderingsproces zichtbaar in het bestuurlijke gezag van de moskee?
 - 1.1. Is er verandering in het bestuur of organisatie?*
 - 1.2. Is er verandering in de beleving en/of samenstelling van bezoekers?
 - 1.3. Is er verandering in de faciliteiten en de functie van het gebouw?***
 - 1.4. Is er verandering in financiën?

2. Is er een veranderingsproces zichtbaar in de theologische stroming van de moskee?

Is er verandering in religieuze autoriteiten?***

Is er verandering in theologische opvattingen?

Is er verandering in theologische samenwerkingsverbanden?

3. Is er een veranderingsproces zichtbaar in de houding van de moskee naar (samenwerking met organisaties in) de Nederlandse samenleving?
 - 3.1. Is er verandering in de relatie met andere lokale en nationale organisaties?
 - 3.2. Is er verandering in politieke en maatschappelijke debatten en tendensen?

* Een veranderingsproces in het bestuur en/of de organisatie van een moskee zoals genoemd in deelvraag 1 kan zichtbaar worden door bijvoorbeeld veranderende benoemingsprocedures van de bestuursleden, de komst van nieuwe bestuursleden en veranderingen in aanstellingen van imams.

** Een veranderingsproces in de functie van het gebouw kan zichtbaar worden door bijvoorbeeld veranderingen in activiteitenaanbod, maar ook veranderingen aan het moskeepand.

*** Een veranderingsproces in de theologische stroming van een moskee kan zichtbaar worden in bijvoorbeeld de inhoud van preken en lesmateriaal, de imams, docenten en predikers die betrokken zijn of juist geweerd worden.

1.3. Definities

Om antwoord te geven op de onderzoeksvraag is het noodzakelijk een aantal begrippen te definiëren. In de volgende paragrafen komen deze aan bod.

1.3.1. Moskee(organisatie)

De term 'moskee' komt van het Arabische woord '*masjid*' en betekent: gebedshuis. In de islam heeft de moskee een plek als gebedshuis waar men de verplichte dagelijkse gebeden kan verrichten. Elke ruimte kan getransformeerd worden tot een moskee, een gemarkeerde rechthoek in het zand, een leeg kantoor, een voormalig kerkgebouw.^[17] In de meeste moskeeën is aanwezig: een *mihrab* (een nis in de muur die de gebedsrichting - naar Mekka - aangeeft) en een *minbar* (vanwaar de imam de moskeebezoekers toespreekt tijdens de vrijdagpreek). De definitie van 'moskee' in dit onderzoek is:

Een moskee staat ingeschreven bij de Kamer van Koophandel als vereniging, stichting of kerkgenootschap. Het heeft een functie als gebedshuis en dit predicaat wordt breed

[27] Ibid., 82.

[28] Ibid., 84.

[29] Ibid., 84.

[30] Dat wil zeggen: participerende observatie, formele en informele interviews.

[31] Bernard, H. Russel, *Research methods in anthropology: Qualitative and quantitative approaches*, 3e editie, (Amerika: AltaMira Press, 2002).

[32] Atkinson, P. en M. Hammersley, "Ethnography and participant observation," in: N.K. Denzin N.K. en Y.S. Lincoln et al., *Handbook of Qualitative Research*, (Thousand Oaks: Sage Publications, 1994), 248-261.

[33] Nederlands, Engels, Arabisch.

[34] De website www.moskeewijzer.nl is opgezet door een Nederlandse bekeerling. We hebben deze website gebruikt, omdat dit de enige openbare recente lijst is van het aantal moskeeën in Nederland.

[35] Rijksoverheid, "Normatief Kader Problematisch Gedrag," (25 februari 2016), 1, geraadpleegd via: www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2016/02/25/normatief-kader-problematisch-gedrag

[36] Encyclo, "signatuur," geraadpleegd op 28 augustus 2019 via: <https://www.encyclo.nl/begrip/signatuur>.

[37] Berger, Maurits S., *Islam binnen de dijken: gids voor gemeentebestuur inzake islam, sociale cohesie en deradicalisering*, (Amsterdam: Aksant, 2010), 33.

[38] Ibid., 33 en Lauzière, Henri, *The Making of Salafism: Islamic Reform in the Twentieth Century: Religion, Culture, and Public Life*, (New York: Columbia University Press, 2016), 31, 32.

[39] Gesprek met theoloog, 21 augustus 2019. Dit blijkt ook uit diverse gesprekken met moskeebezoekers en observaties in de moskee.

gedragen door de gemeenschap.

Hiermee worden bijvoorbeeld informele, kleine gebedsplaatsen (zogenaamde *mussala*) en gebedsruimtes op een universiteit en/of luchthaven uitgesloten.

Wat zijn dan de kenmerken van een moskeeorganisatie? Hiervoor gebruiken we het organisatiemodel van Henry Mintzberg, een Canadese hoogleraar managementwetenschappen en autoriteit in organisatiestructuren. Volgens Mintzberg bestaan er zeven soorten (ideaaltypen van) organisaties.^[18] Dit zijn de: ondernemersorganisatie, machineorganisatie, professionele organisatie, gedivisionaliseerde organisatie, innovatieve organisatie, zendingsorganisatie en politieke organisatie.^[19] De zendingsorganisatie als organisatievorm past volgens ons het beste bij de moskeeorganisatie. Over de zendingsorganisatie schrijft Mintzberg:

Een zendingsorganisatie is gebaseerd op een sterke ideologie. Hiervan is sprake indien er bij de organisatieleden een uitgebreid systeem van waarden en overtuigingen bestaat dat deze organisatie onderscheidt van andere organisaties. Deze waarden en overtuigingen zijn diep verankerd in de organisatie. De doelstelling van de organisatie is duidelijk en inspirerend. (...) De zendingsorganisatie heeft de vorm van een amorfe massa. Er wordt in kleine eenheden door leden in dezelfde richting samengewerkt. Er bestaan weinig statusverschillen tussen de leden onderling. (...) De organisatie wordt bijeengehouden door standaardisatie van normen.^[20]

Uit de bovenstaande definitie en theorie van Mintzberg kunnen we een combinatie van kenmerken destilleren die van toepassing zijn op een zendingsorganisatie:

1. Een sterke ideologie en doelstelling die de organisatie bijeenhoudt.
2. Een systeem van diep verankerde waarden en normen dat de organisatie onderscheidt van anderen. Er wordt gestreefd naar standaardisatie van normen. Dit kan leiden tot afwijzing van andere opvattingen.^[21]
3. Weinig statusverschil tussen de leden. Hierdoor kan er een grote mate van vrijheid ontstaan. In de praktijk kan deze vrijheid worden ingeperkt door expliciete en impliciete waarden, normen en tradities (zie punt 2).^[22]

De bovenstaande kenmerken passen bij een moskeeorganisatie. We kunnen de moskeeorganisatie via nog drie kenmerken onderscheiden van andere organisaties: de moskee drijft voornamelijk op vrijwilligers, heeft geen winstoogmerk en streeft religieuze doelen na.

1.3.2. Veranderingsproces

In de organisatiekunde wordt veel literatuur gewijd aan veranderingsprocessen of innovaties in organisaties. Deze literatuur richt zich op organisaties met een winstoogmerk. Maar een deel van de literatuur is ook toepasbaar op de moskeeorganisatie. Als we vervolgens inzoomen op de literatuur over veranderingsprocessen blijkt dat de omgeving een bepalende factor is voor veranderingen binnen een organisatie. Die omgeving verandert voortdurend en de organisatie moet daarop afgestemd zijn en blijven. Dat betekent dat organisaties zich moeten aanpassen aan de omgeving.^[23] De omgeving van een profitbedrijf is anders dan die van non-profit- en maatschappelijke organisaties en dat is zichtbaar in het verandertraject: *"Bij maatschappelijke organisaties is het probleem van niemand en de oplossing van iedereen. (...) Veranderingsprocessen in maatschappelijke organisaties zijn dan ook veel spannender, weerbarstiger en ongrijpbarder dan in profitorganisaties."*^[24]

[40] Dit blijkt uit observaties in de moskee en uit gesprekken met betrokkenen van de moskee.

[41] Het moskeebestuur heeft beperkt deelgenomen aan het onderzoek.

[42] Dit blijkt uit observaties en gesprekken in de moskee en uit observaties van de openbare Facebookpagina van de organisatie.

[43] Dit blijkt uit observaties en gesprekken in de moskee en uit observaties van de openbare Facebookpagina van de organisatie.

[44] Dit blijkt uit observaties en gesprekken in de moskee en uit observaties van de openbare Facebookpagina van de organisatie. Tijdens de observaties zijn diverse politiek-salafistische predikers waargenomen die lezingen gaven in de moskee, bijvoorbeeld: Imad el Idrissi (op 25 mei 2019), Remy Soekirman (op 19 mei 2019), Umair Bantvawala (op 11 mei 2019), Abdul Jabbar van de Ven (op 30 maart 2019).

[45] Dit blijkt uit observaties en gesprekken in de moskee en uit observaties van de openbare Facebookpagina van de organisatie. Tijdens de observaties bleek dat de politieke salafisten Mohammed Akkouh en Aboe Romaisae religieuze onderwijslessen verzorgen in de moskee. Ook Aboe Ismail gaat op korte termijn (ná de veldwerk-periode van ons onderzoek) een cursus verzorgen in de moskee. De moefti van Mekka is op 5 juli 2019 op bezoek geweest in de moskee voor een lezing. Ook via de openbare Facebookpagina zijn er vele aankondigingen te vinden van lezingen/preken door politiek-salafisten.

[46] Gatekeepers zijn personen in het veld die de toegang tot een sociale setting controleren.

[47] NOS, "Rijk moet buitenlandse financiering moskee zo nodig kunnen bevriezen," (28 mei 2018), geraadpleegd op 29 juli 2019 via: www.nos.nl/nieuwsuur/artikel/2233995-rijk-moet-buitenlandse-financiering-moskee-zo-nodig-kunnen-bevriezen.html en NOS, "Geheime lijsten financiering moskeeen onthuld," (23 april 2018), geraadpleegd op 29 juli 2019 via: www.nos.nl/nieuwsuur/artikel/2228686-geheime-lijsten-financiering-moskeeen-onthuld.html.

Er zijn verschillende typen veranderingen (of 'innovaties', volgens de literatuur) mogelijk binnen een organisatie. De literatuur beschrijft een drietal tweedelingen, die we hieronder uiteenzetten. We spitsen de theorie toe op de moskeeorganisaties uit dit onderzoek.

De eerste tweedeling is de mate van verandering. Die kan incrementeel zijn of radicaal. Incrementele veranderingen gaan geleidelijk, stapsgewijs. Het zijn relatief kleine aanpassingen die voortbouwen op bestaande zaken, (ongeschreven) regels en processen. Hieraan worden kleine aanpassingen toegevoegd ter verbetering en om te voorzien in de wensen van specifieke doelgroepen. Bij radicale veranderingen gaat het echter om abrupte veranderingen die *"aanzienlijk betere prestaties dan de bestaande producten [zaken] en processen bieden"*.^[25] Ook voegt het meer waarde toe aan vergelijkbare zaken, (ongeschreven) regels en processen.^[26] Het gevaar van het radicale veranderingsproces is dat het is omgeven door veel onzekerheden. Bij een moskeeorganisatie is er altijd een risico dat de leden van de moskeegemeenschap toch geen behoefte blijken te hebben aan een radicale verandering.

Concreet betekent deze tweedeling voor de moskeeorganisatie:

- Incrementele verandering(en): bijvoorbeeld verbeteringen aanbrengen binnen onderwijsmethodiek.
- Radicale verandering(en): bijvoorbeeld een overname van het moskeebestuur door een andere groep moskeegangers met een andere ideologie.

De tweede tweedeling is de mate waarin een verandering op zichzelf staat. Er zijn twee mogelijkheden: autonome veranderingen en systeemveranderingen. Autonome veranderingen kunnen door de organisatie zelf in gang worden gezet, zonder hulp van buitenaf. Bij systeemveranderingen heeft een organisatie wel hulp nodig van andere partijen of werken ze samen. Er is een verschil in slagkracht: *"Een autonome verandering is makkelijker, sneller en met minder risico te ontwikkelen dan een systeeminnovatie, maar dient te worden ontwikkeld binnen de beperkingen die de andere componenten opleggen."*^[27] Dit betekent dat er minder ruimte is voor grote verbeteringen.

Concreet betekent deze tweedeling voor de moskeeorganisatie:

- Autonome verandering(en): bijvoorbeeld een wijziging in de statuten en/of bestuursvorm.
- Systeemverandering(en): bijvoorbeeld een verandering in samenwerking met andere (islamitische) organisaties.

De derde tweedeling is de bron of de aanleiding van een verandering: die kan doelgroep- of technologiegedreven zijn en kan voortkomen uit interne en externe omstandigheden. Doelgroepgedreven veranderingen hebben de klant als bron. In dit onderzoek zijn 'de klanten' de leden van de moskeegemeenschap. De leden hebben ergens behoefte aan en de moskeeorganisatie gaat op zoek naar een aanpassing om tegemoet te komen aan de behoefte. Dit type verandering is reactief, want een organisatie ziet een situatie in de gemeenschap die om een oplossing vraagt en ontwikkelt hiervoor dan een passende oplossing.^[28] Dit kan ook plaatsvinden onder druk van de leden van de gemeenschap, waardoor de leden voor het grootste gedeelte controle houden over het aanpassingsproces.

Als het gaat om technologiegedreven veranderingen is de technologie de veranderingsbron die vaak door externe omstandigheden gedreven wordt. Bijvoorbeeld door tendensen in de samenleving, vraag vanuit de overheid of buitenlandse actoren. Deze veranderingen zijn proactief, want de organisatie ziet mogelijkheden of zelfs

[48] De afgelopen jaren organiseerden onder meer Identitair Verzet, Rechts in Verzet en Pegida acties bij moskeeën. Zie bijvoorbeeld: ED, "Pegida houdt de druk erop in Eindhoven: beeld van profeet geplaatst voor moskee," geraadpleegd op 29 juli 2019 via: www.ed.nl/eindhoven/pegida-houdt-de-druk-erop-in-eindhoven-beeld-van-profeet-geplaatst-voor-moskee-a5bb1358/. Ook worden er bedreigingen geuit.

[49] Het proefschrift 'Institutionele reproductie van salafistische jongeren in Nederland' (2018) van Mohammed Soroush van Tilburg University heeft hier een uiterst negatieve rol in gespeeld. Moskeebesturen waren extra beducht voor de verspreiding van feitelijk onjuiste informatie over moskeeën. Een externe Commissie Wetenschappelijke Integriteit concludeerde dat de betrokken onderzoeker sommige conclusies onvoldoende had onderbouwd. Ook de promotor en copromotor zouden zijn tekortgeschoten in onder meer de inhoudelijke begeleiding. Er werden naar aanleiding van het besluit van de Commissie maatregelen genomen. Een betrokken moskee vroeg om een rectificatie. Zie: Bahara, Hassan, "Zware stappen tegen promovendus en begeleiders in salafismeonderzoek," De Volkskrant (27 februari 2019), geraadpleegd op 25 augustus 2019 via: www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/zware-stappen-tegen-promovendus-en-begeleiders-in-salafismeonderzoek-b393aa33/.

[50] Gesprek met politiefunctionaris, in de omgeving van moskee I, 20 mei 2019.

[51] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 10 mei 2019.

noodzaak tot verandering, nog voordat de leden hierom vragen.[29]

Concreet betekent deze tweedeling voor de moskeeorganisatie:

- Doelgroepgedreven verandering(en): bijvoorbeeld een verandering in de taal van het religieuze onderwijs, omdat steeds meer bezoekers de Arabische taal niet machtig zijn.
- Technologiegedreven verandering(en): bijvoorbeeld een verandering in het communiceren met de achterban via moderne digitale communicatietoepassingen. Of het digitaliseren van de administratie.

We meten de veranderingen in de moskeeorganisaties in de afgelopen vijf jaar aan de hand van veranderingen binnen:

- Bestuurlijke competenties
- Samenstelling van de gemeenschap
- De functie die een moskee vervult, wil vervullen of zou moeten vervullen volgens de samenleving
- Bestuurswisselingen
- Theologische autoriteit
- Theologische opvattingen
- Samenwerkingsverbanden met moskeeën
- Samenwerking met de overheid

1.4. Methodische verantwoording

In deze paragraaf ligt de nadruk op het type onderzoek, de verschillende onderzoeksfases, het selectieproces van de moskeeën, de risico's van het onderzoek en de ervaring van de onderzoekers.

1.4.1. Type onderzoek

Dit onderzoek is kwalitatief van aard. We zijn theorievormend (en niet theorietoetsend) te werk gegaan. Dat betekent dat de resultaten van het onderzoek centraal staan en de koppeling met (wetenschappelijke) theoretische inzichten hieraan ondergeschikt is. De keuze voor kwalitatief onderzoek vloeit ook voort uit de complexiteit en gevoeligheid van het onderzoeksonderwerp. De beantwoording van de vragen laat zich bijvoorbeeld niet vangen in gestructureerde vragenlijsten. Bovendien is er intensieve tijdsinvestering nodig om toegang te krijgen tot relevante locaties.

De keuze voor antropologische methoden en met name een combinatie van gerelateerde technieken (de zogenaamde methodische triangulatie[30]) maakt het mogelijk om inzicht te krijgen in complexe dynamieken.[31] Op deze manier is het mogelijk de discrepantie tussen opvattingen (het gezegde) en gedrag bloot te leggen.[32] Een survey heeft deze mogelijkheid niet. Daarnaast biedt deze methode de mogelijkheid om diepgaand onderzoek te doen naar fenomenen in de eigen context. Ook kunnen onderzoeksmiddelen aangepast worden als de dynamiek van het veld hierom vraagt.

We voerden antropologisch veldonderzoek en kwalitatief bronnenonderzoek uit. Het veldonderzoek viel uiteen in zes casestudies. We maakten hierbij gebruik van participerende observatie en formele en informele interviews. Participerende observatie maakt het mogelijk om veranderingsprocessen contextueel te analyseren. Dus: de betreffende moskee (bestuur en bezoekers) én de omgeving waarin die staat (wijk, gemeenschap, andere religieuze en maatschappelijke organisaties) is in alle facetten onderdeel van het onderzoek.

Het bronnenonderzoek bestaat uit onderzoek van beschikbare open bronnen. Daarvoor zijn registers van de Kamer van Koophandel, nieuwsberichten, internet en sociale media geraadpleegd. In het Nederlands en in andere talen.[33] Als tijdens het veldwerk toegang ontstond tot meer gesloten bronnen van betreffende moskeeën (bijvoorbeeld lesmateriaal, statuten en dergelijke) dan werden deze uiteraard ook meegenomen.

De toepassing van bovenstaande kwalitatieve onderzoekstechnieken en het onderzoeken van lokale fenomenen vanuit verschillende invalshoeken, verhoogt de reikwijdte, betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek. Triangulatie zorgt er daarnaast voor dat moeilijk toegankelijke velden beter toegankelijk worden, omdat er verschillende ingangen zijn. Hoewel casestudies niet te generaliseren zijn (lage externe validiteit), geeft het diepgaand inzicht in het onderzochte fenomeen (hoge interne validiteit).

1.4.2. Opbouw van het onderzoek

Gezien de omvang en de complexiteit van het onderzoek was het noodzakelijk om de dataverzameling in twee fasen te voltooien. Deze twee fasen zijn hieronder toegelicht.

Fase I: Voorbereiding en quickscan

In fase één deden we een quickscan met ongeveer 475 moskeeën in Nederland, om tot een selectie te komen van relevante moskeeën. We zochten naar mediaberichtgeving over de moskeeën van de afgelopen vijf jaar, voerden inventariserende gesprekken met deskundigen en raadpleegden open bronnen en literatuur. Het doel van deze fase was om te zien waar veranderingsprocessen plaatsvinden of hebben plaatsgevonden én welke dynamieken en contexten daarbij een rol spelen of speelden. Daarbij viel op dat de gevonden mediaberichten vaak melding maakten van incidenten binnen moskeeën waarbij salafisme een rol speelde. Dit heeft invloed gehad op het selectieproces van de moskeeën voor de casestudies, zie subparagraaf 1.4.3. Op basis van deze quickscan maakten we een geografisch overzicht van de geselecteerde organisaties, deelden we het onderzoeksgebied op in regio's en maakten we een selectie van zes moskeeën voor de casestudies. In de volgende paragraaf gaan we dieper in op het selectieproces van de moskeeën.

Fase II: Casestudies van de geselecteerde moskeeën (veldwerk)

In fase twee verrichtten we kwalitatief veldonderzoek naar de geselecteerde moskeeën uit fase één. In het veldonderzoek combineerden we verschillende kwalitatieve onderzoekstechnieken, waaronder participerende observatie in de relevante locaties en omgeving, formele interviews en informele gesprekken. Doel van deze fase was om dieper inzicht te krijgen in de context en het verloop van veranderingsprocessen zodat we de deelvragen konden beantwoorden.

Het veldwerk is in de periode van maart tot en met augustus 2019 uitgevoerd. In totaal zijn er zeventig interviews afgenomen. Zie bijlage 3 voor een geanonimiseerde respondentenlijst en bijlage 4 voor een lijst van onderwerpen (de topiclijst) die we tijdens de interviews hebben besproken. Daarnaast bezochten we de moskeeën: we namen deel aan activiteiten en voerden er tientallen informele gesprekken met in het bijzonder (oud)bestuurders, bezoekers, omwonenden, belanghebbenden, deskundigen en gemeenteambtenaren.

1.4.3. Selectie moskeeën

Er vond een omvangrijk selectieproces plaats om van de ongeveer 475 moskeeën in Nederland (bron: Moskeewijzer.nl) tot een diverse onderzoeksselectie van zes

moskeeën te komen. In deze paragraaf doen we verslag van dit selectieproces. Dit selectieproces is niet bedoeld om representatieve data te genereren voor alle moskeeën in Nederland. Dit onderzoek wil dieper inzicht krijgen in die moskeeën waar volgens het kader van de Rijksoverheid sprake zou zijn van signalen van problematisch gedrag. Meer specifiek, hoe we veranderingsprocessen in die moskeeën moeten begrijpen en duiden.

Selectiestap I: *Overzicht van alle moskeeën*

Tijdens deze eerste stap maakten we een overzicht van alle moskeeën in Nederland. We namen de ongeveer 475 moskeeën van www.moskeewijzer.nl als uitgangspunt.[34] Onze definitie van de term 'moskee' was bepalend om een islamitisch gebedshuis wel of niet op te nemen in de moskeeënlijst. Dit resulteerde in een overzicht van 447 moskeeën.

Selectiestap II: *Overzicht van moskeeën met 'algemene' veranderingsprocessen*

De lijst met 447 moskeeën deelden we vervolgens in op provincieniveau. Per moskee hebben we openbronnenonderzoek gedaan naar de mediaberichtgeving. Dit resulteerde in een overzicht van 40 moskeeën waar (mogelijk) sprake is van significante veranderingsprocessen. Deze informatie vulden we aan met data uit inventariserende gesprekken over mogelijke veranderingsprocessen. Deze gesprekken voerden we met deskundigen en koepelorganisaties. Dit leidde tot een verdere selectie van de moskeeën. Tijdens deze selectiestap bleek dat het merendeel van de berichtgeving betrekking had op moskeeën waar (volgens de berichtgeving) in meer of mindere mate sprake is van salafistische invloeden.

Selectiestap III: *Overzicht van moskeeën met veranderingsprocessen in de afgelopen vijf jaar*

Na de overgebleven veertig moskeeën hebben we opnieuw openbronnenonderzoek gedaan. Ook hebben we weer inventariserende gesprekken gevoerd met deskundigen, betrokkenen en islamitische koepelorganisaties. Zoveel mogelijk informatie over elke moskee is bij elkaar gevoegd om een eerste beeld te krijgen van de moskee. Hierbij hebben we diverse bronnen geraadpleegd. Het gaat om persberichten, berichtgeving via de website en openbare sociale media-accounts van de moskeeën, wetenschappelijke literatuur en overheidsrapporten. Op basis van deze informatie zijn de moskeeën geselecteerd waar in de afgelopen *vijf jaar* een veranderingsproces heeft plaatsgevonden. De uitkomst van deze selectie was een overzicht van 26 moskeeën.

Selectiestap IV: *Overzicht van moskeeën met veranderingsprocessen én signalen van problematisch gedrag*

Van de 26 moskeeën waar veranderingsprocessen hebben plaatsgevonden in de afgelopen vijf jaar, zijn vervolgens de moskeeën geselecteerd waarvan we op basis van de bovengenoemde bronnen kunnen stellen dat er signalen van problematisch gedrag waren in de afgelopen vijf jaar. In deze fase van het selectieproces hebben we gebruik gemaakt van het Normatief Kader Problematisch Gedrag dat de Rijksoverheid opstelde in 2016 (zie bijlage 2). Hierin staan negen gedragingen centraal die de Rijksoverheid als problematisch aanmerkt, van het gemeenschappelijk afzonderen van de samenleving (problematische gedraging 1) tot aan het plegen van een terroristisch misdrijf (problematische gedraging 9). Deze problematische gedragingen kunnen van toepassing zijn op elke vorm van problematisch gedrag, ongeacht de motivatie. In de praktijk is dit instrument echter vooral ontwikkeld "*voor bepaalde vormen van het salafisme*".[35] Concreet betekende dit voor onze selectie dat we op basis van de verzamelde informatie uit de open bronnen en de gesprekken met professionals en koepelorganisaties hebben gekeken in welke moskeeën melding was gedaan

van problematische gedragingen. We hebben alleen de eerste drie problematische gedragingen uit dit normatieve kader meegenomen, want deze passen bij de taak en bevoegdheden van de opdrachtgever. De andere gedragingen horen vooral bij het werk van de veiligheidsdiensten. We zagen bijvoorbeeld (gewelddadige) conflicten tussen bestuursleden en/of moskeebezoekers en onverdraagzaamheid tegen andersdenkenden. **Belangrijk:** de aanwezigheid van salafistische invloeden was geen selectie criterium! Hoewel sommige problematische gedragingen uiteindelijk wel op salafistische invloeden neerkwamen, stonden in basis alleen de problematische gedragingen uit het normatieve kader centraal. De uitkomst van deze selectie was een overzicht van zeventien moskeeën.

Selectiestap V: *Definitieve moskeeselectie*

Na de vorige selectie waren er nog zeventien moskeeën over. Per moskee formuleerden we een aantal voorlopige onderscheidende kenmerken. Deze onderscheidende kenmerken hebben we vervolgens geclusterd in vijf thema's: gewelddadig conflict, nieuwbouw, buitenlandse financiering, dubbelhartigheid en toenemende/afnemende invloed van salafisme. Het gaat hier met nadruk om voorlopige kenmerken en thema's voor het selectieproces, die in het veldwerk nog getoetst en onderzocht moesten worden. Dit omdat de data in deze fase nog te onvolledig was.

Per thematisch cluster is vervolgens een moskee geselecteerd voor een casestudy. Deze keuze is gemaakt vanuit pragmatische overwegingen (bijvoorbeeld toegang en regionale spreiding). De uitkomst van deze selectie was een overzicht van vijf moskeeën. Hier hebben we veldwerk verricht. Uiteindelijk hebben we een zesde moskee toegevoegd, omdat de toegang tot een moskee te moeizaam verliep en het moskeebestuur uiteindelijk aangaf niet te willen meewerken aan het onderzoek. Deze zesde moskee is geselecteerd op basis van dezelfde kenmerken als de moskee waarbij het veldwerk voortijdig is beëindigd.

Dankzij het veldwerk zijn de bestaande data en de voorlopige bevindingen van fase één bijgewerkt, getoetst, uitgebreid en verdiept met nieuw vergaarde data. Het salafisme had als onderwerp een prominente rol in de onderzochte en gevonden media- en overheidsberichtgeving. Ook kwam dit onderwerp tijdens het veldwerk regelmatig ter sprake. Daarom kreeg het salafisme uiteindelijk een prominentere rol in dit onderzoek. Om ruimte te bieden aan dit actuele onderwerp, hebben we de scope aangepast.

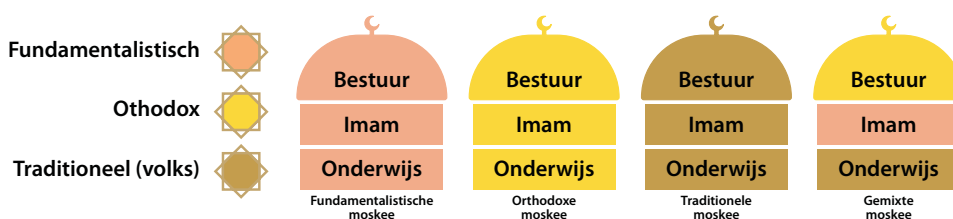
1.4.4. *Geanonimiseerde beschrijving van de geselecteerde moskeeën*

De data in dit rapport is zo veel mogelijk geanonimiseerd, vanwege de privacy van zowel de moskeeën als de betrokkenen. Voor de meeste respondenten was anonimiteit een voorwaarde voor deelname aan het onderzoek. De focus in het onderzoek ligt daarnaast op het inzichtelijk maken van de aard van veranderingsprocessen, in relatie tot de interne en externe context van deze processen. Het gaat dus om fenomeenbeschrijvingen en niet om het uitgebreid beschrijven van de moskeeën. De zes moskeeën worden hieronder daarom kort omschreven met inachtneming van de anonimiteit.

In de omschrijvingen geven we een beknopte duiding van de moskee in de vorm van een karakteristiek kenmerk, ook wel signatuur genoemd.^[36] Er kan sprake zijn van een **traditionele** (ook wel volkse) signatuur, gebaseerd op culturele aspecten en tradities. Er kan ook sprake zijn van een **orthodoxe** signatuur, gebaseerd op de leer zoals die door de eeuwen heen is ontwikkeld.^[37] De orthodoxe signatuur is verder te specificeren naar vier wetscholen: maliki, shafi'i, hanbali en hanafi. En twee geloofsleerscholen: ash'ari en maturidi. In bijlage 7 komen deze termen uitgebreid aan de orde. Tot slot onderscheiden

we een **fundamentalistische** signatuur, gebaseerd op een puriteinse terugkeer naar de bronnen, in het geval van de islam: koran en soenna (of hadith), in bijlage 8 wordt dit verder uitgebreid behandeld.

Alle islamitische groepen claimen te focussen op de koran en de soenna, de twee primaire bronnen uit de beginperiode van de islam. Echter, salafisten zijn zo letterlijk mogelijk in de lezing van deze primaire bronnen.[38] Daarom hebben we het in dit onderzoek over salafisme als het gaat over fundamentalisme (tenzij anders aangegeven). Een gemixte vorm van deze drie kenmerken komt ook voor. We bepalen de signatuur van een moskee aan de hand van het moskeebestuur, de imam en het religieuze onderwijs. Zie afbeelding 1 voor een visuele weergave.

Afbeelding 1: Mogelijkheden in moskeesignatuur, waarbij de gemixte moskee een van vele mogelijke combinaties is

Hieronder leest u de geanonimiseerde beschrijvingen van de onderzochte moskeeën. Deze beschrijvingen zijn tot stand gekomen op basis van de volgende zaken:

1. Het gebruikte theoretisch kader over islam en salafisme (bijlagen 7 en 8) is mede gebruikt bij het onderscheid tussen orthodox, fundamentalistisch en traditioneel.
2. Zelfdefiniëring van moskeebetrokkenen. (data uit interviews)
3. Hoe respondenten andere moskeeën definiëren, hoe anderen de moskee van respondenten definiëren en de verschillen daartussen. (data uit interviews)

Deze drie zaken zijn gecombineerd en gespreksonderdeel geweest tijdens de interviews. Hieruit is deze categorisering en beschrijving tot stand gekomen:

- Moskee I: Een moskee in de provincie Noord-Holland. De moskee is opgericht door Nederlanders met een Marokkaanse migratieachtergrond. Zij kwamen als gastarbeiders naar Nederland. Er was in de afgelopen vijf jaar een gewelddadige confrontatie tussen moskeebetrokkenen. De signatuur van deze moskee is **volks/traditioneel**.[39]
- Moskee II: Een moskee in een noordelijke provincie. De moskee is opgericht door Nederlanders met diverse migratieachtergronden. Een aantal van hen is als gastarbeider naar Nederland gekomen. De moskee heeft nieuwbouwambities en staat in toenemende mate onder invloed van salafistisch georiënteerde jongeren. De signatuur van deze moskee is **gemixt**, omdat er sprake is van salafistische invloeden vanuit de imam en het onderwijs.[40] De signatuur van het moskeebestuur is bij de onderzoekers onduidelijk.[41]

- Moskee III: Een moskee in de Randstad. De moskee is met financiering uit de Golfstaten tot stand gekomen. Er zijn veranderingen zichtbaar in de theologische standpunten. De signatuur van deze moskee is fundamentalistisch en verder te specificeren naar **politiek-salafistisch**.[\[42\]](#)
- Moskee IV: Een moskee in Noord-Brabant. De moskee is met financiering uit de Golfstaten tot stand gekomen. Er zijn veranderingen zichtbaar in de financieringsstromen. De signatuur van deze moskee is fundamentalistisch en verder te specificeren naar **politiek-salafistisch**.[\[43\]](#)
- Moskee V: Een moskee in Limburg. De moskee is opgericht door Nederlanders met een Marokkaanse migratieachtergrond, die als gastarbeiders naar Nederland zijn gekomen. De moskee staat in toenemende mate onder invloed van salafistisch georiënteerde jongeren. Het bestuur bestaat uit zowel salafistische als orthodoxe bestuursleden. Het jongere bestuurslid is in dit geval salafistisch, terwijl het oudere bestuurslid orthodox is. De imam is orthodox. Het religieus onderwijs is politiek-salafistisch.[\[44\]](#) De signatuur van deze moskee is daarom **gemixt**.
- Moskee VI: Een moskee in Noord-Brabant. De moskee is opgericht door Nederlanders met een Marokkaanse migratieachtergrond, die als gastarbeiders naar Nederland kwamen. Er is een gewelddadige confrontatie geweest tussen moskeebetrokkenen. Het moskeebestuur bestaat, net als de commissies, uit een mix van volkse en salafistische leden. Het religieus onderwijs en de imam zijn politiek-salafistisch.[\[45\]](#) De signatuur van deze moskee is daarom **gemixt**.

1.4.5. Methodische reflectie

Dit onderzoek omvat een kwalitatief onderzoek, bestaande uit literatuur- en openbronnenonderzoek, interviews en antropologisch veldonderzoek. Het voordeel van kwalitatief onderzoek is dat het een intiem en rijk beeld kan schetsen van de onderzoeksgroep. Het binnenperspectief van de islamitische gemeenschap komt door kwalitatief onderzoek duidelijk naar voren. Beperkingen zijn er echter ook. De grootste beperking van dit kwalitatieve onderzoek is dat de onderzoeksresultaten van de zes onderzochte moskeeën niet altijd zijn te generaliseren naar andere moskeeën. Er kunnen daardoor, in algemene zin, geen generieke uitspraken gedaan worden.

Veranderingsprocessen in moskeeën zijn zeer complex en liggen vaak gevoelig omdat ze veelal de persoonlijke belangen en gevoelens van betrokkenen raken. Dit zorgt ervoor dat langdurig en herhaald onderzoek nodig is om 'het naadje van de kous' te weten te komen. Dit onderzoek is dan ook een eerste poging om veranderingsprocessen in Nederlandse moskeeën inzichtelijk te maken. Vanwege de complexiteit en gevoeligheid van de materie en de diversiteit en grilligheid van het te onderzoeken fenomeen, geeft dit rapport een beperkte weergave van de daadwerkelijk verzamelde data. Zo is de anonimiteit van betrokken personen en moskeeën gewaarborgd. Deze niet-genoemde data kon echter wel duiding bieden aan het materiaal dat beschreven is in dit rapport.

Hoewel casestudies niet een-op-een te generaliseren zijn naar andere moskeeën, is het toch mogelijk dat er in andere Nederlandse moskeeën vergelijkbare processen plaatsvinden die dankzij dit onderzoek beter te begrijpen zijn. De interviews met koepelorganisaties en deskundigen bevestigen dat er mogelijk parallellen zijn met andere moskeeën. Om dit te kunnen bevestigen is aanvullend onderzoek nodig.

De toegang tot het veld was de belangrijkste uitdaging binnen het onderzoek. De methodische triangulatie en de getrapte opbouw van het onderzoek zorgden ervoor dat de risico's van zogenaamde gatekeepers geminimaliseerd werden.[46] De (onderzoeks) ervaring en de bestaande netwerken van NTA kwamen hierbij goed van pas. Verder was het van uiterst belang om tijdens het onderzoek discreet om te gaan met de communicatie over het onderzoek, vanwege het risico op ongewenste politieke of media-aandacht. Dit zou immers de toegang tot het veld ernstig kunnen verstoren.

Het onderzoek vond plaats in een turbulente tijd. Nederlandse moskeeën waren onderdeel van een recent opnieuw opgelaaid debat over financiering van buitenlandse geldschietters.[47] Tegelijk vonden er bij Nederlandse moskeeën acties plaats van extreemrechtse groeperingen en personen.[48] Ook werd de wereld op 15 maart 2019 opgeschrikt door de terroristische aanslag op twee moskeeën in Christchurch. De aanslag werd gepleegd door een rechts-extremist. Er vielen 51 dodelijke slachtoffers. Al deze gebeurtenissen, met name de laatstgenoemde, hadden een directe weerslag op (de onderzoekslocaties van) het veldwerk. Gerelateerde thema's zoals gevoelens van onveiligheid waren regelmatig onderwerp van gesprek. Ook hadden de gebeurtenissen invloed op de toegang tot het veld. Moskeebesturen en -bezoekers waren alert op wie de moskee bezocht, zeker vlak na de aanslag. Dit bemoeilijkte de toegang. Anderzijds bood dit ook een opening om in gesprek te gaan. Ten slotte is bij veel respondenten de argwaan over onderzoekers toegenomen. Dit komt door mediaberichtgeving en recent wetenschappelijk onderzoek.[49]

De toegang tot de moskee verliep op een specifieke locatie zo moeizaam, dat er tijdens het veldwerk is gekozen voor een andere moskee binnen hetzelfde thematische cluster (gewelddadig conflict). Hier is gezien de tijdspanne van het onderzoek minder intensief veldwerk verricht. Ondanks dit alles heeft de data van deze twee moskeeën relevante inzichten opgeleverd over moskeeën waar (gewelddadige) conflicten hebben plaatsgevonden.

Ten slotte is het van belang om te benadrukken dat dit geen longitudinaal onderzoek betreft. Dit onderzoek is een momentopname van de huidige situatie. Het verloop van een veranderingsproces en de gevolgen ervan zijn pas met observaties uit het verleden en de toekomst goed zichtbaar. Om deze beperking zoveel mogelijk te ondervangen, hebben we naast huidige bezoekers en bestuursleden ook oud-bestuursleden en oud-betrokkenen geïnterviewd. Bij enkele onderzoek locaties konden de onderzoekers terugvallen op kennis uit eerder verrichte onderzoeken.

Vanwege de bovengenoemde methodische beperkingen, biedt dit rapport een eerste inzicht in de vaak ingewikkelde interne en contextuele factoren die ten grondslag liggen aan veranderingsprocessen van Nederlandse moskeeën in Nederland.

1.4.6. Procesreflectie

De toegang tot de onderzochte moskeeën was niet vanzelfsprekend. In eerste instantie legden we contact met de moskeebesturen door te bellen, te whatsappen of te e-mailen. Bij alle moskeeën duurde het een aantal weken voordat we een reactie kregen van het bestuur. In sommige gevallen kregen we helemaal geen reactie. Daarom zijn we persoonlijk naar deze moskeeën gegaan om te vragen of ze mee wilden werken aan het onderzoek. We hebben gemerkt dat dit de beste manier is om contact te leggen. Zo hebben de bestuursleden direct een beeld van de onderzoeker en kunnen zij eventuele argwaan meteen ventileren. Het gesprek over het onderzoek en het wegnemen van twijfels wekte vertrouwen bij de bestuursleden. De twijfels en argwaan

die we tegenkwamen in het veld (op bestuursniveau binnen moskeeën) zijn samen te vatten in het volgende citaat van een respondent die twijfelde om mee te doen aan het onderzoek: *“Waar het op neerkomt, en dit bedoel ik niet vervelend, maar ik ken je [de onderzoeker] niet. Ik vind je een aardige jongen, maar ik weet niet of ik je kan vertrouwen. Dat zal de tijd leren.”*^[50] De argwaan om deel te nemen aan ons onderzoek had ook te maken met het heersende idee binnen onze onderzoekspopulatie dat de overheid wéér een onderzoek doet óver de islamitische gemeenschap in plaats van mét de islamitische gemeenschap. Met als doel: de islamitische gemeenschap in een kwaad daglicht stellen. Dit werd door een respondent als volgt verwoord:

Ik herken en vertrouw jouw intenties, maar ik heb weinig vertrouwen in wat er met het onderzoek naderhand gebeurt. Welke politici gaan hiermee aan de haal om er een draai aan te geven voor hun eigen electorale gewin? En zelfs als het onderzoek niet verdraaid of gebruikt wordt, is het andere uiterste dat het onderzoek in een lade eindigt en niemand er meer naar omkijkt.^[51]

Dit soort reacties kwamen we veel tegen in het veld. Dankzij de uitgebreide gesprekken en de toezegging om op basis van anonimiteit te participeren, wilden uiteindelijk bijna alle personen meewerken aan het onderzoek. We hebben met diverse respondenten ook afgesproken dat zij hun citaten in het eindrapport zouden mogen inzien voordat het openbaar gemaakt zou worden. Dit om de citaten te checken op correctheid bij de respondent zelf, maar ook om de respondent (deels) inzicht te geven en voor te bereiden op eventuele gevolgen van de presentatie van het onderzoeksrapport.

In één moskee hebben we nooit direct contact gekregen met het bestuur. Toch konden we het onderzoek wel uitvoeren omdat we in gesprek gingen met de woordvoerder van de moskee. In een andere moskee wilde het bestuur niet meewerken, omdat er in hun ogen al een vergrootglas (van de overheid en media) lag op hun moskee. Dit heeft ertoe geleid dat we uiteindelijk een extra moskee bij het onderzoek hebben betrokken. In de andere vier moskeeën was het een complex en sensitief spel om in contact te komen en te blijven met het bestuur. Dit is uiteindelijk wel gelukt (zoals in de vorige alinea is omschreven).

Contact leggen met de moskeebezoekers verliep in de meeste gevallen probleemloos. Bij enkele personen kwamen we dezelfde twijfels tegen als bij de moskeebesturen, maar de meeste bezoekers stonden direct open voor een gesprek over hun moskeebezoek en -ervaring. In sommige gevallen betrokken zij zelfs andere bezoekers bij het gesprek. Deze open houding heeft te maken met het feit dat moskeebezoekers geen belangen vertegenwoordigen. Zij dragen geen officiële verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in de moskee. Hierdoor kunnen zij open zijn in hun mening over de moskee.

Vertrouwen opbouwen door regelmatig je gezicht te laten zien als onderzoeker én transparant zijn over de aard, het verloop en de nasleep van het onderzoek zijn cruciaal geweest voor het goed uitvoeren van ons onderzoek.

1.5. Leeswijzer

Dit onderzoeksrapport start met de aanleiding van dit onderzoek, de onderzoeksvragen, de onderzoeksopzet en de gebruikte onderzoeksmethoden (**hoofdstuk 1**).

In **hoofdstuk 2** staat de moskee centraal. We beschrijven een aantal organisatorische veranderingen die plaatsvinden. Ook leest u over de ontwikkelingen binnen de

verschillende functies die een moskee kan vervullen. En de rol die generatieverschillen hierbij spelen.

In **hoofdstuk 3** gaan we in op veranderingsprocessen ten aanzien van religieus leiderschap en theologische opvattingen van de onderzochte moskeeën. Religieuze autoriteiten en opvattingen staan centraal, net als veranderingen in organisatorische verbanden tussen moskeeën.

In **hoofdstuk 4** leest u hoe de deelnemers aan dit onderzoek de gepercipieerde toename anti-islamsentimenten beleven en hierop anticiperen. Hoe komen zij in aanraking met negatieve uitingen over de islam? En hoe reageren moskeebesturen hierop? Ook bespreken we de samenwerkingen tussen moskeeën en de overheid, die ontstaan naar aanleiding van ervaren anti-islamuitingen in het publieke debat.

In **hoofdstuk 5** presenteren we de conclusies. Per deelvraag zetten we conclusies uiteen die leiden tot een antwoord op de onderzoeksvraag. We eindigen het hoofdstuk met aanbevelingen voor de opdrachtgever, moskeebesturen en lokale overheden, waarin we de implicaties van de onderzoeksresultaten bespreken.

In dit rapport treft u verwijzingen (bronvermelding) rechts van de tekst. Door de uitgebreide bronvermelding kan het voorkomen dat de voetnoot niet op dezelfde pagina staat als de tekst waarin verwezen wordt.

Tot slot vindt u achterin het rapport de literatuurlijst en acht bijlagen met daarin:

1. een beschrijving van de opdrachtnemer en de auteurs
2. een toelichting op het 'Normatief kader problematisch gedrag'
3. de respondentenlijst
4. de algemene topiclijst
5. aanvullende informatie over het ontstaan en de ontwikkeling van moskeeën in Nederland
6. een overzicht van de belangrijkste landelijke (koepel)organisaties
7. uitgebreide informatie over de islam als religie en de uiteenlopende stromingen en denkscholen
8. uitgebreide informatie over een islamitische stroming: het salafisme

Hoofdstuk 2: Organisatie van de moskee

In dit hoofdstuk staat een aantal organisatorische veranderingen in de onderzochte moskeeën centraal. We beschrijven veranderingen in de functie van de moskee, moskeebesturen, zeggenschap in de moskee en ten aanzien van financiële uitdagingen. We eindigen met de grenzen van het bestuurlijke gezag, als bestuursleden niet voldoende (kunnen) anticiperen op ontwikkelingen, en we beschrijven de gevolgen daarvan.

2.1. Functie van de moskee

Moskeebezoekers vinden het steeds belangrijker dat de moskee naast de religieuze functies ook een maatschappelijke functie vervult.^[52] We bespreken twee ontwikkelingen in de functie van de moskee. Generatieverschillen spelen een belangrijke rol in deze ontwikkeling, dus besteden we daar aandacht aan in de laatste subparagraaf.

2.1.1. Verbreding activiteiten aanbod

De onderzochte moskeeën organiseren meer verschillende activiteiten (1) om verbinding te leggen met de samenleving of (2) om te voorzien in de maatschappelijke en sociale behoeftes van de eigen gemeenschap. We bespreken de twee ontwikkelingen achtereenvolgens en gaan daarna in op de gevolgen hiervan.

1. Verbinding met de samenleving

Moskeebezoekers van ten minste twee onderzochte moskeeën uiten dat ze graag meer activiteiten met de buurt willen zien, omdat men dit zelf belangrijk vindt.^[53] Het gaat om maatschappelijke activiteiten waarbij de verbinding met de Nederlandse samenleving belangrijk gevonden wordt. Een moskeebezoeker verwoordt deze wens als volgt:

De moskee draagt haar taak als gebedshuis goed, maar zij kan meer doen. De moskee zou een veel grotere rol kunnen spelen om meer actief maatschappelijk betrokken te zijn bij haar bezoekers en de Nederlandse samenleving. Een voorbeeld hiervan is dat de moskee in het verleden wel eens een iftar [in het Nederlands: maaltijd om aan het einde van de dag, na de zonsondergang, het vasten ten tijde van de ramadan te verbreken] organiseerde op een manier waarbij de buurtbewoners makkelijk konden aanschuiven, ook mensen van een ander geloof. Dan werden er grote kleden uitgerold op het plein (...) zodat mensen die maar wilden konden aanschuiven. Dit is nu al even niet meer gebeurd.^[54]

Uit dit citaat blijkt de wens om meer maatschappelijke betrokkenheid te tonen door buurtactiviteiten te organiseren. De relatie die moskeebesturen in de praktijk hebben met de buurt komt in drie van de onderzochte moskeeën^[55] vaak niet verder dan het informeren van de buurt over mogelijke overlast. Het gaat om overlast van jongeren in de ramadanperiode, parkeeroverlast tijdens islamitische feestdagen of tijdens het vrijdagmiddaggebed. In één van deze onderzochte moskeeën verwoordt een bestuurslid dit als volgt: *“De banden worden goed onderhouden met de buurt. Bij de ramadan stuurt het bestuur de buurt brieven en vraagt ze om begrip voor eventuele overlast en dat de moskee er alles aan doet de overlast te beperken.”^[56]* Uit dit citaat blijkt dat de relatie die dit moskeebestuur heeft met de wijk volstaat met het informeren van buurtbewoners over mogelijke overlast. Hierbuiten heeft deze moskee vrijwel geen contact met de wijk.

In een andere onderzochte moskee^[57] wordt er meer werk gemaakt van de maatschappelijke betrokkenheid. Zo geeft een betrokkene in een lesmodule over

'gedrag tegenover anderen' zijn leerlingen opdrachten om vrijwilligerswerk te doen in bijvoorbeeld buurthuizen, ziekenhuizen en ouderenzorg.[58] In de meeste onderzochte moskeeën, met uitzondering van één moskee, blijft de maatschappelijke betrokkenheid echter vooralsnog een (steeds grotere) wens en zien we in de praktijk nog onvoldoende concrete initiatieven.

2. Voorzien in maatschappelijke en sociale behoeftes van de achterban

Er is vanuit het bestuur dus een wens om meer verantwoordelijkheid te nemen richting de Nederlandse samenleving. En moskeebezoekers hebben zelf steeds meer maatschappelijke en sociale behoeftes waarvan ze verwachten dat het moskeebestuur daarin voorziet. Twee van de onderzochte moskeeën[59] blijken beter in staat dan de vier andere om hierop te anticiperen. In één van die twee moskeeën is een geformaliseerd 'sociaal loket' opgericht waar moskeebezoekers terecht kunnen met vragen over administratie en met juridische kwesties. Zo anticipeert het bestuur op moskeebezoekers die meer behoefte hebben aan ondersteuning op administratief en juridisch vlak.

In de andere moskee is het sociale loket in wording en wordt vooralsnog ad hoc ondersteuning geboden aan moskeebezoekers.[60] In deze moskee wil een moskeebestuurder in de toekomst ook ondersteuning bieden bij uitdagingen in de arbeidsmarkt. Het moskeebestuur signaleert bijvoorbeeld dat Syrische vluchtelingen de Nederlandse taal wel kunnen schrijven en lezen, maar niet kunnen spreken, waardoor ze moeilijk aan werk kunnen komen.[61] Naast deze maatschappelijke behoeftes van de eigen gemeenschap ontstaat er volgens een oud-voorzitter van moskee IV ook in algemene zin (in islamitische gemeenschappen in Nederland) meer vraag naar sociale activiteiten vanuit de moskee. Zaalvoetbal, zwemmen en activiteiten met ouderen zijn de voorbeelden die hij aanhaalt[62] en die worden bevestigd door een andere respondent.[63]

In één van de onderzochte moskeeën is een tegenovergestelde ontwikkeling gaande. Hier werden eerst veel activiteiten georganiseerd die pasten in het hierboven geschetste kader. Maar er was zoveel weerstand tegen vanuit de oudere generatie (de eerste generatie[64]), dat er een conflict is ontstaan met als gevolg een bestuurswisseling. Na de bestuurswisseling is de functie van de moskee weer 'zoals vroeger' en wordt dus alleen de religieuze rol gefaciliteerd.[65]

3. Gevolgen van de verbreding van het activiteitenaanbod: ruimtegebrek leidt tot nieuw- of verbouw

Zoals gezegd stellen verschillende moskeebezoekers dat hun moskee een meer maatschappelijke functie dient te bekleden. Om die maatschappelijke functie waar te maken, moet de moskee zich aanpassen aan de moderne tijd. Dit betekent in twee van de onderzochte moskeeën[66] dat het huidige moskeepand verbouwd moet worden omdat er bijvoorbeeld te weinig ruimte is voor jongeren en vrouwen.[67] In één van deze twee moskeeën wordt hier als volgt over gepraat: "Wanneer de nieuwbouw is afgerond zal er een kamer komen met spelcomputers en dergelijke voor jongeren." [68] In de tweede onderzochte moskee is er na de laatste verbouwing juist minder ruimte gekomen voor vrouwen, waardoor men opnieuw moet gaan bouwen om te kunnen voldoen aan de eisen voor maatschappelijke betrokkenheidseisen die (vrouwelijke) bezoekers stellen:

De moskee heeft een verbouwing gehad waardoor de vrouwengebedsruimte beperkter is geworden. Juist na deze verbouwing is de moskee voor hen minder

[52] In één van de onderzochte moskeeën zien we dat het tegenovergestelde heeft plaatsgevonden. Dit was in moskee I.

[53] Moskee I, moskee II.

[54] Gesprek met moskeebezoeker, moskee I, 8 mei 2019.

[55] Moskee I, moskee II, moskee V.

[56] Gesprek met moskeebestuurder, moskee V, 19 maart 2019.

[57] Moskee III.

[58] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 11 juli 2019.

[59] Moskee III, moskee IV.

[60] Gesprek met coördinator vrouwencommissie, moskee IV, 1 juli 2019.

[61] Gesprek met moskeebestuurder, moskee IV, 22 april 2019.

[62] Gesprek met oud-voorzitter van moskee IV, 31 augustus 2019.

[63] Gesprek met beleidsadviseur/moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[64] Oprichters van de moskeeën

[65] Verschillende gesprekken en observaties in moskee I.

[66] Moskee IV, moskee V.

[67] Gesprek met moskeebestuurder, moskee V, 9 mei 2019.

[68] Gesprek met moskeebestuurder, moskee V, 9 mei 2019.

[69] Gesprek met oprichtster van taalonderwijsinstituut, in de omgeving van moskee IV, 27 juni 2019.

toegankelijk. Daarvoor hadden ze een grotere gebedsruimte en eigen klaslokalen. Dit gaf hen meer ruimte en vrijheid. Op dit moment stap je bij de vrouwenruimte direct in de gebedsruimte en is de ruimte voor activiteiten beperkt.[69]

In een andere onderzochte moskee[70] moet er juist een compleet nieuwe moskee komen, omdat het pand niet meer past bij de moderne tijd. Het is namelijk een vervallen pand met smalle gangen dat niet meer voldoet aan brandveiligheidseisen. Moskeebezoekers gaan om die reden liever naar de andere moskee in de stad dan dat ze naar hun eigen moskee gaan, waarvoor ze wel contributie betalen. Eén van de moskeevrijwilligers legt de brandonveilige staat van zijn moskee als volgt uit:

De moskee heeft hele smalle gangen. Je kunt niet met twee personen naast elkaar lopen. Soms moet je wel een kwartier wachten na afloop van het vrijdagmiddaggebed om naar buiten te komen. Er kan maar één persoon tegelijk zijn schoenen aandoen dus het duurt echt lang voordat iedereen naar buiten kan.[71]

Om de verbreding van het activiteitenaanbod voor elkaar te krijgen en zo een meer maatschappelijke functie te bekleden, is er in sommige gevallen dus een aanpassing in de bouw van de moskee nodig. Te midden van het nieuw- of verbouwproces ontstaat er regelmatig kritiek van moskeebezoekers. Omdat zij vinden dat moskeebesturen een te grote focus hebben op de nieuw- of verbouw. Dit hebben we in ten minste twee onderzochte moskeeën geconstateerd.[72] Een uitspraak die we daar vaak hoorden: ze zouden beter kunnen investeren in meer activiteiten die aansluiten bij jongeren, zodat we kunnen voorzien in de maatschappelijke rol.

Een oud-voorzitter waarmee we spraken, stelt cynisch dat vele moskeebesturen in Nederland hun maatschappelijke rol voornamelijk proberen te realiseren door te investeren in nieuw- of verbouw van het moskeepand. Maar in zijn ogen is de grote focus op bouw zijn doel voorbijgeschoten en zou er meer geïnvesteerd moeten worden in mensen dan in 'bakstenen':

Ik kom in veel moskeeën. Iedereen is bezig met verbouwen. (...) Leuk en aardig dat je investeert in baksteen, maar belangrijker is dat je in generaties investeert. (...) Heel makkelijk geven we onszelf het gevoel dat als de ruimte verbreed is, dat het iets betekent. Daar vorm je geen mensen mee. (...) De prioriteit bij besturen gaat fout. Er wordt vaak niets geïnvesteerd in de jeugd. Religieus gezien kunnen jongeren de Koran niet eens onthouden. Geld gaat naar de bouw. Een moskee in deze omgeving heeft iets van 100.000 euro geïnvesteerd in een ruimte waar doden gewassen worden. Dat kan net zozeer in een ziekenhuis. Waarom investeren in zo'n ruimte? Ik heb hen verteld dat als je dat investeert in 10 jongeren en hen aanmoedigt, dan heb je binnen een jaar of twee jongeren die de Koran uit het hoofd kennen en waar je veel profijt van hebt. Het zijn de verkeerde prioriteiten.[73]

2.1.2. Spreekbuis voor 'hele' islamitische gemeenschap

De tweede ontwikkeling die wij constateren, bouwt voort op de ontwikkeling uit de vorige subparagraaf. Moskeebezoekers hebben behoeften aan een meer maatschappelijk betrokken functie van de moskee en voelen een verantwoordelijkheid naar de Nederlandse samenleving. Daardoor ontstaat de wens van een spreekbuisfunctie voor de 'hele' islamitische gemeenschap. Een landelijke islamitische belangenbehartiger met woordvoerders namens alle moskeeën is wat moskeeën in

[70] Moskee II.

[71] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee II, 3 en 4 maart 2019.

[72] Moskee II, moskee V.

[73] Gesprek met oud-voorzitter van moskee IV, 31 augustus 2019.

[74] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019 en gesprekken met diverse moskeebezoekers uit alle zes de onderzochte moskeeën.

[75] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[76] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[77] Gesprek met moskeebestuurder, moskee III, 15 april 2019.

[78] Gesprek met moskeebestuurder, moskee III, 15 april 2019.

[79] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie I, 5 april 2019.

[80] Gesprek met oud voorzitter van moskee IV, 31 augustus 2019.

[81] Shadid, W.A.R. en P.S. van Koningsveld, "Islam in The Netherlands: Constitutional Law and Islamic Organizations," *Journal of Muslim Minority Affairs* vol.16, nr.1 (1996).

[82] Strijp, Ruud, "Moslims in Nederland en België," in Driessen, Henk, *In het huis van de Islam* (Nijmegen, Amsterdam: Uitgeverij SUN, 2010), 407, 408.

[83] Butter, Ewoud en Roemer van Oordt, *Zuilen in de Polder? Een verkenning van de institutionalisering van de islam in Nederland*, (Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en

Nederland graag zouden willen.[74] Deze behoefte bestaat al lang en leeft breed in de Nederlandse islamitische gemeenschappen. Die behoefte neemt toe omdat meer en meer lokale moskeebesturen aangeven geconfronteerd te worden met anti-islamsentimenten.[75] Uit dit onderzoek blijkt dat tot op heden maar één moskee van de zes onderzochte moskeeën probeert deze rol op zich te nemen. En dat is een moskee met een salafistische signatuur.

Dit wordt vanuit vele andere islamitische organisaties (met andere islamitische stromingen) bekritiseerd, maar een alternatief is er (nog) niet. Dat komt doordat er nog onoverkomelijke verschillen zijn tussen islamitische organisaties:

Het is echter maar de vraag of het realistisch is dat deze wens omgezet kan worden naar een daadwerkelijk orgaan dat alle moskeeën kan behartigen en namens hen en de eigen achterban het woord kan en mag voeren, omdat er zoveel verschillen zijn. Om dit echter werkelijkheid te laten worden, is er volgens mij nog een lange weg te gaan waarbij er naast ideologische en theologische verschillen ook culturele en generatieve verschillen overbruggen dienen te worden. Daarnaast is het vertrouwen in de huidige koepels broos, waarbij je meer regionale koepels ziet dan een echt landelijk vertegenwoordigingsorgaan dat breed gedragen wordt door alle moskeeën.[76]

Hoe probeert die ene moskee (mét een salafistische signatuur) dan wel een spreekbuisfunctie vorm te geven? Vanwege de populariteit van de moskee en de verantwoordelijkheid die ze daardoor ervaren, werpt de moskee zich op als vertegenwoordiger van 'alle' moslims in Nederland. Dit past bij de claim van salafistische voorgangers: hun interpretatie van de islam is de enige ware islam. De moskee wil een spreekbuis zijn van 'de' islamitische gemeenschap in Nederland, vooral als het gaat om de ongelijke behandeling van moslims, vrijheid van geloven en de religieuze identiteit. Dit doet de moskee door toenadering te zoeken tot andere moskeeën als er ergens een incident heeft plaatsgevonden dat bezoekers een onveilig gevoel geeft. Ze gaan dan in gesprek met de moskee waar het incident heeft plaatsgevonden om te kijken of ze iets voor hen kunnen betekenen. Samen bidden helpt om het gevoel te krijgen dat men niet alleen staat, stelt een bestuurslid van deze moskee.[77] *"Je moet de moskee zien als een oudere broeder, waar andere moskeeën op kunnen leunen,"*[78] stelt hetzelfde bestuurslid. Maar er zijn ook moskeeën die geen behoefte hebben aan de ondersteuning die deze moskee hen biedt, vanwege de (salafistische) invloed die daarmee gepaard kan gaan.

2.1.3. Generatieverschillen: verwachtingspatronen lopen uiteen

In gesprekken met moskeebezoekers en betrokkenen in alle zes de onderzochte moskeeën zien we dat verwachtingspatronen per generatie anders zijn. Jongere generaties hebben behoefte aan een bredere functie van de moskee. Oudere bezoekers en bestuursleden vinden het vaak al genoeg om een gebedsruimte te hebben, waar ze hun dagelijkse gebeden kunnen vervullen. Al maken zij wel gebruik van de maatschappelijke dienstverlening die soms aanwezig is. Die dienstverlening was er immers voorheen ook: bezoekers maakten gebruik van elkaars informele netwerken.

Het verschil in opvatting over de functie van de moskee in de samenleving wordt duidelijk in het volgende citaat:

Oudere besturen waren meer beheerders van de moskee en dat bedoel ik niet denigrerend. Zij deden 's ochtends de deuren van de moskeeën open,

Werkgelegenheid, 2017), 145-148.

[84] Er zijn wellicht nog meer competenties belangrijk voor een competent bestuur. Culturele sensitiviteit is één van deze competenties. Er is nader onderzoek nodig om uitspraken te kunnen doen over de eisen die moskeebezoekers en betrokkenen stellen aan deze (en andere) competentie(s).

[85] Moskee II en moskee V.

[86] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee II, 3 en 4 maart 2019.

[87] Informeel gesprek met moskeebezoeker, moskee V, 27 maart 2019.

[88] Moskee II, moskee III, moskee VI.

[89] Moskee V.

[90] Gesprek met medewerker van een vrouwenorganisatie, in de omgeving van moskee II, 14 mei 2019.

[91] Het begrip 'jongeren' wordt door moskeebezoekers in brede zin gebruikt. Het kunnen personen tussen de 18 en 40 jaar omvatten. Het onderscheidende kenmerk is dat deze personen in Nederland zijn geboren.

[92] Moskee II.

[93] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[94] Moskee V.

[95] Gesprek met moskeebestuurder, moskee V, 21 juni 2019.

[96] Moskee II, moskee V.

[97] Gesprek met theoloog, 21 augustus 2019.

betaalden het salaris van de imam en onderhielden het gebouw en ze zorgden tijdens de ramadan voor rust en orde. (...) Tegenwoordig verwacht men meer maatschappelijke functies van moskeeën. Oudere besturen zijn niet in staat om hierin mee te gaan.[79]

Uit dit citaat blijkt dat de rol van de moskee en het bestuur volgens de oudere generatie vooral faciliterend moest zijn. Oud-moskeevoorzitter van moskee IV bevestigt dit. Al is hij het met die visie niet eens. Hij vindt dat bestuurders die alleen een faciliterende rol hebben hun ontslag moeten indienen: *“Als je als bestuurder bestuurlijk werk beperkt tot schoonmaken en administratie, dan sla je de plank mis en moet je onmiddellijk je ontslag indienen.”*[80] De faciliterende rol is tegenwoordig niet meer voldoende.

2.1.4. Nadere bespreking van de resultaten

Uit de bovenstaande onderzoeksresultaten blijken meerdere ontwikkelingen. In sommige onderzochte moskeeën worden meer activiteiten georganiseerd om in verbinding te komen met de Nederlandse samenleving. In andere moskeeën worden meer activiteiten georganiseerd om te voorzien in de sociale en maatschappelijke behoeften van de eigen achterban. Steeds meer moskeeën organiseren religieuze onderwijsactiviteiten, maatschappelijke activiteiten, lezingen en meer. Deze verbreding van het activiteiten aanbod heeft er in twee van de onderzochte moskeeën toe geleid dat het moskeepand niet meer voldoet. Daar ontstaat de behoefte aan ver- of nieuwbouw van het pand. Ook hebben moskeebezoekers en -betrokkenen de wens dat de hele islamitische gemeenschap in Nederland vertegenwoordigd wordt door één orgaan. In dit onderzoek hebben we gezien dat één van de onderzochte moskeeën deze spreekbuisfunctie op zich neemt. Dit wordt niet door alle moskeeën erkend vanwege de verschillende geloofsbelevingen.

Uit de (wetenschappelijke) literatuur blijkt dat de functie van de moskee in de loop der jaren is uitgebreid. De religieuze functie van de moskee als gebedshuis, waar moslims bij uitstek hun verplichte gebeden kunnen verrichten, is evident. Bij de eerste moskeeën in Nederland (zie bijlage 5 voor meer achtergrondinformatie) was dit de belangrijkste en enige functie. Daarbij hoorde: religieuze diensten aan de eigen gemeenschap aanbieden, tijdens islamitische feestdagen, de ramadan en later ook op vrijdagen en andere dagen van de week. Hierdoor kon men samen religieuze activiteiten uitvoeren en werd de moskee een ontmoetingsplaats voor moslims in een nieuwe, niet-islamitische, omgeving.[81]

In de loop der jaren werd de religieuze en sociale functie van de moskee uitgebreid. Een moskee heeft tegenwoordig ook vaak één of meer van de volgende functies:[82] een educatieve, sociaal-culturele, recreatieve, politieke en/of sociaal-maatschappelijke functie. De toename en verbreding van de functie van moskeeën wordt wisselend gewaardeerd en leidt soms tot interne spanningen.[83]

Concluderend kunnen we stellen dat het beeld dat uit de literatuur naar voren komt, overeenkomt met de resultaten van ons onderzoek. We zien verschillende visies op de functie van een moskee. In aanvulling op de literatuur stellen we dat nieuw- of verbouwprocessen steeds vaker het gevolg zijn van de veranderende functie van de moskee. Want de functie die een moskee kiest, heeft consequenties. Moskeepanden moeten bijvoorbeeld aangepast worden aan de moderne tijd, omdat er te weinig ruimte is voor de invulling van die nieuwe functie. Dit kan leiden tot interne spanningen. In de meerderheid van de onderzochte moskeeën kiezen moskeebestuurders ervoor om meer maatschappelijk betrokken te zijn of is dat een groeiende wens

[98] Gesprek met cultureel antropoloog Martijn de Koning, 21 mei 2019.

[99] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[100] Gesprek met moskeebestuurder, moskee III, 15 april 2019.

[101] Dit blijkt uit gesprekken en observaties in moskee I, moskee IV, moskee V en uit gesprekken met een betrokkene van koepelorganisatie II.

[102] Moskee I, moskee II, moskee V, moskee VI.

[103] Gesprek medewerker boekwinkel, in de omgeving van moskee III, 24 april 2019.

[104] Gesprek met vrijwilliger van een islamitische jongerenorganisatie, in de omgeving van moskee IV, 13 juni 2019.

[105] Moskee III en moskee IV.

[106] Moskee II, moskee III, moskee IV.

[107] Gesprek met moskeebestuurder, moskee IV, 10 mei 2019.

[108] Moskee V, moskee VI.

[109] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[110] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[111] Jaap Boonstra, hoogleraar organisatiedynamiek en organisatiepsycholoog, stelt dat maatschappelijke organisaties voortdurend veranderen qua omgeving, werkzaamheden en positionering in de samenleving. Dit zorgt er volgens hem voor dat er nauwelijks algemene besturingsprincipes voorhanden

van de gemeenschap. De wens om een orgaan te hebben dat de hele islamitische gemeenschap vertegenwoordigt, is er eentje die is steeds urgenter. Daarvoor worden al initiatieven genomen, maar die zijn niet toereikend of passend voor de hele islamitische gemeenschap in Nederland.

2.2. Moskeebesturen

De mate van gezag van een moskeebestuur kwam als onderwerp regelmatig terug in gesprekken met respondenten. Moskeebezoekers, -betrokkenen en bestuursleden stellen diverse eisen aan hun (mede)moskeebestuursleden. De gedachte is: hoe competent de bestuursleden, hoe beter zij in staat zijn te anticiperen op de uitdagingen die spelen in de gemeenschap. In deze paragraaf bespreken we vijf aspecten die uit het veldonderzoek naar voren zijn gekomen: bestuurlijke ervaring, loyaliteit en betrokkenheid, de beheersing van de Nederlandse taal, de omgang met digitale communicatietoepassingen en sensitiviteit voor theologische kwesties.[84] Deze vijf aspecten zijn van belang bij het begrijpen van de veranderingsprocessen in onderzochte moskeeën.

2.2.1. Bestuurlijke ervaring

Verscheidene respondenten geven aan dat ze het belangrijk vinden dat bestuursleden beschikken over voldoende bestuurlijke ervaring, dit is nu vaak onvoldoende. Dat heeft allereerst betrekking op financiële kennis. Bestuursleden in twee van de onderzochte moskeeën[85] hebben te weinig kennis of ervaring met financiële aangelegenheden, waardoor de moskee financieel in de problemen komt. Financieel wanbeheer heeft er in één van de onderzochte moskeeën bijna toe geleid dat de moskeewinkel moest sluiten.[86] In een andere onderzochte moskee ontstonden financiële problemen nadat een aannemer van een verbouwproject van de moskee failliet ging. Het bestuur maakte voorafgaand aan het project afspraken op basis van vertrouwen, maar dit waren geen heldere afspraken over de te besteden financiën.[87]

Ten tweede heeft bestuurlijke ervaring te maken met de leeftijd van bestuursleden. In vele moskeeën leeft er onder moskeebezoekers de wens om besturen te verjongen. In sommige gevallen lukt dit (in drie van de onderzochte moskeeën[88]) of gedeeltelijk (in één van de onderzochte moskeeën[89]) en is men erg enthousiast hierover:

Het huidige bestuur bestaat uit jongere mensen die hier in Nederland geboren zijn. De voorgaande besturen waren ouderwets en bestuurden de moskee vanuit de ideeën vanuit het herkomstland. Het is belangrijk dat er jongere mensen in het bestuur zitten. Dat is een hele vooruitgang ten opzichte van vroeger.[90]

Maar er is ook kritiek: jongeren hebben vanwege hun leeftijd mogelijk minder bestuurlijke ervaring dan bestuursleden die al jarenlang in het bestuur hebben gezeten.[91] In één van de onderzochte moskeeën[92] neemt één jonger bestuurslid bijvoorbeeld een taak als penningmeester op zich terwijl hij geen verstand heeft van financiën. Een ervaringsdeskundige met een groot netwerk in de Nederlandse islamitische gemeenschap signaleert dat jongere moskeebestuursleden minder ervaring hebben. En daardoor andere beslissingen maken dan ervaren bestuurders, met soms minder oog voor conflicten die spelen tussen stammen onderling onder oudere moskeebezoekers (waarvan de oorsprong van deze conflicten in het land van herkomst ligt). Ze ontslaan bijvoorbeeld een imam, zonder in te spelen op de boze reacties en spanningen die dit oplevert in de gemeenschap.[93]

Ten slotte heeft bestuurlijke ervaring invloed op de professionaliteit in de omgang

zijn of richtlijnen om goed te kunnen functioneren. Boonstra, Jaap, *Veranderen van maatschappelijke organisaties*, (Amsterdam, Antwerpen: Uitgeverij Business Contact, 2017), 29.

[112] Butter, *Zuilen in de Polder?*, 152 en Arts, Lisa en Ewout Butter, *Radicaal, orthodox of extremist? Achtergrondinformatie over radicalisering en polarisatie*, (Utrecht: ACB Kenniscentrum, 2009), 75.

[113] Butter, *Zuilen in de Polder?*, 158.

[114] *Ibid.*, 151-158.

[115] Moskee II, moskee III, moskee IV, moskee V, moskee VI.

[116] Verschillende gesprekken en observaties in moskee II en IV.

[117] Als we kijken in de informatie van de Kamer van Koophandel (KvK) bestaan alle besturen van de onderzochte moskeeën uit personen die in Marokko zijn geboren, met uitzondering van drie personen die in Syrië, Nederland en Somalië geboren zijn. Bestuursleden die staan ingeschreven bij de KvK nemen in de praktijk niet altijd de besluiten in de moskee. Toch is het beeld dat geschetst wordt op basis van de KvK-informatie duidelijk. Mensen met een Marokkaanse achtergrond maken de dienst uit in de onderzochte moskeeën.

[118] Moskee I, moskee II, moskee V, moskee VI.

[119] Gesprek met politiefunctaris, *in de omgeving van moskee I*, 20 mei 2019.

[120] Gesprek met een vrijwilliger van een islamitische jongerenorganisatie, *in de omgeving*

tussen bestuursleden. In één onderzochte moskee[94] ontstonden er conflicten tussen verschillende bestuursleden. Bestuurstaken zijn verkeerd uitgevoerd, waardoor er conflicten ontstonden over bekwaamheid waardoor er een vertrouwensbreuk is ontstaan. Bestuursleden waren daar niet vergevingsgezind naar elkaar.[95] Dit heeft een weerslag op de gemeenschap.

2.2.2. Loyaliteit en betrokkenheid

Loyaliteit en betrokkenheid zijn andere zaken die in de gesprekken met moskeebezoekers naar voren kwamen. Dit is bijvoorbeeld af te lezen aan de aanwezigheidsgraad. Hoe vaker het bestuur in de moskee aanwezig is, hoe beter men weet wat er speelt in de gemeenschap en hoe meer krediet het bestuur krijgt onder de moskeebezoekers. In twee van de onderzochte moskeeën[96] hebben de bestuursleden lange werkweken waardoor ze minder vaak in de moskee aanwezig zijn. Een lage aanwezigheidsgraad heeft een rol gespeeld bij bestuursbeïnvloeding en -overnames door salafisten in verschillende moskeeën in het zuiden van Nederland. Dit heeft in sommige gevallen volgens een theoloog en docent islamstudies, ertoe geleid, dat deze moskeeën een andere theologische (meer salafistische) koers zijn gaan varen.[97] Salafistische bezoekers beantwoorden in die moskeeën de theologische vragen van andere bezoekers, onder andere omdat het bestuur niet voldoende aanwezig was. In sommige gevallen was het bestuur niet competent genoeg om vragen te beantwoorden. Dit gaf de bestuurders minder autoriteit en de salafistische bezoekers meer.[98]

Ook geeft de lage aanwezigheidsgraad andere moskeegangers mogelijkheden om het heft in eigen hand te nemen en zaken te organiseren op momenten dat bestuursleden er niet zijn.[99] Tijdens het veldwerk bleek dat dit in één van de onderzochte moskeeën het geval was. Om dit tegen te gaan én om de gevolgen van de lage aanwezigheidsgraad van het bestuur te compenseren, heeft in ieder geval één moskee een spreekuur ingericht op de vrijdagmiddag, na het vrijdagmiddaggebed. Moskeegangers die iets willen bespreken met het bestuur zijn dan welkom bij de voorzitter.

Bestuursleden kunnen pas plaatsnemen in het moskeebestuur als ze al langere tijd betrokken en/of actief zijn in de moskee. In alle onderzochte moskeeën moeten kandidaten bijvoorbeeld vrijwilligerswerk doen (in de moskee), al vele jaren betalend lid zijn of een belangrijke positie in het bedrijfsleven bekleden. Alle onderzochte moskeeën hebben te maken met vrijwilligers. Een bestuurslid legt deze voorwaarden (betrokkenheid en loyaliteit bij moskeeaangelegenheden) als volgt uit:

Je neemt plaats in het bestuur op basis van betrokkenheid bij de moskee. Je moet er veel komen, veel activiteiten organiseren. Als je dit een aantal jaren doet gaan mensen je vaardigheden herkennen. Op basis daarvan ben ik twee jaar geleden uitgenodigd om deel te nemen aan het bestuur. Ik was al langere tijd een leerling van [docent]. Niet alleen was ik veel aanwezig om de lessen te volgen, maar uiteindelijk ben ik zelf ook gaan lesgeven. Door deze lessen was ik veel in en rond de moskee aanwezig en was ik betrokken bij andere activiteiten. Loyaliteit is erg belangrijk voor ons hier. Het is niet alleen hetgeen ervoor zorgt dat mensen en bestuurders in hun vrije tijd werken voor de moskee, maar het is ook een waarde die voor de gemeenschap als geheel erg belangrijk is.[100]

Uit dit citaat blijkt dat dit bestuurslid lange tijd religieus onderwijs heeft gevolgd in de moskee, vervolgens zelf ging doceren en actief betrokken was bij activiteiten. Dit als voorwaarde om te mogen toetreden tot het bestuur.

van moskee IV, 13 juni 2019.

[121] Moskee I, moskee II, moskee V, moskee VI.

[122] Moskee III, moskee IV.

[123] Gesprek met moskeebestuurder, moskee IV, 2 mei 2019.

[124] Gesprek met moskeebestuurder, moskee IV, 10 mei 2019.

[125] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee II, 3 en 4 maart 2019.

[126] Gesprek met twee gemeenteambtenaren, in de omgeving van moskee II, 28 februari 2019.

[127] Moskee II, moskee IV.

[128] Observaties in moskee II.

[129] Observaties in moskee III.

[130] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie III, 5 december 2018.

[131] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie III, 5 december 2018.

[132] Moskee I, moskee VI.

[133] Dit was in ieder geval in het verleden bij moskee I het geval en bij moskee IV is dit een eis voor bestuurs-deelname.

[134] Gesprek met politiefunctionaris, in de omgeving van moskee I, 20 mei 2019.

[135] Gesprek met medewerkster vrouwenorganisatie, in de omgeving van moskee II, 14 mei 2019.

[136] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie I, 5 april 2019.

2.2.3. Beheersing van de Nederlandse taal

Hoe representatief het moskeebestuur is in de ogen van de bezoekers is ook afhankelijk van hoe goed bestuursleden de Nederlandse taal beheersen. Uit dit onderzoek blijkt dat het voor de meeste respondenten steeds belangrijker is dat iemand de Nederlandse taal spreekt, voor hij toetreedt tot het bestuur. Vooral onder jongeren leeft dit idee, omdat bestuursleden zo beter in staat zijn verbinding te leggen met de Nederlandse samenleving. Het komt echter nog geregeld voor dat oudere bestuursleden de Nederlandse taal niet (voldoende) machtig zijn, dat zagen we in drie van de zes onderzochte moskeeën.[101]

2.2.4. Omgang met technologische vooruitgang

Dan is er de factor technologische vooruitgang. Hoe beter bestuursleden weten om te gaan met de mogelijkheden die de technologische vooruitgang hen biedt, hoe meer waardering moskeebezoekers voor hen hebben. Uit dit onderzoek blijkt dat voor moskeeën twee technologische ontwikkelingen belangrijk zijn: de komst van digitale communicatietoepassingen en digitaliseringskansen voor financiële dienstverlening.

Sociale media vormen een voorbeeld van de digitale communicatietoepassingen die de technologische vooruitgang ons heeft gebracht. In alle onderzochte moskeeën blijkt dat men gebruikmaakt van Facebookpagina's. Ook al zijn er nog steeds bestuursleden die hiermee niet weten om te gaan. Om in zo'n geval toch gehoor te geven aan wensen van bezoekers, besteden sommige besturen het beheer van Facebookpagina's uit aan vrijwilligers. Op deze Facebookpagina kondigen moskeeën activiteiten aan en bespreken ze gebeurtenissen in de Nederlandse samenleving en internationale thema's. Het bereik van de Facebookpagina's is in het algemeen groot. De meerderheid van de onderzochte moskeeën heeft meer dan 1500 volgers.

Vier van de onderzochte moskeeën passen andere vormen van digitale communicatietoepassingen minder of zelfs niet toe.[102] Soms omdat er niet voldoende budget voor is, soms omdat besturen niet weten hoe ze die kunnen inzetten. Vooral jongeren zijn hier kritisch over. Een voorbeeld van hoe een bestuur omgaat met digitale toepassingen:

Voor andere moskeeën is de vraag 'Moeten we iets op Facebook' niet de relevante vraag, maar de vraag 'moet ik iets met e-mail'? [Medewerker] is zelf bestuurder geweest bij een moskee, en is daar uiteindelijk mee gestopt. In de tijd dat hij daar actief was introduceerde hij en een paar anderen communicatie onderling via e-mail. Echter was er een ouder bestuurslid die geen e-mail gebruikte; hij voelde zich buitengesloten van de communicatie. Hij heeft toen het gebruik van e-mail verboden. Als je vanuit zo'n positie komt is het erg moeilijk het tempo van [naam moskee] bij te benen.[103]

Uit dit citaat blijkt dat dit bestuur achterblijft bij de technologische vooruitgang, omdat een bestuurslid hiermee niet weet om te gaan. Een vrijwilliger van een islamitische jongerenorganisatie geeft een ander voorbeeld waaruit blijkt dat sommige moskeebesturen niet meegaan met de technologische vooruitgang: "Je kunt moskeebezoekers informeren door oproepen te versturen via grote Snapchatgroepen. De technologie gaat vooruit maar de besturen weten hier niet mee om te gaan." [104]

Twee van de onderzochte moskeeën[105] zijn beter in staat om in te spelen op de wensen van jongeren. Zij maken en verspreiden filmpjes van lezingen en nemen preken op. Daar zijn complete mediakamers ingericht, ze beschikken over uitgebreide audio-

[137] Gesprek met betrokkene
koepelorganisatie I, 5 april 2019.

[138] Moskee II, moskee III, moskee IV.

[139] Met de derde vrouwencommissie,
van moskee III, konden we niet in
contact komen.

[140] Gesprek met coördinator vrouwen-
commissie, moskee IV, 1 juli 2019.

[141] Gesprek met medewerkster vrou-
wenorganisatie, in de omgeving van
moskee II, 14 mei 2019.

[142] Verschillende gesprekken
en observaties tijdens
vrouwenactiviteiten in moskee II.

[143] Gesprek met coördinator
vrouwencommissie, moskee IV, 1 juli
2019 en gesprek met medewerkster
vrouwenorganisatie, in de omgeving
van moskee II, 14 mei 2019.

[144] Gesprek met medewerkster
vrouwenorganisatie, in de omgeving
van moskee II, 14 mei 2019.

[145] Gesprek met moskeebezoekster,
moskee II, 1 maart 2019.

[146] Gesprek met beleidsadviseur/
moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[147] Verschillende gesprekken met
moskeebezoeksters in moskee II.

[148] Gesprek met betrokkene
koepelorganisatie I, 5 april 2019.

[149] Gesprek met betrokkene
koepelorganisatie IV, 26 april 2019.

[150] Moskee III, moskee IV.

[151] Gesprek met moskeebestuurder,
moskee IV, 28 maart 2019.

[152] Gesprek met moskeebestuurder,
moskee V, 4 april 2019.

installaties en zijn er mediawoordvoerders. Dat vier van de onderzochte moskeeën niet voldoende inspelen op de mogelijkheden van moderne communicatietechnieken leidt tot frustratie, spanningen en/of conflicten onder jonge moskeebezoekers en tussen hen en een oudere generatie.

In verschillende onderzochte moskeeën zien bestuursleden wél de mogelijkheden van moderne betaalmethoden en wervingstechnieken. Steeds vaker organiseren bestuursleden technologische middelen die het werven van financiën kunnen vergemakkelijken. In steeds meer moskeeën worden pinautomaten ingezet om makkelijker geld te kunnen doneren. Dit zagen we in drie van de onderzochte moskeeën.^[106] Een bestuurslid zegt hierover: *“We hebben nu pinautomaten die we gebruiken om geld in te zamelen. Bij inzamelingen via cash komt er niet zoveel binnen, maar met pinautomaten is het ideaal.”*^[107]

Ook betalingen via apps zoals Tikkie komen steeds vaker voor. Via Facebookpagina's en WhatsAppgroepen van de gemeenschap worden berichten gedeeld met de oproep om geld te doneren. De bedragen staan al opgesteld in het bericht. Je hoeft alleen nog maar op de link te klikken en via je eigen bank het betalingsproces te voltooien. Dit zorgt ervoor dat moskeebezoekers eenvoudiger kunnen betalen én dat het donatieaanbod steeds groter wordt. Tijdens de ramadanmaand zagen we bijvoorbeeld dat er gedoneerd kon worden voor: de oprichting van een islamitisch weeshuis, een vliegticket voor de hereniging van een islamitisch gezin, de oprichting van een nieuwe moskee, waterputten in Marokko, *Eid el Fitr* (suikerfeest)koekjes, arme gezinnen in Marokko, cadeautjes voor 'arme' islamitische kinderen in Nederland, een islamitische vrouwenkliniek, de aankoop van een islamitische begraafplaats, arme gezinnen in Afghanistan en voor een islamitische begrafenis in plaats van een crematie.

2.2.5. Sensitiviteit voor en kennis van theologische kwesties

Een laatste eis die moskeebezoekers steeds vaker stellen aan bestuursleden is voldoende sensitiviteit voor en kennis van theologische kwesties. Bij twee van de onderzochte moskeeën^[108] hebben we gezien dat de bestuursleden in de ogen van de moskeebezoekers onvoldoende kennis hebben over theologische aangelegenheden. Dit gebrek aan kennis zorgt er in ten minste één moskee voor dat het bestuur onvoldoende kan anticiperen op de populariteit en aanwezigheid van salafisme onder jongeren. Sommige moskeebesturen nodigen bijvoorbeeld (politiek-)salafistische predikers uit in de moskee om lezingen te geven, om het aantrekkelijker te maken voor jongeren om naar de moskee te komen. Zonder dat het bestuur weet welke ideologie of religieuze opvattingen deze predikers erop nahouden.^[109] Dit leidt bij moskeebezoekers met meer theologische kennis tot frustraties. Vooral jongeren bekritisieren dit gebrek aan sensitiviteit voor theologische kwesties van bestuursleden, dat geldt voor de hele islamitische gemeenschap in Nederland.^[110]

2.2.6. Nadere bespreking van de resultaten

Uit de bovenstaande onderzoeksresultaten blijkt dat respondenten vijf aspecten belangrijk vinden bij moskeebesturen. Het gaat om bestuurlijke ervaring, loyaliteit en betrokkenheid, beheersing van de Nederlandse taal, omgang met technologische vernieuwingen en sensitiviteit voor en kennis van theologische kwesties.

In de wetenschappelijke literatuur is uitgebreid aandacht besteed aan de veranderende rol van moskeeën. Moskeeën hebben maatschappelijke, educatieve, culturele, sociale en religieuze functies, zie paragraaf 2.1.4. Er is nog weinig aandacht besteed aan de invloed die deze functies hebben op moskeebesturen, hoe zij hierop moeten anticiperen

[153] Moskee IV

[154] Observatie in de moskee, *moskee II*, 17 mei 2019.

[155] Moskee III.

[156] Gesprek met moskeebezoeker, *moskee III*, 24 april 2019.

[157] Gesprek met moskeebezoeker, *moskee III*, 24 april 2019.

[158] Moskee II, moskee V.

[159] Gesprek met politiefunctionaris, *in de omgeving van moskee II*, 11 april 2019.

[160] Gesprek met moskeebestuurder, *moskee IV*, 22 april 2019.

[161] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[162] De drie grootste en meest bekende zijn: HudaTV, IslaamTV, SadaqaTV.

[163] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[164] Gesprek met gemeenteambtenaren, *in de omgeving van moskee II*, 28 februari 2019.

[165] We hebben er bewust voor gekozen hier geen bronnen bij te plaatsen in de voetnoot, omdat het anders direct zichtbaar is om welke moskeeën het gaat. Dan kunnen we de anonimiteit niet meer garanderen.

[166] NOS, *“Geheime lijsten financiering moskeeën onthuld,”* (23 april 2018).

[167] Moskee II, moskee IV.

[168] Gesprek met moskeebezoekster, *moskee II*, 1 maart 2019.

[169] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie IV, 26 april 2019.

[170] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee II*, 26 februari 2019.

en welke (algemene) besturingsprincipes voor moskeebesturen voorhanden zijn.[111]

Over moskeebesturen wordt vooral geschreven als het gaat om generatieverschillen, over de relatie tussen jongere en oudere moskeebezoekers. Van oudsher worden moskeeën bestuurd door mannen van de eerste generatie. Er zijn wel pogingen om besturen te verjongen, maar dit proces loopt erg moeizaam en langzaam. In de literatuur komt een beeld naar voren van jongeren die moeite hebben om in een moskeebestuur te komen. De oudere bestuursleden zijn bang hun achterban te verliezen als er jongere bestuursleden aantreden. Ook wordt geschreven dat de moskeebesturen vaak niet de benodigde kennis en vaardigheden bezitten. Dit wordt verder niet uitgediept. Jongeren hebben een meer 'Nederlandse stijl' van besturen hebben, zijn minder aanwezig in de moskee en maken meer gebruik van moderne communicatiemiddelen.[112]

De kloof tussen generaties is in meerdere moskeeën en moskeebesturen zichtbaar, vooral als besturen proberen te verjongen. Onderzoekers constateren dat zwakke eerste generatie besturen vatbaar zijn voor bestuurswisselingen en ongewenste invloeden van buitenaf of binnenuit.[113] Voor het voortbestaan van de moskee is het belangrijk dat het bestuur verjongt, maar vaak leidt het proces daarnaartoe tot intergenerationele problemen. Er is bijvoorbeeld verschil van mening over de stijl van besturen, het activiteiten aanbod, de invulling van het religieuze aanbod, de stijl en taal van preken en de (maatschappelijke) functie van de moskee. Ook mist de jongere generatie vaak kennis en begrip van de conflicten die spelen onder ouderen, waarvan de oorsprong ligt in hun land van herkomst tussen stammen onderling. Ook is er verschil van mening over welke rol vrouwen zouden moeten bekleden.[114]

Concluderend kunnen we stellen dat moskeebesturen vroeger andere taken hadden dan nu. In paragraaf 2.1. zagen we al dat de functie van moskeeën is verbreed. Onder andere door toedoen van jongeren. De faciliterende taken van weleer (zoals zorgdragen dat de gemeenschap op de juiste manier het gebed kan uitvoeren) zijn niet meer voldoende. Het moskeebestuur is inmiddels eindverantwoordelijk voor veel meer activiteiten. Daardoor is moskeebestuurder een functie geworden waarvan veel afhangt. Het is niet langer een bijbaan. Dit betekent dat er ook andere eisen aan moskeebestuurders worden gesteld, zoals de vijf aspecten die we in deze paragraaf hebben beschreven. In twee van de zes onderzochte moskeeën wordt in de praktijk al breed invulling gegeven aan deze eisen. De andere onderzochte moskeeën zitten nog middenin deze ontwikkeling.

2.3. Zeggenschap in de moskee

In de onderzochte moskeeën zien we dat de samenstelling van de moskeegemeenschap verandert. Diverse groepen eisen een plekje op in de moskee: bekeerlingen, vluchtelingen, internationale bezoekers, jongeren en vrouwen. En dat gaat niet zonder slag of stoot. In deze paragraaf bespreken we de veranderingen die hieraan ten grondslag liggen.

2.3.1. Meer (Nederlandse) bekeerlingen

De eerste ontwikkeling is dat de meeste moskeebesturen aangeven dat ze steeds vaker niet-moslims verwelkomen die zich bekeren tot de islam.[115] Deze bekeerlingen spelen ook vaker een actieve rol in de moskee, bijvoorbeeld in het organiseren van activiteiten.[116] Media-aandacht zorgt ervoor dat voornamelijk jongeren nieuwsgierig worden, zich gaan verdiepen in de islam en regelmatig bij een bekering uitkomen. Negatieve of positieve media-aandacht lijkt niet uit te maken.

[171] Gesprek met moskeebezoekster, *moskee II*, 1 maart 2019.

[172] Gesprek met moskeebestuurder, *moskee V*, 21 juni 2019.

[173] De globale regeling inzake subsidiëring gebedsruimten 1976-1981, de tijdelijke regeling inzake subsidiëring gebedsruimten voor moslims 1981-1984 en de Wet Premie Kerkenbouw waren regelingen en wetten waarmee islamitische gemeenschappen subsidie aanvroegen om een moskee te bouwen.

[174] Strijp, "Moslims in Nederland en België," 414.

[175] Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, "Integrale aanpak Problematisch gedrag," 1.

[176] NOS, "Geheime lijsten financiering moskeeën onthuld," (23 april 2018).

[177] Raad van State, "Verzoek om voorlichting met betrekking tot de Proeve van wetgeving tot beperking ongewenste buitenlandse financiering van instellingen," Kenmerk: W12.20.0042/III (17 februari 2020), geraadpleegd op 20 februari 2020 via: www.raadvanstate.nl/adviezen/?zoeken=true&Zoe_Selected_facet%3AStatus+advies=40&zoeken_term=proeve+financiering&pager_rows=10

[178] Minister van Buitenlandse Zaken en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, "Integratiebeleid," Kamerbrief 32824, nr. 194 (19 april 2017), geraadpleegd op 19 december 2019 via: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-32824-194.html>.

[179] In moskee II, moskee V en moskee VI is dit gebeurd.

[180] Gesprek met betrokkene

2.3.2. Grotere etnische diversiteit

De tweede ontwikkeling is dat de moskeegemeenschap verandert door de komst van Syrische vluchtelingen. Het aantal moslims in Nederland neemt toe en deze moslims hebben steeds vaker een andere etnische achtergrond dan de Marokkaanse (of Turkse). Personen met een Marokkaanse migratieachtergrond zijn echter nog steeds in de meerderheid in de van oorsprong 'Marokkaanse' moskeeën. Zowel als het gaat om bezoekers als om bestuursleden.[117] Al deze 'nieuwe' groepen zijn op zoek naar erkenning in de moskee: ze willen graag gehoord worden. Besturen moet dus rekening houden met de wensen van meerdere etnische groepen en dat blijkt in vier van de onderzochte moskeeën moeilijk.[118] Er is weinig onderlinge verbinding tussen deze groepen, iedere groep focust zich op de eigen gemeenschap en vindt de eigen groep het belangrijkste.

Een politiefunctionaris verwoordt deze 'eilandjescultuur' als volgt: *"De verschillende mensen die in deze moskee komen, willen ook allemaal op hun eigen manier de moskee inrichten. De moskee wordt gedeeld met elkaar, maar iedereen vindt dat zijn eigen manier van 'dingen doen' meer ruimte moet krijgen."*[119] Een vrijwilliger van een islamitische jongerenorganisatie schetst in krachtigere bewoordingen hetzelfde beeld van de 'eilandjescultuur' in moskeeën: *"Een van de problemen waarover niet gesproken wordt in de moskee is racisme binnen de islamitische gemeenschap. Mensen van een andere afkomst of huidskleur moeten ze niet in de moskee."*[120] Er leven dus gevoelens van uitsluiting onder moskeebezoekers. Dit zou volgens een aantal respondenten voortkomen uit racisme, omdat er volgens hen binnen moskeegemeenschappen gediscrimineerd wordt op basis van etniciteit. In de praktijk betekent dit voor vier van de onderzochte moskeeën dat het gezag van moskeebesturen en -bezoekers niet verder reikt dan (een deel van de) eigen etnische groep.[121]

In twee andere onderzochte moskeeën zijn de besturen beter in staat om de verschillende groepen in de moskee te bedienen.[122] Dit heeft te maken met het meer internationale karakter van de moskeeën. Hier komen bezoekers op af vanuit de hele islamitische wereld, van het Oostblok tot aan Noord-Afrika en Indonesië. In één van deze twee moskeeën zitten in het moskeebestuur personen met verschillende etnische achtergronden om bewust een afspiegeling te zijn van de hele gemeenschap. Deze personen staan in contact met de eigen etnische gemeenschap en dienen als vertegenwoordiger in het bestuur. In deze moskee is er onder bezoekers ook interesse in elkaars cultuur. Dat verwoordt een moskeebestuurder als volgt: *"Je ziet dat de oudere Marokkanen de Somalische taal machtig zijn geworden door de jaren heen. Als zij dan met elkaar praten snap ik er niks van. Er is dus wel verbinding tussen groepen onderling."*[123] Volgens een bestuurslid van moskee IV zijn jongeren zelfs nog beter dan de oudere generaties in staat om verbinding te maken met personen met een andere etnische achtergrond. Bij hen is nationaliteit namelijk geen issue: als jongeren bij elkaar zitten is de voertaal Nederlands.[124]

Het moskeebestuur moet rekening houden met diverse wensen van moskeebezoekers én het hoofd bieden aan groeiende bezoekersaantallen. Het is een uitdaging om voldoende ruimte te maken voor het gebed en voldoende religieus onderwijs aan te bieden. In alle onderzochte moskeeën ontstaat er in toenemende mate ruimtegebrek tijdens islamitische feestdagen, in de ramadanperiode of bij de vrijdagmiddaggebeden. In meerdere onderzochte moskeeën moeten mensen regelmatig buiten bidden, wordt de vrouwenruimte ingezet als extra gebedsruimte voor de mannen, bidt men in de trappengang of zelfs op de parkeerplaats.[125] Dit ruimtegebrek is vaak één van de belangrijkste oorzaken waarom moskeegemeenschappen overgaan tot

koepelorganisatie I, 5 april 2019.

[181] Observaties in de moskee en verschillende gesprekken met moskeebezoekers in moskee II.

[182] Moskee II, moskee V.

[183] Moskee I en VI.

[184] Observaties en meerdere gesprekken met moskeebezoekers in moskee VI.

[185] Gesprek met politiefunctionaris, 28 juni 2019 en gesprek met beleidsadviseur/moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[186] Observaties en meerdere gesprekken met moskeebezoekers in moskee II en moskee VI.

[187] Gesprek met moskeebestuurder, moskee IV, 28 maart 2019.

[188] Observaties in de moskee, moskee II, 16 juni 2019.

[189] Gesprek met medewerkster vrouwenorganisatie, in de omgeving van moskee II, 14 mei 2019.

[190] Gesprekken met moskeebezoekers, moskee II, 16 juni 2019.

[191] Gesprek met vrijwilliger van een islamitische jongerenorganisatie, in de omgeving van moskee IV, 13 juni 2019.

[192] Moskee I, moskee V.

[193] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 3 mei 2019.

[194] Gesprek met medewerker van een islamitische boekwinkel, in de omgeving van moskee III, 24 april 2019.

[195] Gesprek met moskeebestuurder, moskee III, 15 april 2019.

nieuwbouwprojecten. Een gemeenteambtenaar verwoordt dit ruimtegebrek als volgt:

In de huidige moskee kunnen 210 mensen bidden. In de nieuwbouwplannen komt het bestuur uit op 320 mensen. Dat is nog steeds te klein, want tijdens islamitische feestdagen komen er wel 400 à 500 mensen. En de gemeenschap groeit. We zien dat er meer mensen die het islamitische geloof aanhangen naar de stad komen.[126]

Ook is er vaak onvoldoende ruimte voor religieus onderwijs. In twee van de onderzochte moskeeën[127] worden daarom steeds meer lessen gegeven in ruimten buiten de moskee: in buurtcentra of andere moskeeën, gedifferentieerd naar geslacht, leeftijd en niveau. Vrouwen zoeken in één van de onderzochte moskeeën een leslocatie buiten de moskee, wanneer alleen mannen en kinderen les krijgen in de moskee.[128] Zelfs de onderzochte moskee die al een uitgebreid curriculum aanbiedt aan alle doelgroepen kan niet voldoende gehoor geven aan de behoefte. Het bestuur zoekt dan een extra locatie om te kunnen uitbreiden.[129]

2.3.3. Grotere generatieverschillen

In de moskeegemeenschap zijn steeds grotere generatieverschillen zichtbaar. Generatieverschillen waren er altijd al, maar ze worden steeds groter en leiden vaker tot conflicten. Die verschillen komen tot uiting in diverse thema's. In deze paragraaf beschrijven we het verschil in religieuze beleving tussen generaties. Dit speelt vaak een centrale rol in actuele uitdagingen en spanningen. Moskeebesturen zullen hier in groeiende mate rekening mee moeten houden.

Personen van de 'eerste generatie' beleven hun geloof op een andere manier dan jongere generaties. Een betrokkene van koepelorganisatie III vertelt als volgt over de verschillen tussen hem en zijn ouders:

Heel veel dingen die wij meekregen waren vooral vanuit cultuur. Er was geen sterke sfeer van lezen en praktiseren. Het was meer van: zo hebben mijn ouders het ook gedaan of mijn opa en oma. (...) Onderwijs en vorming waren voor de eerste generatie moskeebesturen zwak of bijna niet aanwezig.[130]

Ouderen gebruiken veel culturele elementen in hun ideeën over islamitische leerstellingen. Voor hen is religieus onderwijs vaak geen onderdeel van de islambeleving. Jongeren zijn juist op zoek naar een islam die losstaat van culturele invloeden, naar verandering ten opzichte van wat ze van hun ouders gewend zijn. *"Onze generatie wil juist meer toegang tot boeken, bronnen en internet."*[131] Die 'pure' vorm van islam (zonder culturele invloeden), zoals sommige jongeren (vooral salafisten) dit noemen, moet voor hen wel de verbinding hebben met de Nederlandse context.

De verschillen in geloofsbeleving zorgen voor bestuurlijke uitdagingen op tal van terreinen. Sommige jongeren vinden het bijvoorbeeld belangrijk dat bestuursleden theologische kennis bezitten. In de praktijk is dit niet altijd het geval, zoals we in subparagraaf 2.2.5. hebben gesteld. Een andere uitdaging is de invulling van het religieuze onderwijs. Jongeren hebben hierop een andere kijk. Moskeebesturen weten in verschillende onderzochte moskeeën (nog) niet voldoende invulling te geven aan het soort religieuze onderwijs dat aansluit bij jongeren, zie subparagraaf 3.1.2.

De mate waarin gehoor wordt gegeven aan die behoeftes van jongeren, heeft maar deels te maken met de competenties van besturen. Soms leeft ook het idee dat

jongeren minder zeggenschap mogen hebben omdat ze vanwege hun leeftijd nog te weinig financiële bijdragen kunnen leveren. In twee onderzochte moskeeën^[132] wordt er door de gemeenschap en moskeebesturen grote waarde gehecht aan de hoogte en frequentie van financiële bijdragen, waardoor jongeren bijvoorbeeld moeilijker in bestuurlijke posities terecht komen.^[133] Een politiefunctaris en moskeebezoeker legt uit dat de kwantiteit en kwaliteit van financiële bijdragen bepalend kunnen zijn voor de zeggenschap in een moskee:

De jongeren zijn weggegaan vanwege geldkwesties. Binnen de moskee heerst er een idee dat het niet alleen belangrijk is óf iemand bijdraagt aan financiële zaken, maar ook hoeveel iemand bijdraagt. Mensen die veel bijdragen leveren krijgen soms het gevoel dat zij meer zeggenschap zouden moeten hebben dan mensen die minder bijdragen hebben geleverd. De jongeren komen nog maar net kijken en hebben nog niet voldoende financieel bijgedragen, dus de jongeren werden door de gemeenschap en het moskeebestuur als minderwaardig beschouwd.^[134]

2.3.4. Actievere vrouwen

Uit dit onderzoek blijkt dat vrouwen actiever zijn in en rondom de onderzochte moskeeën ten opzichte van een aantal jaren geleden. Een medewerkster van een vrouwenorganisatie en moskeebezoekster onderschrijft dit beeld en legt de link met het hogere opleidingsniveau van vrouwen dan mannen: *“Vrouwen zijn veel actiever ten opzichte van een aantal jaren geleden. Ze organiseren meer activiteiten en zijn veel beter opgeleid dan hun mannen.”^[135]* Deze ontwikkeling zorgt ervoor dat moskeebesturen steeds meer rekening moeten houden met de wensen van vrouwen in hun gemeenschap. Volgens een betrokkene van koepelorganisatie I is deze ontwikkeling een langzaam proces en zijn nog niet voldoende besturen zich bewust van deze ontwikkeling, of ze anticiperen er nog niet voldoende op.^[136] Dezelfde betrokkene stelt dat vrouwen ook op bestuursniveau een actievere rol moeten krijgen, in het kader van de veranderende functie van de moskee (zie paragraaf 2.1).^[137] De invulling van deze wens is in de praktijk (nog) niet zichtbaar.

De grotere actieve betrokkenheid van vrouwen blijkt vooral uit het ontstaan van vrouwencommissies. In drie van de onderzochte moskeeën is een vrouwencommissie aanwezig.^[138] Deze vrouwencommissies organiseren activiteiten in overeenstemming met en met ondersteuning van het moskeebestuur. In twee van de onderzochte moskeeën opereren deze commissies tamelijk zelfstandig.^[139] Zo krijgt de vrouwencommissie van één van deze moskeeën veel vrijheid in de organisatie van vrouwenactiviteiten en vinden veel van deze activiteiten plaats in de moskee zelf. De coördinator van de vrouwencommissie legt uit dat ze samen met het bestuur één keer per jaar een globale jaarplanning maakt. Hierover gaan ze het gesprek aan met elkaar. Verder is er geen inhoudelijke toestemming nodig vanuit het bestuur als de vrouwencommissie ‘bekende gezichten’ uitnodigt voor activiteiten. Als er nieuwe sprekers komen, vindt er wel overleg plaats tussen het bestuur en de vrouwencommissie. Want ze willen beide weten wat voor uitspraken die persoon heeft gedaan en hoe hij of zij denkt over bepaalde geloofszaken.^[140]

In een andere onderzochte moskee organiseert de vrouwencommissie activiteiten én is er een groot versplinterd netwerk dat vooral buiten de moskee om vrouwenactiviteiten organiseert. In het verleden heeft het moskeebestuur de teugels te strak aangetrokken, wilde het te veel regie houden op de vrouwenactiviteiten. Daarom hebben de vrouwen toen besloten activiteiten buiten de deur te organiseren:

Vroeger organiseerden vrouwen wel lessen in de moskee. Deze werden gegeven door vrouwelijke vrijwilligers, maar de lessen mochten pas gegeven worden als de inhoud gecontroleerd was door de mannen. Deze controle leidde ertoe dat vrouwen zijn weggegaan uit de moskee en op andere plaatsen zijn gaan lesgeven of [lessen] krijgen.[141]

Deze activiteiten buiten de moskee om ontstonden vooral uit noodzaak. En de behoefte aan extra of andersoortige activiteiten nam en neemt toe. Omdat het moskeebestuur en de vrouwencommissie die niet konden en kunnen leveren. Er is nog een andere reden waarom er zoveel activiteiten buiten de moskee worden georganiseerd. Het moskeepand biedt te weinig mogelijkheden voor vrouwen om actief te zijn. Het pand verkeert namelijk in slechte staat. Tegenwoordig zijn er in de gemeenschap van deze onderzochte moskee verschillende vrouwengroepen ontstaan die voor diverse doelgroepen activiteiten organiseren. Zo bestaat er een groep die voornamelijk voor hoogopgeleide vrouwen en Nederlandse bekeerlingen activiteiten organiseert. Een andere groep focust zich meer op vrouwen met een Somalische achtergrond die geen Nederlands spreken of schrijven.[142]

De activiteiten die vrouwen organiseren zijn divers van aard. Er worden zowel sociaal-maatschappelijke als religieuze activiteiten georganiseerd. Volgens de coördinator van de vrouwencommissie van moskee IV en een medewerkster van een vrouwenorganisatie in de omgeving van moskee II zijn activiteiten met een sociaal karakter (waarbij verbinding en ontmoeting centraal staan) populair.[143] Dit zijn bijvoorbeeld multiculturele avonden waarbij de diverse eetculturen van verschillende landen centraal staan of speelmiddagen voor moeders met jonge kinderen. Hierop komen veel vrouwen met diverse etnische achtergronden af. Naast sociaal-maatschappelijke activiteiten organiseren vrouwen ook (religieus) onderwijs. Ze verzorgen Nederlandse taalcursussen, huiswerkbegeleiding, Arabische lessen en koranlessen.[144] Vroeger waren er volgens een moskeebezoekster geen vrouwen die zich bezighielden met dit soort religieuze activiteiten.[145]

Volgens een deskundige met een groot netwerk binnen de Nederlandse islamitische gemeenschap spelen de meeste moskeebesturen nog onvoldoende in op de actieve rol en stem van vrouwen in de gemeenschap.[146] Omdat besturen langzaam of niet anticiperen op deze ontwikkeling, ontplooiën vrouwen initiatieven buiten de deur van de moskee. Dit betekent dat moskeebesturen minder zicht hebben op wat er speelt en dat vrouwen hun eigen gang kunnen gaan. De wens van vrouwen om een actieve rol te spelen in het moskeeleven, via activiteiten en op bestuurlijk gebied, leeft in één van de onderzochte moskeeën nog steeds.[147] En er zijn ook steeds meer vrouwen met die wens, stelt een betrokkene van een islamitische koepelorganisatie.[148] Dit zorgt ervoor dat spanningen kunnen ontstaan in de gemeenschap. Als het moskeebestuur deze spanningen onder controle wil houden, is het zaak om goed met die wens om te gaan.

2.3.5. Nadere bespreking van de resultaten

Uit de bovenstaande onderzoeksresultaten blijkt dat de zeggenschap in de moskee moet worden verdeeld tussen steeds meer verschillende groepen die een plek opeisen in de moskee. Bekeerlingen, (voormalige) vluchtelingen, vrouwen en jongeren zijn op hun eigen manier en voornamelijk voor hun eigen groep actief. Ondanks de vele negatieve berichten over de islam in de Nederlandse media (zie hoofdstuk 4 voor meer informatie over dit onderwerp) komen er steeds meer (Nederlandse) bekeerlingen bij. Vluchtelingen uit Syrië of statushouders met een Syrische achtergrond komen ook steeds vaker naar de moskeeën om hun geloof te kunnen beleven. Vrouwen willen meer

ruimte krijgen in de moskee om activiteiten voor hun eigen doelgroep te organiseren en ook jongeren hebben specifieke verwachtingen van hoe de moskee bestuurd en georganiseerd moet worden. Net als in de vorige paragrafen zijn generatieverschillen ook tussen jongeren en ouderen duidelijk zichtbaar. Dit betekent dat moskeebesturen rekening moeten houden met een grotere (etnische) diversiteit als het aankomt op het besturen van de moskee.

2.4. Financiële uitdagingen

Uit het onderzoek blijkt dat er groeiende financiële uitdagingen zijn in moskeeën. Een betrokkene van koepelorganisatie IV stelt het als volgt: *“De oudere, contributie betalende generatie verdwijnt steeds meer. Dus er moeten nieuwe manieren bedacht worden om voldoende geld te verzamelen om de maandelijkse kosten te kunnen betalen.”*^[149] Het wegvallen van de oudere generatie zorgt volgens deze betrokkene voor financiële uitdagingen. Een andere oorzaak voor financiële uitdagingen is de uitbreiding van de functie van de moskee. Want de activiteiten die besturen moeten organiseren voor meer maatschappelijke verantwoordelijkheid brengen kosten met zich mee. Hetzelfde geldt voor het groeiende onderwijsaanbod.

Allereerst beschrijven we de financiële uitdagingen rondom de maandelijkse vaste lasten. Daarna gaan we dieper in op de financiële uitdagingen die gepaard gaan met het opzetten van grote projecten, meer specifiek nieuw- of verbouwtrajecten.

2.4.1. Betalen van maandelijkse kosten

In de onderzochte moskeeën bestaan drie manieren waarop moskeebesturen de maandelijkse kosten kunnen dekken:

1. In twee onderzochte moskeeën^[150] bepalen de moskeebezoekers zelf de hoogte en frequentie van de financiële bijdrage. Deze niet-verplichte aard van ‘contributie’ maakt mensen geruster omdat ze alleen een bedrag geven dat ze kunnen missen, zegt een moskeebestuurder van moskee IV.^[151]
2. In de vier andere onderzochte moskeeën betalen de moskeebezoekers een vastgestelde maandelijkse contributie.
3. De derde manier is geld ontvangen via een buitenlandse stichting. Daarvan was ooit sprake in één van de onderzochte moskeeën. Inmiddels is de geldkraan van de moskee dichtgedraaid vanwege internationale beleidskeuzes.

Deze drie financieringsvormen zijn niet in alle moskeeën toereikend om alle maandelijkse kosten te dekken én extra activiteiten te organiseren. Het gaat dan om activiteiten in het licht van de maatschappelijke functie die moskeeën steeds meer (willen) vervullen en de uitbreiding van het onderwijsaanbod).

Er zijn verschillende activiteiten en/of projecten waarvoor extra geld ingezameld moet worden. En hierover bestaan vaak verschillende verwachtingen van moskeebezoekers. Extra geld is bijvoorbeeld nodig voor de organisatie van lezingen en het uitnodigen van predikers. Het merendeel van de onderzochte moskeeën vraagt hiervoor extra donaties aan de gemeenschap. In één onderzochte moskee vindt het bestuur dat het een islamitische plicht is om de predikers te betalen voor de geleverde diensten.^[152] In een andere onderzochte moskee^[153] worden predikers als vrijwilligers gezien en krijgen ze alleen een onkostenvergoeding. Er worden hier en daar ook collectes georganiseerd om geld in te zamelen voor projecten van andere moskeeën in binnen- en buitenland.^[154] En als laatste zien we dat er geld ingezameld wordt voor ver of nieuwbouwprocessen. Hierover leest u meer in de volgende subparagraaf.

Er is één moskee^[155] in ons onderzoek die minder last heeft van financiële uitdagingen. Deze moskee heeft een systeem ontwikkeld om voldoende geld in te zamelen voor allerlei projecten en doeleinden. Rondom de moskee bestaan verschillende stichtingen die geld ophalen en contributie ontvangen voor specifieke doeleinden. Zij publiceren elk jaar de jaarcijfers. De losgekoppelde geldstromen en de financiële transparantie zorgen ervoor dat moskeebezoekers makkelijker een bijdrage leveren die volgens een moskeebezoeker *“ook daadwerkelijk terechtkomt waar het voor bestemd is.”*^[156] Het geeft moskeebezoekers vertrouwen. Dezelfde moskeebezoeker noemt een voorbeeld van hoe deze moskee geld inzamelt en aan goede doelen besteedt:

In Nederland is het moeilijk te voldoen aan het betalen van de zakaat [in het Nederlands: armen- of hulpbehoevendenbelasting], want er zijn allerlei voorwaarden waar zakaat-schenken aan moeten voldoen willen ze onder de religieuze verplichtingen vallen. Er bestaat in Nederland geen zakaat-keurmerk of iets dergelijks. Deze moskee helpt hierbij doordat ze een stichting hebben opgezet die zakaat-geld inzamelt. Ze schenkt dit vervolgens aan goede doelen in het buitenland die wel voorzien zijn van de benodigde keurmerken en controles.^[157]

De geciteerde stelt dat moskeebezoekers in heel Nederland niet altijd kunnen voldoen aan de religieuze verplichting om geld te betalen voor armen of hulpbehoevenden. Deze moskee heeft hiervoor een oplossing bedacht die aansluit bij de behoeftes van de moskeebezoekers. Echter, er ontstaat regelmatig commotie in de media of politiek over hoe deze financiering er dan concreet uitziet en of er met dat geld uit het buitenland ongewenste invloeden meekomen. We bespreken deze concrete financiële uitdagingen in de volgende subparagraaf.

2.4.2. Nieuw- of verbouw

Voor het financieren van nieuwbouw of verbouwprojecten zijn grote bedragen nodig. Tijdens dit onderzoek hadden bestuurders en bezoekers het over bedragen van €400.000 tot wel €1.000.000. Het inzamelen van geld is dan ook vaak een proces van jaren. In twee van de onderzochte moskeeën^[158] hebben bezoekers het gevoel dat *“alles in de moskee om het financieren van de nieuwbouw gaat.”*^[159] Dit wordt door de bezoekers als negatief ervaren.

Er zijn verschillende manieren waarop moskeeën de benodigde fondsen werven. (1) Het meeste geld wordt opgehaald bij de moskeegemeenschap zelf. Bezoekers en leden worden soms wekelijks of anders maandelijks aangespoord om donaties te geven. Dit gebeurt steeds vaker via pinautomaten die rondgaan in de moskee of via apps als Tikkie. De besturen zitten met de uitdaging of ze hun moskeebezoekers verplichten elke maand een bepaald bedrag af te laten schrijven zodat het fondsenwervingsproces sneller gaat óf dat ze de bezoekers vrij laten om zelf een bedrag te doneren. Want niet iedere bezoeker kan maandelijks hetzelfde geldbedrag missen. Over deze uitdaging zegt een moskeebestuurder van één van de onderzochte moskeeën het volgende:

We hebben ongeveer 750 man hier. Als iedereen tussen de €10 en €30 per maand geeft dan hebben we geen geld nodig. Dan creëren we een beetje kas voor onderhoud en andere projecten. (...) islamitisch gezien is het beter om mensen niet te dwingen. Wanneer je zegt dat iedereen €30 per maand moet betalen dan ga je mensen verplichten. Maar je moet ook kijken naar wat mensen kunnen geven. Iemand die werkt en een goede baan heeft, kan meer missen dan iemand die in de uitkering zit. Iemand die weinig kinderen heeft kan meer missen dan iemand die 4 of 5 kinderen heeft. (...) We gaan er wel uitkomen, maar vooral nu [bestuur is nog

maar driekwart jaar aangetreden] is het heel moeilijk.[160]

Een ervaringsdeskundige met een groot netwerk in de Nederlandse islamitische gemeenschap constateert dat er grote verschillen zijn in de financiële draagkracht van lokale islamitische gemeenschappen. Waar sommige moskeeën jaren bezig zijn met het verzamelen van grote bedragen, worden deze bedragen bij andere moskeeën in één maand, tijdens de ramadanperiode, opgehaald voor bijvoorbeeld een project om de moskee duurzamer te maken.[161]

(2) Om het financieringsproces te vergemakkelijken worden steeds vaker jaarlijkse (grote) benefietacties opgezet. Er worden dan sprekers uitgenodigd en activiteiten georganiseerd, allemaal in het kader van fondsenwerving. Via livestreams op sociale media, zoals Facebook, kunnen mensen alles volgen wat er gebeurt in de moskee en worden mensen die niet in de moskee aanwezig zijn aangespoord om ook gul te doneren. De hoogte van het totale binnengekomen bedrag wordt live bijhouden om mensen nog verder aan te moedigen geld te geven.

Er is tot nu toe een drietal organisaties in Nederland die dit soort benefietacties van een live digitaal platform voorziet.[162] Het gaat dan om organisaties die verbonden zijn met bekende politiek-salafistische organisaties en zelf ook een (politiek-)salafistische oriëntatie hebben. Zakendoen met deze organisaties zorgt aan het einde van de actie vaak voor een grote opbrengst vanwege de ruime ervaring, het grote netwerk en bereik dat deze organisaties hebben. Volgens een moskeebezoeker proberen deze organisaties regelmatig via deze inzamelingsacties een ingang te vinden in de moskee om hun eigen salafistische oriëntatie over te brengen. Dit doen ze bijvoorbeeld door literatuur aan te bieden voor de bibliotheken in de moskee of door gastsprekers uit hun eigen netwerk aan te bieden die de moskee kunnen ondersteunen bij lezingen.[163] Door deze benefietacties wordt het geld niet alleen meer verzameld door de eigen lokale gemeenschap, maar krijgt het fondsenwervingsproces een landelijk bereik.

(3) Bestuursleden en vrijwilligers doen daar soms nog een schepje bovenop door zelf actief andere moskeeën in het land (maar ook in België en Duitsland) te bezoeken voor inzamelingsacties.[164]

(4) Ook via Facebookpagina's worden regelmatig oproepen gedaan aan de eigen gemeenschap om gul te doneren voor een nieuwbouwproject van een andere moskee in Nederland. Op deze manier worden islamitische gemeenschappen uit alle hoeken van Nederland ingezet om de bouwplannen van een lokale moskee tot een succes te maken.

(5) Er is nog een vijfde manier om geld in te zamelen, die door sommige moskeeën ingezet wordt. Ze kunnen geld aanvragen bij buitenlandse organisaties of overheden. Twee van de onderzochte moskeeorganisaties hebben dat ook gedaan in het verleden.[165] Anderhalf jaar geleden doken er 'geheime' lijsten op van zeker dertig Nederlandse moskeeën die in de Golfstaten financiering hebben aangevraagd voor verschillende doeleinden.[166] Een aantal moskeeën die we hebben onderzocht staat op deze lijsten. Een enkele moskee ontkent het aanvragen of ontvangen van buitenlands geld.

Tijdens dit onderzoek is echter niet vastgesteld in welke mate de onderzochte moskeeën aanvragen voor financiering in de Golfstaten deden en/of kregen. Dit was ook niet de focus van dit onderzoek. Wel constateerden we dat enkele moskeebezoekers en besturen in principe niet afwijzend tegenover buitenlandse

financiering staan. En het in de toekomst wellicht aanvragen als er niet voldoende of snel genoeg geld ingezameld wordt voor een nieuw- of verbouwproject.^[167] Een moskeebezoekster zegt hierover: *“Het zou een goed idee zijn om geld aan te vragen in Dubai, want de Marokkaanse gemeenschap in [stad] is maar klein en arm (...) Anders komt er pas een nieuwe moskee als ik doodga.”*^[168] Dit citaat geeft aan dat men naarstig op zoek is naar financiële middelen en dat de stap naar het buitenland voor hen gangbaar is, als dat nodig blijkt te zijn. Deze moskeebezoekster is zich niet bewust van de ongewenste invloed die mogelijk met deze buitenlandse geldstromen kan meekomen naar Nederland. Dit bewustzijn is er wel bij het moskeebestuur in kwestie.

Een betrokkene van koepelorganisatie IV stelt in ons gesprek juist het tegenovergestelde. De moskee van deze koepelorganisatie is volledig betaald met geld uit het buitenland, *“maar niemand vanuit het buitenland heeft zich ooit bemoeid met wat ik wel en niet doe. Ik heb alle vrijheid hier. (...) De meest progressieve moskeeën zijn de moskeeën die buitenlands gefinancierd zijn. Ze zijn onafhankelijk.”*^[169] Hij stelt dus dat buitenlandse financiering ruimte geeft om een eigen koers te bepalen, onafhankelijk van de achterban. Van ongewenste buitenlandse invloed was volgens hem in ieder geval geen sprake. Een ander moskeebestuur laat in het midden of er geld ontvangen is, maar stelt in gesprek met ons dat er over het algemeen geen bemoeienis meekomt met het geld van een buitenlandse geldschijter. Deze voorbeelden laten zien dat er verschillende visies bestaan in Nederland over buitenlandse financiering en dat de discussie hierover in volle gang is.

De fondsenwerving rondom nieuw- of verbouwprojecten leidt vaak tot spanningen en frustraties in de gemeenschap. In gesprek met een moskeebezoeker blijkt dat vooral jongere moskeebezoekers een druk voelen om geld te doneren. En dat dit een reden is waarom veel jongeren niet meer naar deze moskee gaan. Hij verwoordt dit als volgt:

De nieuwe moskee is nog steeds niet gebouwd, het duurt veel te lang. Elke vrijdag wordt er geld ingezameld voorafgaand aan de preek. Er gaat dan een pinautomaat en een zak voor contant geld rond door de ruimte en er wordt eigenlijk van alle moskeebezoekers verwacht dat ze geld doneren. Dit is de reden dat verscheidene jongeren niet meer naar de moskee gaan, want ze vinden dat er te veel druk ligt op het doneren van geld voor de nieuw te bouwen moskee.^[170]

Een andere moskeebezoekster geeft aan dat ze al sinds de jaren 90, sinds ze in Nederland is, geld doneert voor de nieuwbouw, terwijl andere moskeebezoekers dit niet doen. Zij zegt:

Elke maand wordt er geld ingezameld voor de nieuwbouw. Elk lid betaalt €12,50 per maand. Dit zijn voornamelijk gezinnen met een Marokkaanse migratieachtergrond. Jammer genoeg zijn er niet voldoende mensen die geld betalen. Veel moslims komen alleen om te bidden, maar betalen niks. Dit zijn geen goede moslims. Je moet juist sadaqa doen. Het hele nieuwbouwproject duurt al veel te lang. Vanaf dat ik in Nederland ben wordt er al geld ingezameld. De huidige moskee is gewoon veel te oud en te rommelig.^[171]

In een andere onderzochte moskee werd er begonnen met de verbouw van de moskee, maar ging de aannemer failliet en verdween zodoende het ingezamelde geldbedrag van honderdduizenden euro's. De spanningen in deze gemeenschap werden zo groot dat het bestuur moest aftreden. Het nieuwe bestuur is nu druk bezig opnieuw geld in te zamelen, daagt de aannemer voor de rechter en is op zoek naar een nieuwe

aannemer.[172] Al deze spanningen zorgen er voor dat sommige moskeeën zo druk bezig zijn met het inzamelen van geld voor de bouwprojecten dat er geen financiële ruimte of aandacht meer is voor andere zaken, zoals activiteiten voor jongeren.

2.4.3. Nadere bespreking van de resultaten

Uit de bovenstaande onderzoeksresultaten blijkt dat het voor moskeeën een groeiende financiële uitdaging is om de maandelijkse kosten (en eventuele extra's) te betalen. Maandelijkse lasten worden vaak betaald van een vastgestelde contributie, met individuele financiële bijdragen en/of in een enkel geval via een buitenlandse stichting (inmiddels heeft die de geldkraan dichtgedraaid). In verschillende onderzochte moskeeën is dit niet voldoende om extra zaken te bekostigen, zoals activiteiten of verbouw of nieuwbouw. Moskeebetrokkenen vragen om extra financiële bijdragen bij de achterban, gaan langs bij andere moskeeën in binnen- en buitenland voor financiële donaties of vragen geld aan bij buitenlandse organisaties of overheden.

In de (wetenschappelijke) literatuur is vooral informatie te vinden over hoe moskeeën in de jaren 70 en 80 van de vorige eeuw in een bepaalde plaats gevestigd werden en welke geldstromen daarmee gemoeid waren.[173] Er is echter onvoldoende literatuur beschikbaar over de impact van nieuw- of verbouwprocessen van moskeeën op de moskeegemeenschap. De literatuur gaat bijvoorbeeld over de scheiding tussen kerk en staat die in 1983 definitief werd, waardoor het niet meer mogelijk was om (islamitische) gebedshuizen te subsidiëren. Er was wel ruimte om niet-religieuze zaken te subsidiëren, zoals taalcursussen en huisvestingskosten als een moskee een netwerkfunctie vervulde in de wijk. Of en in hoeverre er subsidies verstrekt worden, is nog sterk afhankelijk van de lokale politieke verhoudingen.[174] Islamitische gemeenschappen zijn vooral op de eigen gemeenschap aangewezen om de benodigde financiering te verkrijgen. In sommige gevallen hebben gemeenschappen financiële hulp uit het buitenland aangevraagd: om de financiering van hun nieuwe moskee rond te krijgen óf om (een deel van) de maandelijkse kosten te betalen.

De laatste jaren is er weinig wetenschappelijk onderzoek gedaan naar het financiële reilen en zeilen van moskeeën. Er bestaat wél (media)onderzoek naar de invloeden van buitenlandse financiering. Want dit staat in toenemende mate in de belangstelling van de media en politiek. In 2018 berichtten de media dat er zeker dertig islamitische organisaties in Nederland financiering hebben aangevraagd in de Golfstaten of daadwerkelijk hebben ontvangen uit deze landen. Bij de Nederlandse overheid en regering was al ver voor 2018 bekend dat moskeeën soms met hulp van buitenlandse financiering tot stand kwamen.[175] Koeweit en Saoedi-Arabië zijn de twee landen waar het geld voornamelijk wordt aangevraagd. Na de bekendmaking van dit mediaonderzoek ontstond veel commotie in de Nederlandse politiek over de (mogelijke) religieuze invloed die met de geldstromen mee naar Nederland zou komen. De angst is dat deze geldschieters een uitleg van de islam voorstaan die onverdraagzaamheid verspreidt of haaks staat op de democratische rechtsstaat.[176] In reactie op de publiciteit heeft de Nederlandse regering afgesproken geldstromen uit 'onvrije landen' aan banden te willen leggen. Sinds februari 2020 ligt er bij de Raad van State een 'Verzoek om voorlichting met betrekking tot de Proeve van wetgeving tot beperking ongewenste buitenlandse financiering van instellingen'. [177] Daarnaast is het belangrijk om de rol van de Turkse overheid en regering te vermelden bij het financiële reilen en zeilen van Diyanet-moskeeën in Nederland. Hierover zijn recent (bijvoorbeeld in 2017) zorgen geuit in de Tweede Kamer en regering.[178]

Groeiende moskeegemeenschappen, het wegvallen van de 'eerste generatie',

veranderende functies van moskeeën en de daaraan gekoppelde ver- of nieuwbouwprocessen zorgen voor financiële uitdagingen voor moskeebesturen. Zij moeten creatieve oplossingen zoeken om alle kosten te blijven dekken in de toekomst. Vooral rondom nieuw- of verbouwprocessen in moskeeën zijn de financiële uitdagingen groot. Moskeebezoekers kunnen de druk ervaren om telkens weer te doneren. Geld voor anders zaken dan de ver- of nieuwbouw is er dan niet. Dat betekent: geen geld voor de ontwikkeling van het moskeeonderwijs of voor de organisatie van activiteiten voor jongeren.

In de zoektocht naar een stabiele financiële situatie mét ruimte voor activiteiten komen (sommige) moskeeën uit bij financieringsbronnen in het buitenland, in de Golfregio. Uit mediaonderzoek is gebleken dat diverse moskeeën in Nederland geld aanvragen of hebben aangevraagd bij buitenlandse organisaties of overheden, vooral in de Golfstaten. De zorg is dat met deze geldstromen salafistische invloeden en ongewenste religieuze opvattingen meekomen.

De discussies hierover in de media, politiek en samenleving vinden ook plaats binnen de moskeegemeenschappen. Salafistische invloed en eventueel ongewenste religieuze opvattingen worden door verschillende moskeebesturen niet herkend, omdat zij de theologische kennis missen om dit soort organisaties en invloeden te duiden. Andere moskeeën zien in de salafistische invloed geen gevaar omdat het bij hun religieuze opvattingen past. De buitenwereld (media, politiek en samenleving) ziet juist vooral de ongewenste invloed.

Verschillende moskeebesturen (van ten minste twee onderzochte moskeeën) zien geen kwaad in het aanvragen en ontvangen van financiering van buitenlandse organisaties of overheden, met name in de Golfregio. In hun optiek zorgt dit buitenlandse geld er juist voor dat het bestuur onafhankelijk is van de achterban. En niet - zoals de buitenwereld stelt - voor ongewenste invloed die met de geldstromen kan meekomen naar Nederland.

2.5. Grenzen van het bestuurlijk gezag en de gevolgen

In de vorige paragrafen bespraken we welke factoren invloed hebben op het gezag van moskeebesturen en lichtten we toe met welke uitdagingen besturen te maken krijgen. In sommige gevallen worden die uitdagingen niet naar tevredenheid opgelost en ontstaan er conflicten. Moskeebesturen lopen dan tegen de grenzen van hun gezag aan. Dan zijn er twee scenario's, signaleerden we in dit onderzoek: er komt een nieuw bestuur óf een deel van de gemeenschap vertrekt. Deze paragraaf beschrijft de ontwikkelingen binnen deze twee scenario's.

2.5.1. Bestuurswisselingen

Het eerste gevolg van spanningen kan zijn dat er een bestuurswisseling of 'overname' plaatsvindt. In de onderzochte moskeeën hebben verschillende bestuurswisselingen plaatsgevonden die in drie van de onderzochte moskeeën leidden tot een (gedeeltelijke) verjonging van het bestuur.^[179] De betrokkene van koepelorganisatie I ziet een relatie tussen een verjonging van het bestuur en de salafistische invloed in de moskee:

Er is zeker een verjonging geweest in een aantal moskeebesturen. Mijn verwachting is dat we daar in de komende jaren ook meer van zullen merken. Wat ik hierbij ook wil noemen is dat er een correlatie bestaat tussen deze verjongende besturen en de daaropvolgende salafistische invloeden in de betreffende moskeeën. Er zullen meerdere factoren zijn die daaraan bijdragen wat mij betreft,

maar wat ik als doorslaggevende factor daarin herken is de hoge kwaliteit van het salafistische onderwijs en de bereikbaarheid van Nederlandssprekende moslimjongeren.[180]

In één onderzochte moskee heeft de bestuurswisseling inderdaad geleid tot meer salafistische invloeden in de moskee. Zo gaat de moskee nu meer (informele) relaties aan met andere salafistische moskeeën in Nederland dan tijdens het voorgaande bestuur. Die relatie bestaat uit het werven van financiële middelen of uit het uitwisselen van theologische kennis via lezingen.[181]

In sommige onderzochte moskeeën gaat het overgangsproces op een constructieve manier. Dan worden er nieuwe verkiezingen uitgeschreven of wijst men in gesprek met moskeebezoekers nieuwe bestuursleden aan.[182] In andere moskeeën gaan bestuurswisselingen op ondemocratische manieren of ontstaat er veel commotie gedurende het overgangsproces. In twee gevallen leidde de wisseling tot fysiek geweld, waarbij moskeebezoekers met elkaar op de vuist gingen.[183] In één van de onderzochte moskeeën werd een bestuurslid bij de Kamer van Koophandel uitgeschreven terwijl hij op vakantie was in Marokko.[184] Een niet te onderschatten factor van belang gedurende deze processen is de rol die stammenverbanden uit het herkomstland spelen bij de bovengenoemde conflicten die aanleiding waren voor een bestuurswisseling. Oude vetes tussen verschillende stammen komen naar boven en zijn medebepalend voor hoe de gemeenschap uit elkaar gedreven kan worden.[185]

De rust die er in verschillende moskeeën na de bestuurswisseling ontstond was maar van korte duur. Tegenstellingen tussen moskeebezoekers blijven bestaan: ze hebben verschillende kampen gekozen bij de bestuurswisseling.[186] Het kan ook zijn dat binnen de moskeegemeenschap onduidelijkheden ontstaan over de nieuwe organisatiestructuur. Omdat het nieuwe bestuur allerlei zaken opnieuw organiseert of zelfs opbouwt, omdat het oude bestuur allerlei informatie gewist heeft. Een moskeebestuurder van moskee IV maakte dit mee en zegt hierover het volgende:

Bij de overdracht van het ene naar het andere bestuur zijn veel gegevens verloren gegaan. Harde schijven zijn bijvoorbeeld gewist door het vorige bestuur. Hierdoor is veel kennis aangaande relaties en andere zaken verloren. We zijn blanco begonnen aan de bestuurstaken en moesten alle organisatorische en bestuurlijke taken opnieuw vormgeven en moesten opnieuw relaties aangaan met de gemeente.[187]

Bij deze moskee is het zo dat het nieuwe bestuur geld inzamelt bij de gemeenschap om te voorzien in de maandelijkse kosten van het onderhoud van het pand. Terwijl het vorige bestuur deze kostenpost betaalde via een aparte stichting. De gemeenschap hoefde dus specifiek hiervoor geen bijdrage te betalen, maar nu ineens wel. De onvrede over de manier waarop het geld ingezameld wordt, sluimert en is onderdeel van een potentieel nieuw conflict.

Een ander gevolg van een bestuurswisseling kan zijn dat er een andere etnische groep meer invloed krijgt in de moskee. Etnische groepen die voorheen erkenning kregen van het bestuur, hebben daardoor ineens het gevoel dat ze aan de kant gezet zijn en minder ruimte krijgen in de moskee. In één van de onderzochte moskeeën heeft de bestuurswisseling ervoor gezorgd dat het oude, etnisch gemixte bestuur plaatsmaakte voor een bestuur met alleen mensen met een Marokkaanse migratieachtergrond.[188] Dit zou geen bewuste keuze zijn geweest, *“want de mensen in het bestuur zijn gekozen door de gemeenschap”*. [189]

2.5.2. Vertrek van groepen moskeebezoekers

Als een moskeebestuur niet anticipeert op ontwikkelingen in de gemeenschap kan het zijn dat (groepen) bezoekers vertrekken. Deze bezoekers hebben dan twee keuzes: ze sluiten zich aan bij andere moskeeën in de nabije omgeving of ze richten een eigen moskee op.

Optie 1: Eigen moskee oprichten

In één van de onderzochte moskeeën vertrok een groep mensen uit de moskee. Dit waren voornamelijk mensen met een Somalische achtergrond. Ze vonden dat ze te weinig ruimte kregen in een omgeving die volgens hen werd overheerst door bezoekers met een Marokkaanse migratieachtergrond. Over de oorzaken en gevolgen van dit conflict stellen verschillende moskeebezoekers:

De Syriërs en de Somaliërs willen ook een rol hebben in de moskee oftewel een beetje erkenning. Hoewel er wel één Syriër in het bestuur zitting neemt, vinden zij dat niet genoeg en vinden ze dat het bestuur overgenomen is door Marokkanen uit het Rifgebied. Dit laatste zorgt voor wrijving binnen de moskee waardoor de salafistische Somaliërs hieruit vertrokken zijn.[190]

Een combinatie van etnische en ideologische overwegingen leidde tot hun vertrek. Deze mensen richten nu een nieuwe moskee op om invulling te kunnen geven aan de wensen van de eigen gemeenschap.

In een andere onderzochte moskee is een groep jongeren vertrokken omdat het moskeebestuur geen activiteiten voor hen organiseerde. Het is onduidelijk waar de jongeren in deze specifieke casus precies naartoe zijn gegaan. Een vrijwilliger van een islamitische jongerenorganisatie vat samen wat binnen de Nederlandse islamitische gemeenschap redenen kunnen zijn om als jongere weg te gaan bij een moskee:

In moskeeën geven besturen geen ruimte aan jongeren om hun stem te laten horen. Ze houden de deuren dicht. De jongerencommissies staan uiteindelijk onder het bestuur van het bestuur. Besturen willen controle over zaken in de moskee en jagen hun eigen belang na. Dit is ook één van de redenen waarom er organisaties als de onze ontstaan. Jongeren gaan hun eigen weg om te voorzien in hun behoefte aan islamitische kennis en eigenaarschap over de eigen activiteiten. De moskeeën zijn er alleen voor het gebed en meer niet. (...) Moskeeën zijn aan het slapen.[191]

Optie 2: Aansluiten bij andere moskeeën die beter passen bij de behoefte

Jongeren vertrekken steeds vaker uit de 'lokale' moskee om naar een grotere moskee in of buiten de regio te gaan. Dit hebben we in twee onderzochte moskeeën geconstateerd.[192] In een andere moskee hebben ze meer mogelijkheden om hun religieuze behoefte te vervullen en sluit het aanbod beter aan bij hun maatschappelijke en culturele belevingswereld en wensen. Eén van de moskeeën waar jongeren dan naartoe gaan is een door ons onderzochte moskee met salafistische signatuur. Een moskeebetrokkene legt hij uit dat jongeren veel naar deze moskee komen omdat deze moskee jongeren begeleidt in hun zoektocht en ze hier actief betrokken en serieus genomen worden bij het organiseren van activiteiten.[193] Daarnaast heeft de moskeebezoekers die als voorbeeld dienen voor de rest van de gemeenschap. Zij combineren een drukke carrière met een vroom religieus leven. De expertise en vaardigheden van deze personen zet de moskee graag in als aantrekkingskracht voor jongeren.[194]

Ook de vindbaarheid en aanwezigheid van de moskee op het internet zorgt voor aantrekkingskracht. Daarnaast worden jongeren uitgedaagd met religieus onderwijs. De beste jongens van de klas mogen meedoen aan een 'koranklasje' dat les krijgt van leraren uit het buitenland die hen de koran leren memoriseren.^[195] De moskee vindt ook dat ze een geweldloos alternatief moet bieden aan jongeren die vol woede zitten over ervaren anti-islamgebeurtenissen in de Nederlandse samenleving. Jongeren worden bijvoorbeeld actief opgetrommeld om vrijwilligerswerk in de moskee te verrichten in plaats van hun woede te uiten op onwenselijke manieren. Tot slot zorgt de beschikbaarheid van allerlei materiaal in de Nederlandse taal ervoor dat jongeren aangetrokken worden tot deze moskee.

2.5.3. Nadere bespreking van de resultaten

In alle voorgaande paragrafen van dit hoofdstuk bespreken we ontwikkelingen die van invloed zijn op het functioneren van moskeebesturen. De veranderende samenstelling van de moskeegemeenschap, de uitbreidende functie van de moskee en groeiende financiële uitdagingen kunnen voor talloze spanningen zorgen die we in dit hoofdstuk hebben besproken. In de casestudies van dit onderzoek hebben we in de praktijk gezien dat spanningen soms zo hoog op kunnen lopen dat moskeebestuurders gedwongen worden te vertrekken of dat ze uit eigen initiatief plaatsmaken voor nieuwe bestuurders. De grenzen van het bestuurlijke gezag zijn dan bereikt waarna de macht opnieuw verdeeld wordt. Ook is het mogelijk dat groepen moskeebezoekers vertrekken omdat ze zich niet meer gehoord voelen of vertegenwoordigd zien in de moskee.

Deze gebeurtenissen markeren in theorie het einde van een periode van onrust, maar in de praktijk blijven de spanningen regelmatig bestaan. Ook in deze paragraaf zien we dat er een contrast bestaat tussen jongeren en ouderen. Bij drie van de zes onderzochte moskeeën maakten ouderen bij bestuurswisselingen plaats voor jongeren, al dan niet via gedwongen overnames.

2.6. Samenvatting

Uit dit onderzoek blijkt een aantal veranderingen in de organisatie van de moskee.

Jongeren willen dat de **functie van de moskee** verandert. In de praktijk zien we twee veranderingen in deze functie. De eerste verandering is verbreding van het activiteitenaanbod. Met maatschappelijke activiteiten en een 'sociaal loket'-functie kan de moskee een actievere rol spelen in de samenleving. Daarvoor is soms een aanpassing nodig in de bestaande bouw van het moskeepand.

De tweede verandering is het ontstaan van het idee om als **spreekbuis** op te treden: naar buiten treden als de vertegenwoordiger van de 'hele' islamitische gemeenschap. Deze verandering zien we vooral bij één onderzochte moskee.

Moskeebezoekers, -betrokkenen en bestuursleden stellen de volgende **eisen aan bestuursleden** van moskeebesturen:

- *Bestuurlijke ervaring*
Moskeebezoekers vinden bestuurlijke ervaring steeds belangrijker om moskeebestuurder te mogen worden. Aspecten van deze ervaring zijn: Kennis van financiële zaken, de leeftijd van bestuursleden en de mate van professionaliteit in de omgang tussen bestuursleden.
- *Loyaliteit en betrokkenheid*
Moskeebezoekers vinden het belangrijk dat moskeebestuurders loyaal en betrokken zijn. Hoe vaker men aanwezig is in de moskee, hoe beter men weet

wat er speelt in de gemeenschap en hoe meer krediet het bestuur heeft onder de bezoekers. Belangrijk is ook dat bestuursleden een geschiedenis hebben van jarenlange betrokkenheid in de moskee.

- *Beheersing van de Nederlandse taal*
Het beheersen van de Nederlandse taal wordt een steeds belangrijkere eis. Nog steeds zijn er namelijk moskeebestuurders die de Nederlandse taal niet voldoende beheersen. Dit zorgt voor minder aansluiting en invloed op de moskeegemeenschap.
- *Omgang met technologische vooruitgang*
Moskeebezoekers en dan met name de jongere bezoekers vinden het belangrijk dat moskeebestuurders goed kunnen omgaan met technologische toepassingen. Hoe beter ze dit lukt, hoe meer aansluiting ze hebben met vooral jongere moskeebezoekers. Facebook wordt in alle moskeeën gebruikt. Moderne betaalapps zoals Tikkie zien we ook steeds meer.
- *Sensitiviteit voor theologische kwesties*
Jongeren vinden het belangrijk dat bestuursleden kennis hebben van besturen en van de theologie. In veel gevallen is dit in de praktijk niet zo, waardoor bijvoorbeeld predikers worden uitgenodigd met theologische ideeën die niet stroken met de visie die de moskeegemeenschap wil uitstralen.

De **samenstelling van de moskeegemeenschap** verandert door de groei van het aantal (Nederlandse) bekeerlingen, de komst van vluchtelingen, de ruimte die jongeren opeisen in de moskee en de stem die vrouwen opeisen in de moskee. De religieuze opvattingen van jongeren botsen regelmatig met de opvattingen van 'oudere' moskeebezoekers en bestuursleden.

Er zijn **groeibende financiële uitdagingen** in moskeeën om de maandelijkse kosten (en eventuele 'extra's) te kunnen betalen. Maandelijkse lasten worden vaak betaald van een vastgestelde contributie, met individuele financiële bijdragen en/of in een enkele gevallen via een buitenlandse stichting (inmiddels is deze geldkraan dichtgedraaid). In verschillende onderzochte moskeeën is dit niet voldoende om extra's te bekostigen, zoals activiteiten of ver- of nieuwbouw. Moskeebetrokkenen vragen in dat geval om extra financiële bijdragen bij de achterban, gaan langs bij andere moskeeën in binnen- en buitenland voor financiële donaties of vragen geld aan bij buitenlandse organisaties of overheden. Over dat laatste is in het verleden veel commotie ontstaan in de media en politiek, vanwege de ongewenste bemoeienis die met deze financiering kan meekomen.

Al deze veranderingen leiden tot spanningen en conflicten. De rol van vetes en stammenverbanden uit het herkomstland kunnen een belangrijke rol spelen in deze conflicten. Tijdens dit onderzoek zagen we twee manieren waarop men omgaat met dit soort conflicten:

1. Er worden bestuur overnames geforceerd of er vinden bestuurswisselingen plaats.
2. Groepen moskeebezoekers vertrekken om een eigen moskee op te richten of om zich aan te sluiten bij andere moskeeën.

Hoofdstuk 3: Religieus leiderschap en theologische opvattingen

De onderwerpen die centraal staan in dit hoofdstuk hebben te maken met religieuze aangelegenheden, die per signatuur van de onderzochte moskeeën anders in de praktijk gebracht worden. In paragraaf 1.4.4. hebben we de onderzochte moskeeën ingedeeld op basis van drie signaturen (traditioneel, orthodox en fundamentalistisch). In dit hoofdstuk bespreken we de onderzoeksresultaten aan de hand van deze indeling. Dit betekent dat bepaalde onderwerpen in dit hoofdstuk betrekking hebben op moskeeën met een specifieke signatuur.

We bespreken als eerste veranderingen bij religieuze autoriteiten. Ten tweede beschrijven we veranderingen in theologische opvattingen onder voorgangers van de onderzochte moskeeën. Ten slotte beschrijven we de verandering van de organisatorische verbanden van moskeeorganisaties.

3.1. Religieuze autoriteiten in de moskee

In deze paragraaf staan de instituties binnen moskeeën centraal waar moskeebezoekers hun religieuze kennis opdoen. We beschrijven achtereenvolgens het veranderend beleid en de veranderende rol van imams, docenten en predikers. Het religieus leiderschap in de moskee lijkt verdeeld te zijn over deze drie autoriteiten.

3.1.1. De rol van de imam ter discussie

Uit dit onderzoek blijkt een aantal wensen en mogelijke toekomstige veranderingen, ten aanzien van de autoriteit en rol van de imam. Het gaat om de Nederlandse taal en context, de theologische kennis en om afbakening van rollen.

Het belang van de Nederlandse taal en context

Uit dit onderzoek blijkt dat moskeebezoekers het belangrijk vinden dat de imam Nederlands spreekt en kennis heeft van ontwikkelingen in Nederland.^[196] In alle onderzochte moskeeën hebben we gezien en gehoord dat jongeren het belangrijk vinden dat de imam Nederlands spreekt, want zij zijn in Nederland geboren en hebben geen of beperkte Arabische taalvaardigheid. Dit blijft een wens, want in drie van de zes onderzochte moskeeën^[197] spreekt de imam niet of onvoldoende Nederlands en benut hij kennis van de Nederlandse samenleving onvoldoende in zijn werkzaamheden. Ook is de imam niet in alle moskeeën theologisch geschoold.

In twee onderzochte moskeeën, met een salafistische signatuur,^[198] zijn er wel imams die Nederlands spreken en inspelen op de behoeften van moslims aan binding met de Nederlandse samenleving. Allerlei actuele onderwerpen worden aangesneden in het gebed en tijdens de vrijdagmiddagpreek. De vrijdagmiddagpreek en verschillende lezingen worden ook vertaald van het Arabisch naar het Nederlands.^[199]

In vier van de moskeeën zijn er diverse redenen waarom er (nog) geen Nederlandstalige imams zijn die de verbinding kunnen leggen met de Nederlandse maatschappelijke context. In sommige moskeeën is er discussie over de functie (en invulling daarvan) van de imam. Bij één van de onderzochte moskeeën is het bestuur van mening dat de imam alleen over religieuze zaken hoort te spreken. De moskee is een gebedshuis waar gelovigen zich bezighouden met de aanbidding van Allah en niet met wereldse zaken, stelt het bestuur.^[200] Bij een andere moskee moet een imam beslist uit Marokko komen.^[201] Die spreekt vaak alleen Arabisch. Ook duurt het soms lang om een goede nieuwe 'vaste' imam te vinden, waardoor de gemeenschap in de tussentijd genoeg moet nemen met een tijdelijke imam uit het buitenland, bijvoorbeeld uit Spanje of België.^[202] Een islamitische jongerenorganisatie verwoordt de kritiek op imams in

^[196] In verschillende gesprekken en observaties in alle onderzochte moskeeën.

^[197] Moskee I, moskee II, moskee IV.

^[198] Moskee III, moskee IV.

^[199] Observaties in moskee III en IV.

^[200] Moskee II.

^[201] Moskee VI.

^[202] Moskee V.

^[203] Gesprek met vrijwilliger van islamitische jongerenorganisatie, *in de omgeving van moskee IV*, 13 juni 2019.

^[204] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

^[205] Gesprek met theoloog, 21 augustus 2019.

^[206] Gesprek met moskeebestuurder, *moskee IV*, 10 mei 2019.

^[207] Gesprek met medewerker van een islamitische boekenwinkel, *in de omgeving van moskee III*, 24 april 2019 en diverse observaties en (informele) gesprekken in moskee III.

^[208] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

^[209] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

^[210] Gesprek met theoloog, 21 augustus 2019.

^[211] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

^[212] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

Nederlandse moskeeën als volgt:

Imams denken alleen aan hun eigen belang, deze couscoustimams! Ze zitten niet te wachten op jongeren die willen leren. Ze nemen een hele dag vrij om zich voor te bereiden op de vrijdagpreek en de dagelijkse gebeden. Er zijn vrijwel geen lessen die ze geven. Het inlevingsvermogen naar de jongeren ontbreekt. Imams beschuldigen sommige jongeren zelfs van betrokkenheid of sympathie naar ISIS, zonder enig bewijs, grove beschuldigingen![203]

Imams vinden volgens hen weinig aansluiting bij de belevingswereld van jongeren en de Nederlandse context waarin zij leven.

Eén van de geïnterviewde leden van koepelorganisatie II is theologisch deskundige. Hij stelt dat op landelijk niveau diverse moskeeën de noodzaak zien van een Nederlandstalige imam. Dit laten ze bijvoorbeeld terugkomen als vereiste competentie in nieuwe vacatures. In de praktijk komt het echter vaak voor dat de meeste imams nog steeds beperkte kennis hebben van de Nederlandse taal en context.[204] Volgens deze deskundige laten moskeebesturen die eis namelijk varen wanneer de zoektocht naar een nieuwe imam vanwege het tekort aan gekwalificeerde imams (zoals theologisch-academisch geschoold, ervaring als gebedsvorganger, beheersing Nederlandse en Arabische taal, bruggenbouwer en verbinder), gestaakt wordt. Hij beschrijft: *“Besturen nemen dan, onder druk van de eerste generatie Nederlanders met een migratieachtergrond, genoegen met de beschikbare imams op de arbeidsmarkt, die niet voldoen aan het eerder geschetste profiel.”* De theologische deskundige stelt voor om imams in Nederland een opleiding te laten volgen, maar dat kan alleen als *“de functie van imam beter geïnstitutionaliseerd en beschermd wordt dan nu het geval is”*. [205]

Religieuze kennis is bepalend voor de mate van gezag

In de onderzochte moskeeën blijkt dat een imam waardering krijgt als hij beschikt over een hoge mate van theologische kennis. Volgens een moskeebestuurder van één van deze moskeeën hebben moskeebezoekers hem bij zijn aantreden opgedragen de zittende imam te laten blijven omdat deze in hun ogen over veel kennis beschikt: *“Als je deze imam kwijt bent, dan ben je een schatkist kwijt. Wij hebben het advies gekregen: wat jullie ook doen als bestuur, de imam moet blijven. De gemeenschap wil de imam niet kwijtraken.”* [206] Ook in één van de andere moskeeën verwacht de gemeenschap dat imams grondige theologische kennis hebben. [207] De mate van deze kennis lijkt hiermee bepalend te zijn voor zijn gezag.

Machtsverhouding: afbakening van rollen en herverdeling van verantwoordelijkheden

Soms genieten imams ook om andere redenen groot aanzien in de moskee. Ze zijn dan bijvoorbeeld populair onder moskeebezoekers vanwege hun charisma of omdat ze veel theologische kennis hebben én nog jong zijn, de Nederlandse taal goed beheersen en de context van jongeren goed kennen. Dat vindt het moskeebestuur niet altijd wenselijk, omdat deze imams het moskeebestuur kunnen overschaduwen. Dit constateerden we bij minstens één van de onderzochte moskeeën. De moskee werd te afhankelijk van de imam, van één persoon, zo stelt het bestuur. *“Als de persoon wegvalt, dan valt de da’wa weg en ontstaat er onrust,”* verwoordt een moskeebetrokkene. [208] Op een gegeven moment ontstonden er langdurige persoonlijke en ideologische conflicten tussen de bestuursleden en deze imam.

In deze conflicten speelde naast persoonlijke en ideologische zaken ook een verschil van mening over de rol en stijl van de imam. De charismatische imam sprak namelijk

[213] Gesprek met theoloog, 21 augustus 2019.

[214] Gesprek met moskeebezoeker, moskee V, 7 juni 2019.

[215] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee II, 3 en 4 maart 2019.

[216] Meerdere gesprekken met een moskeebestuurder van moskee IV.

[217] Gesprek met moskeebestuurder, moskee III, 15 april 2019 en gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 3 mei 2019.

[218] Gesprek met moskeebestuurder, moskee III, 15 april 2019 en gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 3 mei 2019.

[219] Moskee III.

[220] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 25 mei 2019.

[221] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 25 mei 2019.

[222] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 11 juli 2019.

[223] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 11 juli 2019.

[224] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie I, 5 april 2019.

[225] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[226] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[227] Dit blijkt uit gesprekken met moskeebezoekers- en bestuurders en observaties in moskee IV. Ook in de omgeving van moskee VI vond een tijd religieus onderwijs plaats buiten de moskee vanuit een particulier initiatief.

vaak met veel emotie in zijn preken. Ook waren zijn preken vaker politiek van aard. Door sommige, met name jonge, moskeebezoekers werd dit gewaardeerd, het toenmalige bestuur stond hier minder positief tegenover. Een moskeebetrokkene zegt hierover:

Politiek en minbar, die twee gaan niet samen. (...) De toon van deze imam vonden we niet wenselijk. Het is niet islamitisch om met emotie te spreken. De boodschap moet weloverwogen zijn en kloppen met de teksten. Maar jongeren willen deze emoties horen.[209]

Uiteindelijk vertrok deze imam. De moskee raakte toen echter in een impasse, omdat de trouwe achterban van de voormalige imam blijvende weerstand bood aan nieuw aangestelde imams. Het moskeebestuur bedacht meerdere oplossingen om de macht beter te verdelen en om afhankelijkheid van individuen tegen te gaan. Er zijn nu bijvoorbeeld meerdere imams aangesteld. Dit zorgt voor afbakening van rollen en heeft ook een praktische reden: zo is er altijd iemand beschikbaar. Een andere oplossing was om de imam weg te houden uit het bestuur. Eerder was de imam namelijk ook bestuurslid. Op deze manier ontstond (en ontstaat) er organisatorisch leiderschap van het bestuur aan de ene kant en theologisch leiderschap van de imam aan de andere kant. De imam(s) van de betreffende moskee worden sinds kort bijgestaan door een commissie van religieuze zaken met wisselende samenstelling van adviseurs. Deze commissie buigt zich over theologische kwesties waar de imams mee te maken hebben. Deze ontwikkelingen zijn ook in andere moskeeën zichtbaar.[210]

Volgens een respondent met jarenlange ervaring in moskeeaangelegenheden (als voorzitter van het jongerenbestuur van een moskee, als moskeebezoeker en als beleidsadviseur) heeft er in sommige moskeeën altijd al een spanningsveld bestaan tussen moskeebesturen en 'mondige imams' die hun rol serieus nemen, autonoom van het bestuur (willen) opereren en verantwoordelijkheden naar zich toe trekken. Als zij veel draagvlak krijgen onder de moskeebezoekers worden sommige besturen onrustig en ontstaat er angst om het eigen draagvlak bij de achterban te verliezen.[211]

Dat het bestuur dan de imam wegstuurt, komt zelden voor. Want er is een tekort aan geschikte Nederlandstalige imams. Volgens de eerdergenoemde respondent worden nu veel minder vaak imams uit het land van herkomst (in dit geval Marokko) gehaald. Want de achterban (die veelal uit tweede generatie Nederlanders met een Marokkaanse migratieachtergrond bestaat) heeft behoefte aan imams die de Nederlandse taal machtig zijn.[212]

Een vakbond voor imams zou moskeebesturen en imams helpen om taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden helder vast te leggen en dat lost bovenstaande problematiek op, volgens een theoloog met wie we spraken. Volgens deze theoloog is hieraan in diverse moskeeën in Nederland behoefte. Want zo kunnen imams hun arbeidsvoorwaarden goed regelen, kunnen imams getoetst worden aan algemeen geldende vakbekwaamheidscriteria en wordt het voor imams makkelijker om taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden af te dwingen en vast te leggen.[213]

3.1.2. Docenten en toenemende verwachtingen van religieus onderwijs

Uit het onderzoek blijkt dat het religieuze onderwijs in sommige moskeeën steeds minder aansluit bij jongere moskeebezoekers. Andere moskeeën zijn juist wel goed in staat een aantrekkelijk aanbod te bieden aan jongeren en andere (nieuwe) doelgroepen. We bespreken in deze paragraaf vier ontwikkelingen, de verklaringen en gevolgen hiervan.

[228] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[229] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[230] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee II, 3 en 4 maart 2019.

[231] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[232] Moskee II en V.

[233] Gesprek met theoloog, 21 augustus 2019.

[234] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee II, 3 en 4 maart 2019 en verschillende gesprekken en observaties in moskee V en VI.

[235] Gesprek met moskeebezoeker, moskee V, 23 mei 2019.

[236] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie III, 5 december 2018.

[237] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 1 augustus 2019.

[238] Moskee III en moskee IV.

[239] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 3 mei 2019.

[240] Gesprek met theoloog, 21 augustus 2019.

[241] Gesprek met moskeebestuurder, moskee IV, 22 april 2019.

[242] Gesprek met moskeebestuurder, moskee IV, 22 april 2019.

[243] Gesprek met oud-voorzitter van moskee IV, 30 augustus 2019.

[244] Verschillende gesprekken met een moskeebestuurder van moskee IV.

Variërend aantal leerlingen in de klassen

In één van de moskeeën vertelt een jonge moskeebezoeker dat de klassen vroeger vol zaten, maar nu bijna leeg zijn: *“Toen ik hier kwam voor Arabische les, waren de klassen gewoon vol, maar nu zie je er bijna niemand. Kom een keer in het weekend dan zijn er 5 à 6 jongeren te vinden. Als het zo weinig is, is dat saai, het motiveert niet om te komen.”*^[214]

In een andere onderzochte moskee is het een bewuste keuze van het moskeebestuur om alleen ‘basisonderwijs’ te geven: jongeren leren de Arabische taal om de koran te kunnen lezen en leren de basisbeginselen van het islamitische geloof te begrijpen, zonder dat ze die leren toepassen in de Nederlandse samenleving. De moskee is in de ogen van dit moskeebestuur namelijk een plek waar alleen de aanbidding van Allah centraal staat.^[215] Maatschappelijke onderwerpen worden daar niet aangesneden.

In een andere onderzochte moskee is dit ‘basisonderwijs’ de enige optie, omdat het ‘nieuwe’ bestuur de organisatie van het onderwijs nog op poten moet zetten.^[216] Terwijl jongeren online religieuze kennis kunnen opdoen uit alle hoeken van de wereld. Dat de lokale moskee jongeren bijvoorbeeld leert koranverzen te reciteren is daarom niet voldoende. Ze vinden daar niet de antwoorden op vragen over hoe ze hun religie moeten verhouden tot ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving. Het soort religieuze onderwijs waar jonge moskeebezoekers en jonge ouders (voor hun kinderen) naar op zoek zijn, is onderwijs dat gaat over religieuze onderwerpen die in de Nederlandse context geplaatst en in het Nederlands gedoceerd worden.^[217] Daarnaast eisen jongeren met een meer salafistische interpretatie van het geloof dat aan religieuze leerstellingen op een andere manier invulling gegeven wordt, een invulling los van culturele aspecten of tradities, zoals zij zelf aangeven. Al deze eisen komen in verscheidene moskeeën niet of in onvoldoende mate aan bod in het eigen religieuze onderwijsaanbod.^[218]

Er is één moskee binnen ons onderzoek (een moskee met een salafistische signatuur) waar de klassen juist overvol zijn, waar jongere moskeebezoekers graag naartoe gaan om hun religieuze behoefte te vervullen.^[219] In deze moskee bestaan de klassen uit niet meer dan vijftien mensen. Volgens een moskeebetrokkene die hier lesgeeft, gaan deze lessen over *“hoe moslims zich in Nederland staande kunnen houden te midden van de anti-islamtendensen”*.^[220]

We spreken dan over thema’s van twijfel/onzekerheid over geloof en identiteit. We spreken over beeldvorming en hoe moslims daarmee om moeten gaan. We spreken over eenheid en verdeeldheid, over frictie binnen het geloof en daarbuiten.^[221]

Uit dit citaat blijkt dat religieuze onderwerpen hier in een Nederlandse context behandeld worden. Waarbij in dit geval de gepercipieerde anti-islamtendensen besproken worden. Dezelfde moskee- betrokkene geeft aan dat het (onderwijs)aanbod van zijn moskee goed aansluit bij het dagelijks leven van moslims, bij de Nederlandse context. De betrokkene stelt:

We snappen wat er leeft. Dat is heel belangrijk. We doen twee dingen. We bieden islamitische kennis aan maar we geven ook sturing in ervaringen. We hebben hierdoor een groot bereik. We trekken daardoor een steeds breder publiek. Er zitten ook vrouwen zonder hoofddoek in onze lessen. Dat vind ik een goede ontwikkeling.^[222]

De moskeebetrokkenen zijn actief bezig jongeren aan te trekken en betrokken

^[245] Verschillende (informele) gesprekken met moskeebetrokkene in moskee III.

^[246] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 11 juli 2019.

^[247] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 11 juli 2019.

^[248] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 25 mei 2019.

^[249] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 25 mei 2019.

^[250] Gesprek met moskeebestuurder, moskee VI, 25 juni 2019.

^[251] Verschillende gesprekken en observaties in moskee V.

^[252] Gesprek met cultureel antropoloog Martijn de Koning, 21 mei 2019.

^[253] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 1 augustus 2019.

^[254] Butter, *Zuilen in de Polder?* 276.

^[255] Vluchtelingenwerk, “*Vluchtelingen in getallen 2019*,” (22 juli 2019), 10, geraadpleegd op 20 december 2019 via: www.vluchtelingenwerk.nl/sites/default/files/Vluchtelingenwerk/Cijfers/20190722_vwn_vluchtelingen-in-getallen.pdf.

^[256] Stichting Bekeerling, “*Aantal bekeerlingen in Nederland*,” geraadpleegd op 20 december 2019 via: www.stichtingbekeerling.nl/aantal-bekeerlingen-in-nederland-en-belgie/.

^[257] Pels, Trees en Ahmed Hamdi, “*Maak van moskeeschool brug in plaats van kloof tussen verschillende leerwerelden*,” Het Parool (9 mei 2019), geraadpleegd op 3 september 2019 via: www.parool.nl.

te houden. Ze beantwoorden vragen waar jongeren in hun dagelijkse leven mee geconfronteerd worden, zoals kwesties die spelen in (de keuze voor) hun werk en binnen het praktiseren van geloofsregels in de dagelijkse Nederlandse context. De hierboven geciteerde moskeebetrokkene zegt bij dit soort kwesties een pragmatische omgang met de regels te onderwijzen. Dit pragmatisme past volgens hem goed in de Nederlandse context.

Andere docenten in zijn netwerk bekritisieren hem en deze moskee juist vanwege dit pragmatisme. Vanwege de salafistische signatuur van deze moskeebetrokkene en deze onderzochte moskee, bestaat het netwerk vooral uit salafistische organisaties en personen. En binnen deze salafistische kringen bestaat discussie over de vormgeving van het religieuze onderwijs in moskeeën. De moskeebetrokkene noemt zijn critici 'radicale salafisten'. Over één van deze critici zegt hij het volgende:

Hij veroorzaakt [met zijn onderwijs] meer problemen dan dat hij een toevoeging is, omdat hij zo compromisloos is. Je moet juist rekening houden met de context van Nederland als je religieuze vragen beantwoordt. Hij vindt dat ik mijn geloof verkocht.[223]

Het pragmatisme van deze salafistische moskee wordt door salafistische docenten van andere (moskee)organisaties weinig gewaardeerd en soms zelfs op felle wijze afgekeurd. Ondanks de interne discussies over het religieuze onderwijs is het aanbod van salafistisch onderwijs succesvol, stelt een betrokkene van koepelorganisatie I:

De salafistische leer is (...) erg goed ontwikkeld. Er zijn voor het gedachtegoed goede lespakketten ontwikkeld, en er zijn veel hoogopgeleide mensen die functioneren als woordvoerders. Zij hebben de zaken gewoon erg goed op orde, waardoor de huidige imams daar niet tegen zijn opgewassen.[224]

Volgens een deskundige met een groot netwerk binnen de Nederlandse islamitische gemeenschap en voormalig betrokkene bij een orthodoxe moskee, speelt de discussie rondom de kwaliteit en richting van onderwijs bijna in elke moskee in Nederland. Veel moskeebesturen zijn op zoek naar de juiste vorm van onderwijs en naar passend onderwijsaanbod. Dit kan traditioneel onderwijs zijn, waarbij de focus volledig ligt bij de Arabische taal om de koran te kunnen lezen en om een aantal basisbeginselen mee te geven uit de islam. Pedagogiek en didactiek krijgen hierbij vaak geen aandacht. Maar het kan ook een zoektocht zijn naar onderwijs dat aansluit bij de behoefte van jonge ouders uit de tweede of derde generatie Nederlanders met een migratieachtergrond.[225] Hij beschrijft: "Hierbij zie je dat er juist wel nadruk gelegd wordt op pedagogisch en didactisch verantwoord religieus onderwijs zoals men gewend is binnen het reguliere basisonderwijs, met focus op de verbinding met de Nederlandse samenleving." [226]

Het ontstaan van particuliere initiatieven

In één onderzochte moskee zijn verschillende particuliere initiatieven ontstaan die naast de moskee opereren op het thema religieus onderwijs. Dit heeft voornamelijk te maken met het feit dat de kwaliteit van het onderwijs door ouders in twijfel werd getrokken als gevolg van het vertrek van vrijwilligers en docenten na een bestuurswisseling. Er is plek voor 400 leerlingen in de moskee, maar er wordt in de praktijk maar aan 120 leerlingen lesgegeven. De andere leerlingen zijn, als gevolg van een conflict over de visie op het religieuze onderwijs van de moskee, naar een andere nabije moskee of particuliere organisaties gegaan.[227]

parool.nl/columns-opinie/maak-van-moskeeschool-brug-in-plaats-van-kloof-tussen-verschillende-leerwerelden-b97e78af/.

[258] AIVD, "Jaarverslag 2018," Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2019), 16.

[259] Beek, Marije van, en Kristel van Teeffelen, "Moskeeën: AIVD duwt met vage beschuldigingen alle lessen Arabisch in de radicale hoek," Trouw (19 april 2019), geraadpleegd op 3 september 2019 via: <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/moskeeen-aivd-duwt-met-vage-beschuldigingen-alle-lessen-arabisch-in-de-radical-hoek-b291ce18/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>.

[260] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[261] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie IV, 26 april 2019.

[262] Gesprek met moskeebetrokkene, 11 juli 2019.

[263] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 3 mei 2019.

[264] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 3 mei 2019.

[265] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 3 mei 2019.

[266] Verschillende (informele) gesprekken met moskeebezoekers en betrokkenen en observaties in de moskee, moskee III.

[267] Gesprek met cultureel antropoloog Martijn de Koning, 21 mei 2019.

[268] Gesprek met cultureel antropoloog Martijn de Koning, 21 mei 2019.

Volgens een deskundige met een groot netwerk binnen de Nederlandse islamitische gemeenschap, is deze ontwikkeling ook zichtbaar in diverse andere steden in Nederland. *“Op diverse plekken in Nederland zien we particuliere initiatieven ontstaan in de vorm van verenigingen en stichtingen die Nederlandstalig en Arabischstalig religieus onderwijs bieden buiten de lokale moskeeën.”*[228] De redenen zijn echter vaak divers. Soms ontstaat dit als gevolg van een intern conflict of verschil van inzicht tussen bestuurders of andere betrokkenen in een moskee over de gedachte achter het religieus onderwijsaanbod. In andere gevallen nemen ouders zelfinitiatief omdat men niet tevreden is over het geboden onderwijs vanwege de mismatch met de behoefte van jonge ouders aan pedagogisch en didactisch verantwoord onderwijs. Er kunnen echter legio andere lokale redenen zijn om religieus onderwijs anders te organiseren.[229]

(Beperkt) zicht op het onderwijs

Een andere ontwikkeling is dat de organisatie van het religieuze onderwijs soms buiten het bestuur om gaat. Het bestuur heeft niet altijd de regie over het gevoerde onderwijs in de moskee. Dit heeft te maken met het gemis aan theologische sensitiviteit van bestuursleden. In één van de onderzochte moskeeën bepalen docenten namelijk zelf de inhoud van de lessen.[230] Maar ook in moskeeën waar wel regie en sturing is in het onderwijsaanbod, heeft het bestuur niet altijd zicht op alles wat docenten zeggen. Dit kan bijvoorbeeld spelen als een docent op vakantie is en een minder capabele docent de lessen overneemt. [231] Hierover in de volgende paragraaf meer.

Groeiende behoefte aan onderwijs onder nieuwe groepen

De toestroom van vluchtelingen naar Nederland en het groeiende aantal bekeerlingen brengt ook een toenemende behoefte aan religieus onderwijs met zich mee. In sommige moskeeën is er echter te weinig ruimte om in deze groeiende behoefte te voorzien, waardoor moskeebesturen nadenken over het bijbouwen van extra lokalen.[232] Dit kan de aanleiding zijn om een compleet nieuwbouwproject te starten.

De laatste jaren zetten verschillende onderzochte moskeeën zich in om het religieuze onderwijs beter te laten aansluiten bij de wensen van alle doelgroepen, in het bijzonder van jongeren. Maar vooralsnog zijn de meeste moskeeën niet in staat om te voorzien in voldoende en aansprekend aanbod.[233]

3.1.3. Gastpredikers

Uit dit onderzoek blijken twee ontwikkelingen bij gastpredikers. Ten eerste verzorgen de predikers de lezingen steeds vaker in het Nederlands, vergeleken met een aantal jaren geleden. Ten tweede proberen moskeebesturen steeds meer regie te nemen bij het uitnodigen van predikers. Moskeeën hebben beleid ten aanzien van externe predikers, soms in samenwerking met de lokale overheid.

Nederlandse lezingen

Een eerste ontwikkeling is dat sprekers hun lezingen steeds vaker in het Nederlands geven, vergeleken met een aantal jaren geleden.[234] Dit zorgt ervoor dat de opkomst hoger is dan bij lezingen in het Arabisch. Een moskeebezoeker zegt hierover het volgende: *“De Nederlandstalige lezingen zijn er nu meer dan eerder. Hiermee hoopt het bestuur meer jongeren aan te trekken.”*[235] Er worden pogingen ondernomen om de lezingen meer te laten aansluiten op de belevingswereld van jongeren. Een betrokkene van koepelorganisatie III bevestigt deze ontwikkeling.[236] Tot voor kort werden Nederlandse lezingen met name door salafistische predikers verzorgd. Inmiddels doen ook predikers met andere religieuze opvattingen dit steeds vaker, al is het mondjesmaat. Salafistische predikers domineren het islamitische aanbod in de Nederlandse taal.

[269] Volgens zijn opvatting is ‘shopgedrag’ wel mogelijk tussen wetscholen. Volgens de methodiek van de wetscholen is dit echter niet toegestaan.

[270] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[271] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[272] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[273] Gesprek met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019. En zie het rapport van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) dat stelt dat politieke salafisten façadepolitiek voeren. NCTV, *“Salafisme in Nederland: Een voorbijgaand fenomeen of een blijvende factor van belang?”* Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2008).

[274] Dit is een religieuze leerstelling die te maken heeft met loyaliteit aan Allah. Al-wala’ betekent zoiets als liefde of vriendschap. Al-bara’ betekent afscheiding of ‘vrij zijn van’. Het gaat erom dat je als moslim loyaal bent aan de islam en aan andere moslims, ongeacht of je het wel of niet met hen eens bent. Zelfs als de moslim een onderdrukker is. Daarnaast moet je als moslim afstand nemen van niet-moslims en zaken die niet islamitisch zijn. Maher, Shiraz, *Salafi-Jihadism: The History of an Idea*, (Londen: Hurst & Company, 2016), 169, 170.

[275] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 25 mei 2019.

[276] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 25 mei 2019.

Hiermee zijn ze goed in staat aansluiting te vinden bij jongeren.[237]

Bewustzijn over relevantie predikers voor Nederlandse context

Binnen twee onderzochte moskeeën ziet het moskeebestuur dat moskeebezoekers predikers willen die meer verbinding met de Nederlandse context leggen.[238] Met name bezoekers die alleen de Nederlandse taal machtig zijn hebben hier een sterke behoefte aan. Over gastpredikers die bewust moeten zijn van de Nederlandse context zegt een respondent het volgende:

de meeste predikers zijn niet heel relevant voor de Nederlandse context. We kunnen niet meer enkel leraren uit de islamitische landen halen om aan Nederlandse moslims uit te leggen wat ze zouden moeten doen in hun leven. Deze mensen kennen de uitdagingen niet van het zijn van een moslim in een niet-islamitisch land. Hierdoor hebben hun uitspraken weinig relevantie voor de Nederlandse moslim.[239]

Deze uitspraak deed hij in de context van politiek-salafistische predikers, maar kan ook gelden voor orthodoxe predikers uit Marokko en Turkije die de Nederlandse taal niet spreken en de Nederlandse context niet goed genoeg kennen.[240]

Screenen van predikers en mediabeleid

De rol van moskeebesturen bij het uitnodigen van predikers is belangrijk. Moskeebesturen proberen hierin meer de regie te nemen, óók in wat de predikers verkondigen. Dit gebeurt in de context van interne ontwikkelingen, mediaberichtgeving en overheidsdruk. We gaan in op twee casussen.

Een moskeebestuurder van één van de moskeeën omschrijft zijn verantwoordelijkheid op dit thema als volgt:

We zijn kieskeurig in de sprekers die we uitnodigen. We leven in een heel klein landje, daar moeten we allemaal samen doorheen kunnen. Er worden van tevoren afspraken gemaakt over wat er hier gepredikt wordt. Dit is ons beleid. En hiervoor dragen we als bestuur de verantwoordelijkheid.[241]

Over de zoektocht naar een geschikte prediker zegt dezelfde moskeebestuurder:

De belangrijkste eis is dat iemand het voorbeeld volgt van de profeet Mohammed. Een voorbeeld in zijn gedrag, in zijn doen en laten. Dat is het eerste waarmee je begint. Daarnaast is de kennis belangrijk. Als iemand kennis heeft maar geen akhlaaq [goed gedrag], dat kan niet. Als de persoon in zijn manier van praten woorden zegt die niet kunnen is hij ondanks zijn kennis niet geschikt om lezingen te geven of lessen of de vrijdagpreek. Iemand die wordt uitgenodigd moet goede manieren hebben en moet weten wat hij zegt.[242]

Uit deze twee citaten blijkt dat externe predikers van tevoren worden gescreend in deze moskee. De screening gaat niet alleen over de religieuze achtergrond van een prediker, maar ook over zijn gedrag. Volgens een voormalige bestuursvoorzitter heeft hij in zijn bestuursperiode ook altijd toegezien op het screenen van gastpredikers. Na zijn vertrek is dit minder geworden. Hierdoor gebeurde dit nauwelijks in de afgelopen vijf jaar. De opvolger van de toenmalige voorzitter gaf hier geen prioriteit aan. Hem wordt daarom verweten dat hij het werk van zijn voorganger teniet heeft gedaan.[243] Sinds vorig jaar bestaat er een nieuw bestuur en sindsdien is het beleid voor gastpredikers weer aangescherpt.

[277] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[278] Gesprek met theoloog, 21 augustus 2019. Zie ook: Kahtani, Mohammed Ibn Said al-, *Min mafahimi 'akidat salaf salih: al walaa wal baraa fi al-Islam*, 6e druk (Riyad: uitgeverij Dar Taybah, 1992).

[279] Gesprek met theoloog, 21 augustus 2019.

[280] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[281] Gesprek met moskeebestuurder, *moskee III*, 11 juli 2019.

[282] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[283] Gesprek met cultureel antropoloog Martijn de Koning, 21 mei 2019.

[284] Verschillende gewelddadig extremistische groepen verketteren andere moslims om geweld tegen hen te legitimeren. Ze zien dit als een geloofsfundament en hangen dus een op takfir gebaseerde (salafistische) ideologie aan.

[285] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[286] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[287] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[288] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[289] Berger, *Islam binnen de dijken*, 33.

[290] Gesprek met theoloog, 21 augustus 2019.

[291] Gesprek met beleidsadviseur/

Dit aangescherpte beleid wordt vanuit standpunten van het moskeebestuur zelf ingegeven, deels onder druk van de (lokale) overheid. Er is een samenwerkingsverband ontstaan tussen deze moskee en de gemeente. Er worden hierbij afspraken gemaakt over de komst van predikers. De moskee hoopt hiermee radicalisme buiten de deur te houden en mediacommotie te voorkomen. De afspraak is dat het moskeebestuur eerst zelf onderzoek doet naar de achtergronden van een prediker en bij goedkeuring de naam van de prediker communiceert met de gemeente. De gemeente kan dan eventueel zelf nog een onderzoek starten naar de prediker. Hierbij speelt de scheiding van kerk en staat mee: er wordt gezocht naar een goede balans. Op deze manier proberen het moskeebestuur en de gemeente te voorkomen dat er predikers met ongewenste radicale opvattingen komen spreken.[244] Dit is op papier gereld, maar wordt niet consequent in praktijk gebracht. Want één van de moskeebestuurders geeft aan nog geen concrete ervaring te hebben met dit beleid.

In een andere onderzochte moskee gebeurt de screening van predikers voorafgaand aan én tijdens de lezing. De aanleiding voor dit screeningsbeleid was in eerste instantie interne commotie. Vóór dit beleid plaatste de moskee de inhoud van preken, lezingen en lessen op hun website. Hiermee wilde de moskee maximaal bereik creëren, in het kader van *da'wa*. Dit beleid veranderde langzaam toen andere salafistische groepen die de moskee niet goedgezind waren (met een staatsgezind-salafistisch signatuur) gingen knippen en plakken van hun website. Op basis daarvan uitten deze salafistische groepen beschuldigingen richting predikers en de moskee. Het bestuur heeft de predikers en docenten toen geadviseerd zorgvuldiger te zijn in hun uitspraken en ze van tevoren op te schrijven en voor te lezen, zodat er minder fouten worden gemaakt. Ook heeft het moskeebestuur toen besloten om al het materiaal op de website te controleren.

Het bestuur geeft aan dat de media hen toen heeft ingehaald. Er werd bericht over controversiële uitspraken in lezingen en lessen. Het moskeebestuur en andere betrokkenen schrokken heel erg van deze berichtgeving.[245] *"We hebben toen alles [op de website] dichtgegooid."*[246] Het bestuur wilde geen enkel risico meer nemen. Een moskeebetrokkene vertelt dat hij de uitspraken niet kende en ook niet vindt stroken met de standpunten die de moskee wil uitdragen:

Als ik op dat moment aanwezig was geweest [hij was op dat moment in het buitenland] dan had ik de [buitenlandse] prediker apart genomen en het standpunt van de moskee uitgelegd. Zaken zijn hier echt anders door de Nederlandse context. (...)[247]

Het screeningsbeleid voor de predikers werd nog verder aangescherpt vanwege deze mediacommotie. Eerder werd namelijk alleen het verleden van de spreker gecontroleerd. De moskeebetrokkene legt uit: *"We hadden te weinig zicht op iemand en je weet niet van tevoren wat iemand gaat zeggen, daarom hebben we nu een nieuwe werkwijze."*[248] Het hoofd religieuze zaken (hoofd imam) van deze moskee moet bij de lezing aanwezig zijn om zaken live te kunnen verduidelijken. Maar ook om het woord te nemen en de aanwezigen toe te spreken als de moskee een andere lezing eropna houdt dan de gastspreker, als er iets gezegd wordt wat indruist tegen de religieuze opvattingen van de moskee. Als dit laatste het geval is wordt de opname van de lezing niet op de mediakanalen geplaatst.[249]

Niet alleen in deze twee onderzochte moskeeën wordt meer regie genomen. Ook in de vier andere onderzochte moskeeën proberen besturen meer controle te

moskeebezoeker, 4 juli 2019.

[292] Gesprek met theoloog, 21 augustus 2019, met beleidsadviseur/ moskeebezoeker, 4 juli 2019 en met moskeebezoeker, 25 mei 2019.

[293] Dit blijkt bijvoorbeeld uit het gesprek met cultureel antropoloog Martijn de Koning.

[294] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 25 mei 2019.

[295] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[296] Gesprek met cultureel antropoloog Martijn de Koning, 21 mei 2019.

[297] Gesprek met cultureel antropoloog Martijn de Koning, 21 mei 2019.

[298] Gesprek met oud-voorzitter van moskee IV, 31 augustus 2019.

[299] Gesprek met moskeebestuurder, *moskee III*, 25 maart 2019.

[300] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[301] Dit blijkt uit gesprekken met moskeebezoekers en bestuursleden van moskee II en IV.

[302] Gesprek met medewerker van islamitische boekwinkel, in de omgeving van moskee III, 24 april 2019.

[303] Gesprek met moskeebestuurder, *moskee III*, 25 maart 2019.

[304] Gesprek met medewerker van een islamitische boekenwinkel, in de omgeving van moskee III, 24 april 2019.

[305] Gesprek met medewerker van een islamitische boekenwinkel, in de omgeving van moskee III, 24

nemen over lezingen. Zo bepaalt in één moskee het bestuur de inhoudelijke thema's waarover gesproken gaat worden. De imam wordt pas kort van tevoren geïnformeerd over de lezing en alleen als hij grote bezwaren heeft, luistert het bestuur naar zijn argumenten.[250] Maar er zijn nog steeds moskeebesturen waarvan de bestuursleden theologische kennis missen. Zij kunnen geen goede inschatting maken van de inhoud van lezingen en preken en herkennen schadelijke uitspraken voor de Nederlandse samenleving (bijvoorbeeld haatzaaien of onverdraagzaamheid) niet. In één van de onderzochte moskeeën worden predikers uitgenodigd zonder daar van tevoren goed over na te denken vanwege de keuze om een 'open deurbeleid' te hanteren.[251] Ook komt het voor dat moskeebezoekers zonder medeweten van een bestuur predikers uitnodigt. Bijvoorbeeld wanneer het bestuur in het buitenland verblijft.[252] Besturen denken regie en controle te hebben over predikers, maar hebben toch niet altijd zicht op wat er in de moskee gebeurt, doordat ze onvoldoende (fysiek) aanwezig zijn of onvoldoende theologische kennis hebben.[253]

3.1.4. Nadere bespreking van de resultaten

Uit dit onderzoek blijkt dat drie rollen een belangrijke positie innemen in de moskee als het gaat om religieuze autoriteit. Dit zijn de imam, gastpredikers en docenten.

De rol die de imam speelt in de moskeegemeenschap is afhankelijk van de mate van theologische kennis die hij heeft, de mate van beheersing van de Nederlandse taal en inzicht in de Nederlandse (religieuze) context én de mate van populariteit die hij geniet onder de moskeebezoekers. In de (wetenschappelijke) literatuur wordt al langer gesteld dat moskeebezoekers willen dat hun imam Nederlands spreekt, theologische geschoold is en kennis heeft van de Nederlandse samenleving.[254] In de praktijk voldoen imams nog niet altijd aan deze wensen. Dat zien we terug in dit onderzoek. Het gevolg is dat Nederlandstalige, charismatische predikers in dit vacuüm springen en door diverse toehoorders worden gezien als nieuwe theologische en religieuze autoriteiten (waarbij een minder ontwikkelde theologische achtergrond op de koop wordt toegenomen). Moskeebezoekers lijken dus meer waarde te hechten aan de autoriteit van externe predikers. Dit kan mogelijk de autoriteit van de eigen imam verminderen.

Naast de imam en de gastprediker is er nog een autoriteit waar moslims religieuze kennis opdoen. Dit is de docent en het religieuze onderwijs. We zien verschillende ontwikkelingen in dit onderwijs: variërende leerlingenaantallen in de klassen, steeds meer particuliere onderwijsinitiatieven buiten de moskee om en beperkt zicht van moskeebesturen op het religieuze onderwijs in hun moskee. De gemene deler is dat de behoefte aan onderwijs toeneemt. Die groeiende behoefte is ontstaan door onder andere de komst van grote groepen islamitische vluchtelingen naar Nederland.

Volgens Vluchtelingenwerk hebben eind 2018 personen uit de volgende, overwegend islamitische landen asiel aangevraagd in Nederland: Syrië (5.203 aanvragen), Iran (2.422 aanvragen), Turkije (1.382 aanvragen), Algerije (1.336 aanvragen), Marokko (1.163 aanvragen) en Irak (1.588).[255] Een deel van de asielzoekers uit deze groepen gaat ook naar de moskee om hun dagelijkse gebeden te verrichten, om deel te nemen aan activiteiten en om religieus onderwijs te volgen. Dit laatste zagen we in dit onderzoek vooral gebeuren als de asielaanvraag is goedgekeurd, de personen vervolgens 'statushouders' worden en ze zich gaan settelen in Nederland en een huis, werk en scholing hebben.

De behoefte aan religieus onderwijs groeit ook door het toenemende aantal bekeerlingen. Exacte cijfers over het aantal bekeerlingen in Nederland en

april 2019.

[306] Strijp, "Moslims in Nederland en België," 409.

[307] Roex, Ineke, *Leven als de profeet in Nederland: Over de salafi-beweging en democratie: Proefschrift*. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013).

ontwikkelingen in deze cijfers worden niet officieel bijgehouden, maar Stichting Bekeerling schat dat er in Nederland ongeveer 17.000 bekeerlingen zijn en dat het aantal groeit.[256] Tot slot groeit de behoefte aan religieus onderwijs door de behoefte aan kwalitatief rijk onderwijs van reeds gevestigde tweede generatie Nederlanders met een migratieachtergrond. Het religieuze onderwijs krijgt steeds vaker een andere invulling, eentje die meer geënt is op de Nederlandse samenleving. Als moskeebesturen hierin niet voorzien, gaan moskeebezoekers (vooral jongeren) naar andere moskeeën of ontstaan er particuliere initiatieven waar moskeebesturen weinig zicht en invloed op hebben. De organisaties die wel (en steeds beter) in staat zijn om te voldoen aan deze eisen zijn salafistische organisaties.

Er bestaat weinig (wetenschappelijke) literatuur over religieus onderwijs. Een onderzoek van onderzoeksinstituut Verwey-Jonker en bepaalde passages van het AIVD-jaarverslag (2018) gaan dieper in op het religieuze onderwijs van salafistische moskeeën. Islamitische ouders worden verleid om hun kinderen naar dit type organisatie te sturen waar ze basisprincipes uit de islam krijgen aangeleerd, maar ook salafistische opvattingen en dogma's.[257] De angst voor vervreemding van de Nederlandse samenleving is dan een mogelijk gevolg, waarschuwt de AIVD in zijn jaarverslag (2018).[258] In ditzelfde jaarverslag stelt de AIVD dat er weinig alternatief is voor het radicale aanbod dat door salafistische aanjagers aangeboden wordt. Een aantal moskeebesturen reageert hier vervolgens op door te stellen dat het niet klopt dat er weinig alternatieven zijn. Deze moskeebesturen vrezen dat met deze publicatie hierdoor een sentiment kan ontstaan waarbij het hele religieuze onderwijs van moskeeën in een 'radicale' hoek geplaatst kan worden.[259] Dit zou een negatieve stempel drukken op het hele religieuze weekendonderwijs en de islam in zijn algemeenheid. Terwijl moskeebesturen de laatste jaren juist werk gemaakt hebben van het tegengaan van radicaliserende elementen in het religieuze onderwijs.[260] De bevindingen van de AIVD in het genoemde verslag kunnen dus aanleiding zijn voor angst dat het religieuze weekendonderwijs van alle moskeeën in Nederland als salafistisch geframed wordt.

Het AIVD-jaarverslag van 2018 en het recente onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut stellen dus dat salafistische invloeden in het religieuze onderwijs aanwezig zijn en dat volgens de AIVD deze invloeden toenemen. In de praktijk hebben we inderdaad in een aantal onderzochte moskeeën salafistische invloeden gezien in lesmateriaal (boeken). Ook hebben we gezien dat jongeren naar salafistische moskeeën vertrekken als hun eigen moskee niet kan voorzien in hun religieuze onderwijsbehoefte. Denk aan pedagogisch verantwoord onderwijs, de nadruk op islam in de Nederlandse context en lessen van docenten die de Nederlandse taal goed machtig zijn. De AIVD waarschuwt voor antidemocratische leerstellingen die besproken worden in het religieuze onderwijs. Dat signaleerden wij niet in de door ons onderzochte moskeeën. Dat betekent niet dat het er niet is, wel dat het niet is waargenomen binnen de scope van dit onderzoek.

3.2. Theologische opvattingen

Uit ons onderzoek blijkt dat er binnen Nederlandse salafistische kringen (binnen de onderzochte moskeeën) veranderingen gaande zijn als het gaat om de toepassing van verschillende ideologische concepten. Ook al is dit onderzoek niet primair gericht op salafistische groepen, we hebben wel een aantal belangrijke ontwikkelingen geconstateerd die relevant zijn in het kader van veranderingsprocessen. In deze paragraaf staan veranderingen centraal van ten minste twee salafistische leerstellingen (bij in ieder geval een van de twee onderzochte moskeeën met een salafistisch signatuur). Ook beschrijven we het gevolg van deze veranderde stellingnames.

3.2.1. Veranderende houding ten aanzien van wetscholen en stemmen

Uit dit onderzoek blijkt dat salafistische moskeeorganisaties de laatste jaren worstelen met het al dan niet volgen van wetscholen. Een respondent legt het uit als een gevecht: *“Nu zijn de salafisten met de madhabs [wetscholen] aan het vechten.”*^[261] Waar salafisme vroeger in de kern het gezag van de traditionele wetscholen afwees, lijkt deze opvatting anno 2019/2020 te kantelen in één van de onderzochte moskeeën met salafistische signatuur. Opvallend is dat vooral naar de buitenwereld gecommuniceerd wordt dat de moskee de maliki-wetschool volgt, intern wordt dit anders ervaren. Binnen deze onderzochte moskee worden volgens een moskee betrokkenen standpunten van de maliki-wetschool juist verworpen als zij niet passen binnen de ideologische concepten van het salafisme.^[262]

In één van de onderzochte moskeeën blijkt dat de invloed vanuit de maliki-wetschool toeneemt. De imam gebruikt namelijk islamitische jurisprudentie uit de maliki-wetschool: *“Omdat [de] onderwijsachtergrond [van de imam] zich focust op de maliki-wetschool is het logischerwijs dat kennisoverdracht, die plaatsvindt, zich daarop toespitst”*.^[263] Hieruit blijkt dat het geen bewuste keuze is geweest om moskeegangers te onderwijzen in specifiek deze wetschool of om ze deze te laten volgen. Er is namelijk geen voorkeur voor een wetschool: *“Bij mijn weten heeft het moskeebestuur geen voorkeur voor een bepaald specifiek wetschool. Dat zie je terug doordat de moskee wordt bezocht door een breed en divers publiek”*.^[264]

Deze moskee had in het verleden een andere houding tegenover het volgen van wetscholen. Diezelfde betrokkene zegt hierover:

Gezien de ontwikkelingen die we hebben doorgemaakt aan de hand van de sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen van het afgelopen decennium, is het duidelijk dat het belangrijk is om afstand te nemen van een starre tunnelvisie waarin er maar één waarheid, en één manier van werken is, naar een bredere visie waarin er meerdere waarheden naast elkaar kunnen bestaan.^[265]

Het bestuur wil ruimte geven aan een ander (in dit geval een meer malikitisch) geluid om meer verbinding met de Nederlandse samenleving en de leefwereld van de bezoekers te maken. Volgens dezelfde respondent vindt het moskeebestuur het namelijk belangrijk om *“een meer open houding te hebben ten opzichte van andere wetscholen, visies en methodiek [manier van werken]”*. Dit gaat echter niet zonder slag of stoot. De imam ervaart vanuit de moskeegemeenschap maar van een enkeling weerstand. Van externe religieuze autoriteiten en vanuit het bredere netwerk van de moskee ervaart hij wel degelijk weerstand. Sommigen proberen de imam uit bepaalde (meer salafistische) kringen te weren. Anderen adviseren hun publiek om deze moskee te mijden. Zij vinden namelijk het eigen geluid belangrijker. Eén van de invloedrijke critici van dit malikitische geluid in deze moskee stelt dat de Nederlandse context zich *niet* leent voor de wetschool. Salafistische leerstellingen passen beter bij de Nederlandse moslims dan de wetscholen, stelt hij. De imam bevindt zich dus in het midden van twee groepen. De imam is nog relatief jong en moet zijn sporen nog verdienen voordat hij meer krediet krijgt, stellen moskeebetrokkenen. De imam wordt daarom door een commissie van religieuze zaken bijgestaan.^[266]

Volgens de eerder aangehaalde cultureel antropoloog is de verandering van deze moskee naar een meer malikitisch geluid niet de enige theologische verandering. Zo is er bijvoorbeeld ook een veranderend standpunt over het stemmen.^[267] Dit is volgens hem zichtbaar in deze onderzochte moskee en in andere salafistisch georiënteerde

moskeeën in Nederland. Hij geeft aan dat voorheen deelname aan verkiezingen gezien werd als *kufr* (ongeloof). Vanaf 2006 stelden sommige salafisten dat stemmen wel is toegestaan.[268] Inmiddels zijn sommige salafistische voorgangers zelfs van mening dat stemmen religieus verplicht is. Dat is ook het standpunt van een belangrijke betrokkene in de hierboven beschreven moskee. Volgens een cultureel antropoloog worden deze veranderingen in standpunt aanvankelijk om opportunistische redenen in gang gezet. Later worden ze ideologisch onderbouwd.

Een respondent van deze onderzochte moskee stelt dat hijzelf een ander standpunt heeft ingenomen over stemmen.[269] Hij zegt hierover dat het een plicht is voor een moslim om te stemmen: *“Stemmen moet, anders mag je niet klagen en heb je geen recht van spreken. (...) Stemmen is geen daad van ongelooft. Anderen hebben me hierom verketterd. (...) Je kan onderdeel zijn van de democratie. Democratie is geen taghout.”*[270] In de onderbouwing van deze standpunten gebruikt hij argumenten (door hemzelf bewezen genoemd) uit de koran en de soenna. Hij verwijst bijvoorbeeld naar de profeet Mohammed die zijn volgelingen adviseert om naar Abessinië te emigreren, omdat zich daar een rechtvaardige christelijke leider zou bevinden.

Op andere momenten zegt de respondent dat hij voorstander is van de democratie en moedigt hij jongeren aan om bij onrecht de wettelijke wegen te bewandelen. Ook meer radicale salafistische predikers beroepen zich in hun activisme soms expliciet op democratische rechten en roepen op om de democratische wegen te bewandelen. Deze houding wordt meer ingegeven door opportunisme dan dat men principieel voorstander is van de democratie als rechtvaardig en/of legitiem systeem.[271] Dit standpunt over stemmen is in sommige andere en meer radicale salafistische kringen minder geaccepteerd of wordt verworpen.[272] Vroeger stelden de religieuze autoriteiten van deze moskee zich ten aanzien van dit onderwerp echter ook antidemocratischer op.[273]

3.2.2. Discussie over het concept *al-wala wa-l-bara*

Er is een groeiend verschil van mening over de uitleg van het salafistische concept *al-wala wa-l-bara*, binnen het salafistische spectrum. Dit is een belangrijk onderscheidend concept van de salafistische ideologie, het gaat over de omgang met andersdenkenden.[274] Eén van de onderzochte moskeeën met salafistische signatuur neemt stelling in dit meningsverschil. Een betrokkene uit deze moskee beschrijft in zijn lezing dat dit concept niet bruikbaar is, omdat het niet voorkomt in de koran en de soenna. Dat probeert hij op verschillende manieren te bewijzen. Zo gebruikt hij de openbaring aan de profeet Mohammed waarin naar voren komt dat Mohammed de mensen van wie hij houdt niet zal kunnen leiden. Volgens deze betrokkene wordt hiermee bedoeld dat de naasten van de profeet Mohammed ook ongelovigen waren en altijd zouden blijven. Verder legt hij uit dat het ook mogelijk is om te trouwen met iemand die behoort tot de Ahl al-Kitaab (mensen van het boek: onder andere christenen en joden): *“Huwelijk is een handeling van liefde en toont aan dat liefde tussen gelovigen en ongelovigen mogelijk is.”*[275] Hij eindigt zijn lezing over dit ideologische concept met: *“Je moet neutraal zijn naar mensen. Je kunt van ze houden, je kunt vriendschappen sluiten, ook als ze niet-moslim zijn. Die mogelijkheid is afhankelijk van hoe ze jou behandelen.”*[276] De manier waarop moslims behandeld worden door niet-moslims is volgens hem bepalend voor de relatie die je als moslim met een niet-moslim kan hebben.

Op een ander moment zegt de eerdergenoemde betrokkene het volgende over dit concept:

Ik neem afstand van deze term zoals het door sommigen wordt ingevuld, namelijk dat je vanuit je geloof de niet-moslims moet haten. Ik zeg, neem afstand van

datgeen wat Allah verboden heeft.[277]

Hiermee lijkt deze respondent het concept niet geheel onbruikbaar te vinden maar zich niet te kunnen vinden in een specifieke uitleg van dit concept. Een theoloog en imam met wie we in gesprek zijn gegaan, stelt dat *al-wala wa-l-bara* binnen de (salafistische) geloofsleer gezien wordt als een voorwaarde van het geloof (imaan) en als een pilaar van deze doctrine: *“Het is onmogelijk dat salafisten hiervan afstand nemen. Als zij dat doen dan verklaren zij zichzelf als ongelovig volgens hun geloofsleer.”*[278] Salafistische predikers nemen dus geen afstand van het concept zelf, maar van de interpretatie die aan dit concept gegeven wordt vanuit extremistische hoeken.[279]

In het gesprek met ons zegt de eerder genoemde moskeebetrokkene dat je een niet-moslim soms meer kan vertrouwen dan een moslim. Hij plaatst hierbij de kanttekening dat je alle mensen in eerste instantie moet vertrouwen, *“zolang ze geen aanleiding geven om dat niet te doen.”*[280] Hier haalt hij aan dat de moslims tijdens hun migratie naar Medina werden bijgestaan door een niet-islamitische gids. Naast de geciteerde moskeebetrokkene bevestigt een moskeebestuurder deze lezing van het concept *al-wala wa-l-bara*. Hij vult de uitspraken van de moskeebetrokkene aan door te zeggen dat het moskeebestuur in goed vertrouwen samenwerkt met een rabbijn.[281]

Deze gematigde uitleg van *al-wala wa-l-bara* zorgt al enige jaren voor discussie en fragmentatie binnen het salafistische landschap in Nederland. Een moskeebetrokkene geeft aan dat er volgens hem twee kampen zijn ontstaan: *“zogenaamde radicale salafisten en gematigde salafisten”*[282] Ook de eerder aangehaalde cultureel antropoloog heeft het over twee verschillende groepen, waarover hij het volgende zegt:

De uitleg van al-wala wa-l-bara wordt gekenmerkt door sterkere grenzen tussen wij en zij, wanneer salafisten zich van elkaar willen onderscheiden. Vooral wanneer het gaat tussen salafisten met een oppositionele of isolationistische houding tegenover degenen die participatie nastreven. Binnen de eigen kleine kring [groep salafisten met dezelfde stellingnames] is de benadering genuanceerder en open voor onderhandeling.[283]

De onderzochte moskee wordt door deze cultureel antropoloog gezien als participierend salafistisch en door de betrokkene als gematigd. Het valt op dat de beschreven interne discussie zich vooral afspeelt binnen de politiek-salafistische organisaties, waar een deel inzet op participatie in de samenleving en een ander deel zich verregaand isoleert.

Dit onderzoek hield zich niet bezig met zogenaamde staatsgezinde (ook wel apolitieke genoemd) of gewelddadig-extremistische organisaties/groepen. We kunnen daarom niet met zekerheid stellen dat deze ontwikkeling ook speelt bij deze twee andere groepen. Ook de vele deskundigen die een groot netwerk hebben binnen de islamitische gemeenschap in Nederland of zich op wetenschappelijk niveau met salafistische organisaties bezighouden, hebben geen ontwikkeling geconstateerd bij de twee andere groepen. Op basis van dit onderzoek ontstaat dan de volgende, voorlopige onderverdeling van salafistische stromingen (zie afbeelding 2):

Afbeelding 2: De politiek-salafistische stroming verder onderverdeeld

3.2.3. Omgang met interne debatten tussen salafisten

De interne debatten over bovenstaande religieuze opvattingen zorgen ervoor dat er verschillende denkstromingen tussen moskeebetrokkenen en salafistische netwerken ontstaan. Dit zou kunnen verklaren waarom sommige respondenten de moskee van dubbelhartigheid betichten. Die dubbelhartigheid wordt als volgt uitgelegd: door de interne debatten en de meer gematigde stellingnames ontstaan er meerdere narratieven, om de meer rechtlijnige achterban tevreden te stellen. Dit zegt een imam die niet direct betrokken is bij de moskee met salafistische signatuur. We kunnen deze analyse niet bevestigen met data van de moskee zelf. Wel blijkt uit dit onderzoek dat een respondent het schadelijk vindt voor zijn reputatie in de moskee om meerdere versies van hetzelfde verhaal te gebruiken. Als deze respondent in gesprek gaat met jongeren met radicalere salafistische opvattingen (de respondent noemt dit *takfir* opvattingen^[284]) dan doet hij dat door *“zaken te beargumenteren en te weerleggen met bewijzen uit de Koran en de Soenna. Alleen dan zal je respect afdwingen. Je wordt dan een geduchte tegenstander.”*^[285]

De respondent stelt dat het heel belangrijk is om in gesprek te blijven met jongeren, ook als ze *takfir* opvattingen hebben. In het verleden wilde men niet in gesprek met deze jongeren. Deze respondent stelt dat dit geen goede keuze is geweest.^[286] Hij heeft zijn zienswijze hierover bijgesteld en zegt hier nu over: *“Met een inclusieve houding kom je verder.”*^[287] Hij probeert tegenwoordig jongeren met radicalere salafistische opvattingen (een op *takfir* gebaseerde ideologie) juist binnenboord te houden, door zaken te beargumenteren met bewijzen uit de koran en de soenna. Hij noemt deze werkwijze zelf ‘wetenschappelijk’. Sommige van deze jongeren vinden dit ‘een slappe houding’, omdat jongeren op zoek zijn naar meer politieke en radicale stellingname, zegt de respondent.^[288] Met deze jongeren gaat hij dan een-op-eengesprekken aan om hun ideeën te weerleggen.

Dit concrete voorbeeld van hoe moskeeën met interne religieuze verschillen omgaan, en meer specifiek: de radicalere stellingnames van jongeren, geeft aan dat er een toenemend bewustzijn is op radicalisering in eigen kringen. Er wordt hier door deze moskee op verschillende manieren aandacht aan besteed. Meer dan voorheen wordt

de hand in eigen boezem gestoken, toch wordt ook de beschuldigende vinger gewezen naar maatschappelijke fenomenen zoals uitsluiting.

3.2.4. Nadere bespreking van de resultaten

Uit bovenstaande onderzoeksresultaten blijkt dat theologische opvattingen over wetscholen, stemmen (deelnemen aan democratische processen) en omgang met andersdenkenden (*al-wala wa-l-bara*) veranderen. In ieder geval bij één van de onderzochte moskeeën, een vooraanstaande actor in het Nederlandse politiek-salafistische netwerk. Binnen dit netwerk ontstaat volgens respondenten steeds meer een splitsing tussen een groep die zich meer isoleert ten opzichte van de samenleving en een groep die meer wil participeren in de samenleving.

Om de onderstaande analyse in het juiste perspectief te kunnen plaatsen is de volgende basiskennis over de islam van belang. De moslims in Nederland kunnen we onderverdelen in diverse islamitische stromingen, waarvan de soennitische stroming het meest aanwezig is. Binnen het soennisme bestaan weer verschillende stromingen die gedifferentieerd kunnen worden naar wetscholen (maliki, hanbali, shafi'i of hanafi) en geloofsleerscholen (waarvan de ash'ari- en maturidi-scholen het grootst zijn). We noemen deze combinatie de orthodoxie, verwijzend naar de leer zoals die door de eeuwen heen ontwikkeld is.

De volgende formule geldt: **één van de vier wetscholen + één van de twee geloofsleerscholen = orthodoxie**. Het profiel van een orthodoxe moslim bestaat dus uit het volgen van één van de vier wetscholen en één van de twee geloofsleerscholen. Naast de orthodoxie bestaan er nog vele andere kleinere islamitische stromingen, zo ook de salafistische stroming. Het salafisme kan gezien worden als een fundamentalistische stroming die een terugkeer naar de primaire bronnen het meest letterlijk neemt.^[289] Het profiel van een salafist kan er als volgt uitzien: **één van de vier wetscholen (of geen wetschool) + de salafistische geloofsleerschool = salafisme (fundamentalisme)**.

Uit de aangehaalde uitspraken van moskeebetrokkenen, de visie van het moskeebestuur en het concrete voorbeeld over deelname aan verkiezingen, kunnen we het volgende beeld destilleren.

Aan de oppervlakte zien we twee kampen in deze onderzochte moskee: Enerzijds een participerende stroming die gericht is op het volgen van wetscholen en een andere uitleg van het concept *al-wala wa-l-bara*. Anderzijds een isolerende stroming die vasthoudt aan de eigen salafistische leer. Er bestaat een stevig intern debat tussen deze twee. En dat is ook in andere salafistisch georiënteerde moskeeën in Nederland aan de gang. Als we een stap dieper gaan, zien we dat inzetten op het volgen van een wetschool niets nieuws is. Binnen het systeem van de islam kan een salafistische organisatie namelijk prima een wetschool (zoals de malikitische) volgen. De salafistische signatuur van deze moskee blijft daarmee overeind, want alleen op geloofsleer onderscheiden salafistische stromingen zich. Het erkennen van democratische wetten en de rechtsstaat, maar ook loyaliteit en omgang met andersdenkenden/ andersgelovigen zijn bijvoorbeeld onderwerpen van gesprek binnen de geloofsleerscholen en niet binnen de wetscholen (zie bijlage 7 en 8 voor meer uitleg hierover). In de onderzochte moskee zien we bijvoorbeeld dat een respondent zegt het concept *al-wala wa-l-bara* niet bruikbaar te vinden, omdat het niet voorkomt in de primaire islamitische bronnen. Tegelijkertijd wordt er geen afstand van het concept zelf genomen, maar wel van de interpretatie die aan dit concept gegeven wordt vanuit

extremistische hoeken. Hiermee lijkt een tegenstrijdig beeld gegeven te worden over dit concept, wat gepercipieerd kan worden als dubbelhartigheid. Wanneer echter dieper gekeken wordt, dan ziet het er naar uit dat dit eerder voortkomt uit de interne discussie die gevoerd wordt over dergelijke salafistische concepten tussen de twee kampen. In deze discussie lijkt de communicatie over deze concepten intern daarom anders te zijn dan hoe hierover naar buiten wordt gecommuniceerd.

Volgens sommige respondenten rondom deze moskee is de keuze voor de maliki-wetschool er daarom eentje om zichzelf beter te positioneren binnen de Nederlandse islamitische gemeenschap om meer aanhang en draagvlak te krijgen. De vrees van deze respondenten is dat als dit lukt, de moskee de eigen geloofsleer beter en makkelijker kan verspreiden.[290] Eén van de deskundigen met een groot netwerk binnen de Nederlandse islamitische gemeenschap stelt dat het denkbaar is dat de visie op het volgen van een wetschool geen invloed zal hebben op de gekozen geloofsleer.[291] De salafistische ideologische lijn staat dus geenszins ter discussie en blijft een belangrijke rol spelen in de moskee. Het is dan ook interessant om te blijven volgen welke kant deze ontwikkeling (gericht op beeldvorming naar de buitenwereld) op gaat: blijft de moskee een meer malikitisch geluid voeren? Of gaat het moskeebestuur dit onder druk van de achterban toch weer verminderen? Zal de moskee deze ontwikkeling inzetten om de eigen geloofsleer beter te verspreiden en zo ja op welke manier?

Tot slot zien we dat betrokkenen op zoek gaan naar theologische oordelen over kwesties zoals stemmen en dit doen vanuit onder andere de primaire bronnen. Volgens een aantal respondenten is dit een gangbare exercitie voor moslims bij veel alledaagse zaken. Veel moslims stellen zich volgens deze respondenten namelijk regelmatig eerst de vraag of bepaalde handelingen wel mogen vanuit een theologisch of religieus perspectief, alvorens over wordt gegaan tot het uitvoeren van een handeling (zoals bijvoorbeeld het stemmen). [292] Hiermee lijken diverse moslims zich in de eerste plaats te beroepen op een religieuze validatie om bepaalde handelingen of bepaald gedrag voor zichzelf te legitimeren.

3.3. Theologische samenwerkingsverbanden

Relaties tussen islamitische organisaties veranderen. We bespreken in deze paragraaf twee ontwikkelingen: een versnippering van salafistische netwerken (mede als gevolg van bovenstaande verandering van theologische standpunten) en het ontstaan van theologie-overstijgende samenwerkingen.

3.3.1. Versnippering van salafistische netwerken

Uit dit onderzoek blijkt dat het landelijke salafistische bestuursnetwerk is versnipperd en uit elkaar is gevallen. De grote bekende salafistische organisaties in Nederland die in het verleden met elkaar samenwerkten hebben onderling veel minder contact en de grote salafistische organisaties profileren zich minder landelijk dan voorheen. Wat op dit moment volgens de eerder aangehaalde cultureel antropoloog steeds meer zichtbaar wordt, zijn lokale en regionale samenwerkingen tussen landelijke organisaties of individuele predikers ervan aan de ene kant en lokale organisaties aan de andere kant.[293] Vroeger probeerden salafistische predikers zo goed mogelijk met meningsverschillen om te gaan, nu is de interne verdeeldheid groter geworden. Een docent en prediker, verbonden aan één van de onderzochte moskeeën, legt uit dat er geen duidelijke salafistische 'voormannen' meer zijn: *"de echt bekende namen zijn niet meer de centrale spelers op dit gebied."*[294] Predikers betichten elkaar onderling van allerlei zaken: *"Hij [andere salafistische docent/prediker] vindt dat ik mijn geloof verkocht heb. (...) Hij toont geen respect meer voor de moskee en onze imam."*[295] Het gaat in dit

conflict met name om de pragmatische houding die de geïnterviewde voorstaat. Hij vindt dat deze prediker tot de orde geroepen zou moeten worden om zijn rechtlijnige en compromisloze houding.

De grote salafistische namen zijn niet meer de (enige) centrale spelers. In plaats daarvan staan er decentraal allerlei predikers op die voorheen onbekend waren. Ze vormen nieuwe netwerkstructuren. Het is onduidelijk in hoeverre dit opgeleide mensen zijn of mensen die zich enkel voordoen als imam of prediker.[296] In de woorden van een cultureel antropoloog: *"Het netwerk is een wirwar."*[297] Hij vindt dit zorgelijk. De oude samenwerkingsverbanden zijn verdwenen en de fragmentatie is groter dan voorheen. Een van de respondenten, een oud-voorzitter van een politiek-salafistische moskeeorganisatie vult aan:

We hebben in het verleden de behoefte gehad om landelijk een bestuurlijk samenwerkingsfront te vormen, dit is om diverse redenen echter nooit van de grond gekomen. Eén van de redenen betrof hoe om te gaan met theologische meningsverschillen onderling en met andere islamitische stromingen.[298]

Dit laatste punt slaat op het wel of niet volgen van wetscholen. Dit heeft tot verdeeldheid geleid, een aantal jaren geleden.

3.3.2. Meer theologie-overstijgende samenwerkingen

Aanslagen en incidenten vanuit een politiek- of religieus-extremistische invalshoek zorgen in de hele samenleving voor angstgevoelens. Zo ook in moskeegemeenschappen. Uit dit onderzoek blijkt dat moskeeën met verschillende religieuze profielen daardoor steeds vaker de banden aanhalen. Het brengt organisaties dicht bij elkaar. Eén van de bestuursleden ziet dat toenadering ontstaat naar aanleiding van deze vervelende gebeurtenissen: *"Moskeeën delen veel ervaringen en zoeken steun bij elkaar in solidariteit. Oude meningsverschillen tussen moskeeën verkleinen hierdoor en het besef ontstaat dat ze met elkaar één gemeenschap zijn."*[299] Uit dit citaat blijkt dat moskeeën met elkaar negatieve ervaringen verwerken. Een moskeebetrokkene van moskee III stelt: *"Dat is dan het positieve rondom de situatie van het Cornelius Haga Lyceum. Er ontstaat een eenheid in de moslimgemeenschap. We worden over een kam geschoren. Ook door dat punt van Koranonderwijs. Dat is ook helemaal verkeerd overgekomen. Het gaat om ons allen."*[300] Dit soort samenwerkingen zijn in verscheidene gevallen maar van korte duur. Met het verstrijken van de tijd, verdwijnt de notie en gaat men over tot de orde van de dag waarbij het reilen en zeilen van de eigen moskee voorrang krijgt.[301]

Op landelijk niveau zijn de Vereniging van Imams in Nederland (VIN) en de Samenwerking Islamitische Organisaties Regio Haaglanden (SIORH) platforms waar verschillende moskeeën elkaar vinden en theologie-overstijgend samenwerken. Volgens een medewerker van een islamitische boekwinkel die zicht heeft op het islamitische krachtenveld in zijn regio zijn allerlei soorten moskeeën onderdeel van dit soort samenwerkingen:

Traditionele, klassieke en meer salafistische moskeeën zijn momenteel allemaal betrokken bij deze samenwerkingen. Maar, om niet uit elkaar te vallen worden ingewikkelde thema's niet echt bespreekbaar gemaakt. Het is dan ook de vraag of de samenwerkingen zullen blijven voortduren of dat het wachten is tot er scheuren ontstaan in de samenwerkingen.[302]

Uit het citaat blijkt dat er in deze samenwerkingen weinig gesproken wordt over verschillen tussen moskeeën, maar dat men de focus legt op overeenkomsten. Of dit soort samenwerkingen in de toekomst houdbaar blijven is de vraag. Moskeeën hebben namelijk verschillende religieuze opvattingen en vinden het soms lastig zich te verhouden tot uitspraken van en gebeurtenissen in andere moskeeën die ook in het samenwerkingsverband zitten, maar die een andere visie op de islam hebben.

Eén van de onderzochte moskeeën zoekt actief toenadering tot andere moskeeën. *“Vroeger deden wij veel meer zelfstandig en kwamen we enkel op voor onszelf,”* zegt een bestuurslid van deze moskee.[303] In de toenadering van deze moskee ligt de focus op verbinding van de hele islamitische gemeenschap. Ze ziet zichzelf als vertegenwoordiger hiervan. Een onderwerp waarop deze moskee zich profileert is op de problematiek van extreemrechts. Moslims worstelen met hun gevoelens bij anti-islamgebeurtenissen en meer moskeeën krijgen te maken met incidenten zoals bekladdingen en vernielingen. Omdat deze moskee daar al vaker mee te maken heeft gehad, heeft ze geleerd hiermee om te gaan en wil ze andere moskeeën ondersteunen die hier ook mee te maken krijgen.[304] Niet alle moskeeën waarmee deze specifieke moskee de samenwerking opzoekt, zitten te wachten op de samenwerking. Een respondent die in de praktijk heeft gezien dat de toenadering van deze specifieke moskee voor onrust zorgde, wijt deze onrust aan de volgende oorzaak: *“De samenwerking viel niet bij iedereen in goede aarde, omdat beide moskeeën er hele verschillende ideeën op na houden.”*[305]

3.3.3. Nadere bespreking van de resultaten

Uit de bovenstaande onderzoeksresultaten blijkt dat verbindingen tussen islamitische organisaties veranderen, zowel bij religieuze als theologie-overstijgende onderwerpen. Uit de (wetenschappelijke) theorie ontstaat het volgende beeld over samenwerkingen tussen islamitische organisaties in Nederland.

Moskeeën en landelijke moskeeorganisaties in Nederland richten zich doorgaans op één herkomstgroep. Dit komt onder meer door de taal die gesproken wordt in de moskee tijdens het vrijdaggebed en in het religieuze onderwijs. Af en toe bezoeken mensen met andere etnische achtergronden de moskee wel, maar de grootste groep moskeebezoekers is van dezelfde etnische achtergrond. Het merendeel van de moskeeën is georiënteerd op Nederlanders met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond. Deze groepen vormen immers veruit de grootste groepen moslims in Nederland. Ook andere factoren zijn belangrijke onderscheidingscriteria om moskeeën op te richten en op basis waarvan men samenwerkt.

Diverse loyaliteiten en tegenstellingen kruisen elkaar bij de institutionalisering van de islam in Nederland. Bijvoorbeeld nationale, regionale, etnische, religieuze en politieke tegenstellingen en loyaliteiten.[306] Deze versnippering is ook terug te zien in de organisatievorming van moslims op landelijk niveau. Er zijn tientallen organisaties die de verschillende moslimgemeenschappen en haar moskeeën vertegenwoordigen. Moskeeën kunnen onderdeel zijn van een landelijke (koepel)organisatie. Er zijn onder meer Turkse, Marokkaanse, Pakistaanse, Koerdische, Alevitische, Bosnische, Surinaamse en sjiiitische organisaties. Ook zijn er organisaties die zich richten op bekeerlingen of die een meer etnisch overstijgend karakter hebben. Met name salafistische (moskee)organisaties hebben het vermogen om moslims aan te trekken met verschillende etnische achtergronden.[307]

Door al deze verschillende factoren is het een uitdaging om als moskeeën met elkaar

samen te werken. In dit onderzoek hebben we gezien dat er inmiddels vaker wordt samengewerkt, door de gepercipieerde toename van anti-islamincidenten. Moslims zoeken dan namelijk steun bij elkaar. Dit gebeurt op lokaal en op landelijk niveau. De samenwerking op lokaal niveau tussen verschillende moskeeën (zonder ondersteuning van de overheid) blijft echter vooral een gelegenheidssamenwerking. Alleen door ondersteuning van de overheid ontstaat structurele samenwerking, hierover meer in het volgende hoofdstuk. Op landelijk niveau gaat de toegenomen samenwerking vooral over thema's waarin men elkaar kan vinden, stellen de respondenten, bijvoorbeeld: hoe gaan we om met anti-islamuitingen? Of: hoe gaan we om met de negatieve beeldvorming van moslims in de media? Complexe onderwerpen waarbij verschillende (soms tegengestelde) theologische opvattingen elkaar raken, worden niet besproken. Hierdoor is het nog maar de vraag in hoeverre en in welke vorm deze samenwerkingen blijven voortduren.

3.4. Samenvatting

In de onderzochte moskeeën constateren we drie religieuze autoriteiten: de imam, de docenten (en aanverwant het religieuze onderwijs) en gastpredikers. Bij al deze autoriteiten zien we ontwikkelingen.

Ontwikkelingen bij de imam:

1. De wens om een imam te hebben die de Nederlandse taal en context begrijpt groeit, maar de uitvoering is nog weinig zichtbaar.
2. Er wordt in toenemende mate verwacht dat imams grondige religieuze kennis hebben.
3. Er bestaat een groeiende wens om rollen en verantwoordelijkheden van imams duidelijker te omschrijven.

Ontwikkelingen bij de docenten en het religieuze onderwijs:

1. Het leerlingenaantal in de klassen varieert.
2. Er ontstaan particuliere initiatieven.
3. Er is soms beperkt zicht op het onderwijs.
4. Er is een groeiende behoefte aan religieus onderwijs onder nieuwe groepen.

Ontwikkelingen bij gastpredikers:

1. De lezingen vinden vaker in de Nederlandse taal plaats, waarin salafistische predikers domineren.
2. Bij moskeebesturen ontstaat een groter bewustzijn dat gastpredikers relevant moeten zijn voor de Nederlandse samenleving.
3. Er ontstaat screenings- en mediabeleid voor predikers die langskomen in twee van de onderzochte moskeeën.

In salafistische kringen zijn er ontwikkelingen in religieuze opvattingen. In één van de onderzochte moskeeën omarmt men de maliki-wetschool meer, is het beeld dat ze naar buiten brengen en ook intern verspreiden. Het onderwerp 'deelname aan verkiezingen' is ook een onderwerp waarover gediscussieerd wordt en waarin ontwikkelingen zichtbaar zijn. Deskundigen stellen eerder dat deze verandering in gang wordt gezet vanuit pragmatische redenen, omdat wetscholen (in deze casus: de maliki-wetschool) geassocieerd worden met de orthodoxie en daarom bij orthodoxe moslims, traditionele moslims en professionals binnen de overheid beter in het gehoor liggen, dan de term 'salafisme', die allerlei bezorgde reacties oproept bij mensen. Het volgen van een wetschool door salafisten is echter niets nieuws. De salafistische stromingen onderscheiden zich echter voornamelijk op geloofsleer. Zo is het erkennen

van de democratische rechtsstaat bijvoorbeeld onderwerp van gesprek binnen de geloofsleerscholen en niet binnen de wetscholen. De keuze voor het volgen van een wetschool lijkt er daarom op gericht om zichzelf beter te positioneren binnen de Nederlandse islamitische gemeenschap om meer aanhang en draagvlak te krijgen.

Ook ten aanzien van de religieuze leerstelling *al-wala wa-l-bara* neemt dezelfde moskee een 'gematigdere' houding aan. De moskee stelt enerzijds het concept onbruikbaar te vinden anderzijds geeft deze moskee aan geen afstand te nemen van het gehele concept maar van een specifieke (radicale) uitleg van deze leerstelling. Hiermee lijkt een tegenstrijdig beeld gegeven te worden over dit concept, wat gepercipieerd kan worden als dubbelhartigheid. Dit beeld lijkt echter eerder voort te komen uit de interne discussie die gevoerd wordt over dergelijke salafistische concepten tussen de twee kampen.

Deze ontwikkelingen leiden tot intern debat in de moskee, maar ook tussen politiek-salafistische organisaties in Nederland onderling. De verschillen tussen politiek-salafistische organisaties worden daarmee steeds groter en er lijken twee kampen te ontstaan: een stroming die zich meer richt op participatie in de samenleving en een stroming die zich verregaand isoleert. Moskeeën blijven intern het gesprek aangaan met jongeren die radicalere salafistische opvattingen hebben. Ze geven deze jongeren 'wetenschappelijke antwoorden' met bewijzen uit de twee primaire bronnen: de koran en de soenna. Deze jongeren de deur wijzen, zoals in het verleden eens is voorgekomen, gebeurt nu niet meer. Men staat een inclusieve houding voor. Op deze manier ontstaat er meer bewustzijn van radicalisering in de eigen moskee.

Het beroepen op primaire bronnen is gangbaar binnen islamitische (ook niet salafistische) kringen. Het levert diverse moslims een bepaalde mate van religieuze validatie voor bepaalde handelingen of bepaald gedrag.

Vervolgens zien we nog een verandering in de samenwerking tussen organisaties. Bij salafistische organisaties zien we dat het landschap versnipperd is en steeds meer versnipperd raakt. De fragmentatie is groter dan voorheen, wat gedeeltelijk te maken heeft met de veranderingen die we in de vorige alinea hebben genoemd en die leiden tot steeds felle debatten. Daarnaast zien we in meerderheid van de onderzochte moskeeën meer theologie-overstijgende samenwerkingen op momenten dat men een gedeeld belang heeft. Het bijzondere is dat een deel van die gedeelde belangen gaat over hoe de overheid omgaat met islamitisch gerelateerde onderwerpen. Er wordt in dit soort samenwerkingen niet over ingewikkelde religieuze thema's gesproken, maar alleen over onderwerpen waarop men elkaar kan vinden.

Hoofdstuk 4: Moskee in context

Het controversiële proefschrift over salafisme van onderzoeker Soroush van Tilburg University. De aanslag in Utrecht. Het ophangen van een pop van de profeet. Forum voor Democratie die tijdens de Provinciale Statenverkiezingen in 2019 als grote winnaar uit de bus kwam. Demonstraties van Pegida bij moskeeën. En berichtgeving en commotie over de islamitische school voor voortgezet onderwijs het Cornelius Haga Lyceum. Het zijn allemaal islam-gerelateerde gebeurtenissen en onderwerpen die tijdens dit onderzoek plaatsvonden of actueel waren in de Nederlandse samenleving. Tegelijk was er nog de aanslag in Nieuw-Zeeland op twee moskeeën (15 maart 2019). Hierdoor is er angst ontstaan voor overeenkomstige aanslagen in Nederland. De lijst kan nog veel uitgebreider, maar het beeld is duidelijk: islamitisch gerelateerde onderwerpen komen regelmatig vanuit een negatieve invalshoek in de publieke aandacht.

Dit hoofdstuk besteedt aandacht aan hoe respondenten deze sentimenten beleven en hoe zij hierop anticiperen. We beschrijven achtereenvolgens hoe de moskeebestuurders, moskeebetrokkenen en moskeebezoekers van de onderzochte moskeeën in aanraking komen met negatieve uitingen over de islam. En hoe moskeebesturen hierop reageren. Daarna gaan we in op het ontstaan van samenwerking met de overheid als gevolg van het negatieve beeld over moslims. Tot slot bespreken we de samenwerking met de overheid in de praktijk.

4.1. Negatieve berichtgeving en ervaren anti-islamuitingen in de praktijk

In bijna alle gesprekken die we voerden met respondenten kwamen anti-islamuitingen ter sprake. Ook vertelden deze respondenten welke invloed dit op hen heeft. Daarom staan in deze paragraaf berichtgevingen en uitingen centraal die moslims in de praktijk ervaren als negatief en/of als anti-islamuitingen. Ook besteden we aandacht aan de gevoelens die moskeebezoekers hierbij hebben. Belangrijk om te vermelden is dat het bij de beschrijving en waardering van anti-islamuitingen gaat over de perceptie, emotie en persoonlijke kwalificaties van de respondenten.

4.1.1. Berichtgeving van media en overheid

Alle onderzochte moskeeën hebben te maken gehad met mediaberichtgeving die in de ogen van moskeebezoekers onvolledig of 'verzonnen' is. We geven enkele voorbeelden.

In één van de moskeeën vond een conflict plaats. Volgens een moskeebezoeker maakten de media een onjuiste analyse van dit conflict:

In de media werd gesproken over een generatieconflict, een poging tot machtsovername van jonge salafisten die probeerden de oude garde uit het zadel te helpen. De woordkeuze in deze berichtgeving was erg bijzonder omdat ik helemaal geen beeld had van jongeren die actief waren in en rondom de moskee.[308]

Uit dit citaat blijkt dat de mediaberichtgeving niet aansloot op de belevingswereld van de moskeebezoeker. In diezelfde moskee werd tijdens het vrijdaggebed ook een groep mensen gefilmd zonder toestemming. Volgens een moskeebezoeker denken moskeebezoekers dat dit journalisten waren. In een andere moskee werd een 'coup' breed uitgemeten in de media. Volgens een bestuurslid van die moskee was dat een verdraaiing van wat er werkelijk gebeurde: *"De berichtgeving in de media over de 'salafistische coup' is een sensationeel verhaal. Het ging slechts om een meningsverschil in het bestuur van de moskee."*[309] Een andere moskee kreeg via de media te horen dat de nationale overheid vraagt tekenen zette bij de financiering van een project in Marokko.

[308] Gesprek met moskeebezoeker, moskee I, 8 mei 2019.

[309] Gesprek met moskeebestuurder, moskee V, 19 maart 2019.

[310] Gesprek met moskeebestuurder, moskee IV, 22 april 2019.

[311] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 11 juli 2019.

[312] Gesprek met moskeebezoekster, moskee II, 1 maart 2019.

[313] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 10 mei 2019.

[314] Het vertrouwen in de integriteit van de onderzoeker (die al diverse malen in andere onderzoeken respondent geïnterviewd heeft), gaf de doorslag om toch mee te werken aan dit onderzoek.

[315] Gesprek met betrokkene van koepelorganisatie I, 5 april 2019.

[316] Het gaat om de Nieuwsuur-uitzending van 11 februari 2019, hier terug te kijken: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2271556-nog-geen-verbod-ongewenste-geldstromen-nederlandse-moskeeen.html>. In de Kamerbrief van de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, minister Koolmees, wordt gesproken over het oprichten van de Taskforce Problematisch Gedrag en Ongewenste Buitenlandse Financiering (PG&OBF).

[317] Zie de Kamerbrief: Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. *"Integrale aanpak Problematisch gedrag en ongewenste buitenlandse financiering van maatschappelijke en religieuze instellingen."*

[318] Gesprek met de moskeebetrokkene, moskee III, 3

Hierover was de moskee ontsteld, want waarom kwam de overheid (in de vorm van de gemeente) niet naar de moskee toe om in gesprek te gaan over dit onderwerp? Dan had de moskee het kunnen uitleggen. Op deze manier ontstaat er juist polarisatie, vindt een moskeebezoeker.^[310] Deze voorbeelden laten zien dat de belevingswereld van moskeebezoekers verschilt van de weergave ervan in de media. Onderwerpen waarover media regelmatig schrijven zijn salafisme en buitenlandse financiering. In de ogen van moskeebezoekers en besturen hebben media en overheden hier juist weinig kennis over.

Een ander veelgehoorde klacht is dat gebeurtenissen in de media (soms bewust) verkeerd worden weergegeven. Uitspraken zouden bijvoorbeeld uit de context gehaald worden. Hierdoor zou de betekenis van uitspraken veranderen. Een respondent noemt een voorbeeld waarbij de media een koranvers over bestraffingen aanhaalden. De respondent zegt hierover dat het mediafragment de nuance en uitleg van dit betreffende vers achterwege heeft gelaten en het niet in de Nederlandse context heeft geplaatst. Op de vraag van de onderzoeker waarom hij überhaupt het gevoelige koranvers aanhaalt in zijn lessen, zegt de betreffende persoon dat hij niet anders kan. Het vers staat namelijk in de koran. Bij het weglaten van koranverzen, zeker in de lessen waarin de koran van kaft tot kaft wordt behandeld, zal zijn geloofwaardigheid worden aangetast, stelt hij. Maar hij licht deze verzen altijd toe met de uitleg dat het *“niet aan de moslims is om te oordelen over iemand.”* Over de rol van de media in deze casus zegt hij ten slotte dat *“het demoniseren van mensen een doelbewuste strategie is. Maar het interesseert me niet meer. Ik heb het helemaal losgelaten om zulke zaken recht te zetten.”*^[311]

De gevoelens die de berichtgeving van de media en overheid oproepen bij moskeebezoekers, zijn vooral gevoelens van frustratie en teleurstelling. Een bezoeker van één van de onderzochte moskeeën geeft aan dat de moskee niet meer mee wil werken aan externe onderzoeken, omdat het gevaar bestaat dat de gemeenschap als geheel gediscrimineerd wordt of dat er een negatief beeld ontstaat over de gemeenschap.^[312] Een moskeebezoeker van een andere onderzochte moskee, die tevens docent en prediker is, verwoordt zijn gevoelens jegens de media en meer specifiek richting onderzoekers als volgt:

De media hebben de neiging mij van dubbelhartigheid te betichten. Met onderzoekers heb ik betere ervaringen. Ik herken je intenties en vertrouw die, maar ik heb echter weinig vertrouwen in wat er naderhand met het onderzoek gebeurt. Welke politici gaan hiermee aan de haal om er een draai aan te geven voor hun electorale gewin? En als een onderzoek niet verdraaid of gebruikt wordt dan is het andere uiterste dat het onderzoek in een lade verdwijnt en dat niemand er meer naar omkijkt.^[313]

Ook deze persoon wil in principe niet meer meewerken aan onderzoeken, omdat hij meerdere malen is teleurgesteld in de resultaten.^[314] Ook zijn veel moslims volgens hem teleurgesteld in de rol van de overheid. Een betrokkene van koepelorganisatie I legt uit dat gepercipieerde acties van de overheid die breed uitgemeten worden in de media, zorgen voor onbegrip en teleurstelling in zijn ogen:

Het onderwerp van ongewenste financiering en invloeden speelt heel erg. De beelden van Nieuwsuur waarin enkele imams allerlei zorgelijke preken hielden over homo's, meisjes, joden et cetera, staan ons nog bij. We zien dat de overheid een taskforce heeft opgericht om ongewenste invloeden en problematisch gedrag tegen te gaan. Dat stuit op onbegrip binnen de moslimgemeenschap, dit komt met

mei 2019.

[319] Gesprek met coördinator vrouwencommissie, *moskee IV*, 1 juli 2019.

[320] Gesprek met moskeebezoeker, *moskee I*, 8 mei 2019.

[321] Dit blijkt uit gesprekken met moskeebezoekers in de onderzochte moskeeën.

[322] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 3 mei 2019.

[323] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[324] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[325] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[326] Gesprek met moskeebezoeker, *moskee III*, 25 maart 2019.

[327] Gesprek met moskeebezoeker, *moskee V*, 4 april 2019.

[328] Gesprek met moskeebezoeker, *moskee III*, 25 maart 2019.

[329] Gesprek met moskeebezoeker, *moskee III*, 25 maart 2019.

[330] Diverse gesprekken en observaties in moskee IV.

[331] Gesprek met moskeebezoeker, *moskee III*, 25 maart 2019.

[332] Abaaziz, Ibtissam, "Alledaagse Islamofobie in Nederland: een verkennend onderzoek," *Meld Islamofobie* (27 september 2019), 25.

[333] *Ibid.*, 6.

[334] Oordt, "Monitor Islamofobie

name door het gebrek aan transparantie, informatievoorziening en onderbouwing van de zorgen. Terwijl door de overheid grote woorden worden gebruikt in de media. We zijn al benaderd door verschillende moskeeën en islamitische organisaties die in de media verdacht zijn gemaakt maar niet de redenen kennen op grond waarvan dat is gebeurd.[315]

In dit citaat wordt een voorbeeld van het nieuwsprogramma Nieuwsuur aangehaald.[316] De betrokkene stelt dat de Nederlandse burger via dit medium geïnformeerd werd over de oprichting van een taskforce door de overheid. Het doel van deze taskforce is om ongewenste financiering en problematisch gedrag in moskeeën tegen te gaan, de informatiepositie van de overheid te versterken en handelingsperspectieven te bieden aan gemeenten.[317] Echter, deze kennisgeving leverde bezorgde reacties op vanuit de islamitische gemeenschap, omdat niet duidelijk werd wat de taskforce concreet ging doen.

4.1.2. Dagelijkse confrontaties en politiek klimaat

Andere ervaren anti-islamuitingen waar de moslims van dit onderzoek in de praktijk mee te maken hebben, zijn de dagelijkse confrontaties. Een moskeebetrokkene van één van de onderzochte moskeeën legt uit dat hij in zijn privéleven te maken krijgt met islamofobie:

Mijn vrouw wordt anders behandeld dan anderen in de straat waar ik woon. Wij wonen tussen de 'normale' Nederlanders. Mensen zien een hoofddoek en lopen in een boog om ons heen. Deze verkillung zit echt overal in de samenleving. Vrienden en kennissen van mij durven niet eens meer naar de EHBO te gaan als hun kind is gevallen, omdat ze bang zijn dat de EHBO-medewerkers direct een melding maken van mogelijk huiselijk geweld waarna de inspectie op de stoep staat. Puur omdat mensen de associatie leggen tussen moslims en huiselijk geweld.[318]

Uit dit citaat blijkt dat volgens deze moskeebetrokkene islamofobie genormaliseerd wordt. Niet alleen volwassenen krijgen te maken met deze uitingen van islamofobie, ook kinderen durven soms niet meer over straat met hun moeder die een hoofddoek draagt. "Ze schamen zich voor hun moeder," vertelt een moskeebetrokkene van een andere onderzochte moskee.[319] Er kunnen nog veel meer voorbeelden aangehaald worden waar moskeebezoekers over spraken tijdens dit onderzoek. Maar het beeld is duidelijk (en komt overeen met de wetenschappelijke literatuur): islamofobie wordt door moslims steeds meer als genormaliseerd ervaren in de Nederlandse samenleving en politiek. Dit zorgt voor gevoelens van onzekerheid bij moslims. Zo is er een moskeebezoeker die steeds meer het gevoel heeft dat moslims in Nederland het niet makkelijk zullen krijgen vanwege het heersende politieke klimaat. Dit geeft hem een onbehagelijk gevoel:

Het zijn niet alleen groepen als Pegida die hiervoor zorgen, maar vooral ook de Provinciale Statenverkiezingen en de grote overwinning van Forum voor Democratie zorgen voor onzekerheid. (...) De PVV is een partij waar andere partijen duidelijk niet mee samen konden werken. Dat bewees het vallen van de gedoogconstructie, maar het CDA en de VVD sluiten niet uit dat ze willen samenwerken met Forum. Dit vind ik lastig en andere moslims vinden dat ook.[320]

Uit dit citaat blijkt dat de onduidelijkheid van verschillende landelijke grote politieke partijen over of ze wel of niet te willen samenwerken met Forum voor Democratie (door veel respondenten als een anti-islampartij beschouwd[321]) zorgt voor onzekerheid

Project: stijgende lijn moslimhaat en -discriminatie."

[335] Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, "Rassendiscriminatie," Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (4 november 2019), 2.

[336] Verschillende gesprekken met moskeebezoekers en betrokkenen in moskee I en II.

[337] Verschillende gesprekken met moskeebezoekers en betrokkenen in moskee I en II.

[338] Gesprek met gemeenteambtenaren, in de omgeving van moskee II, 28 februari 2019.

[339] Gesprek met moskeebezoekers, moskee II, 26 februari 2019.

[340] Gesprek met twee moskeebezoekers, moskee II, 26 februari 2019.

[341] Gesprek met oprichter islamitische zorgorganisatie, in de omgeving van moskee II, 11 juni 2019.

[342] Gesprek met moskeebestuurder, moskee III, 25 maart 2019.

[343] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie III, 5 december 2018.

[344] Observatie in de moskee, moskee III, 3 mei 2019 en gesprek met docent en tevens prediker, moskee III, 25 mei 2019.

[345] Gesprek met moskeebestuurder, moskee III, 25 maart 2019.

[346] Dit blijkt uit diverse gesprekken met moskeebezoekers en -bestuurders en uit observaties in

binnen de moslingemeenschap. Een moskeebetrokkene bevestigt dit beeld en vult aan:

Moslims zijn steeds meer tweederangsburgers geworden die zich keer op keer moeten bewijzen. (...) Zoveel jonge moslims, broeders en zusters, werken hard om zich te ontwikkelen. Ze hebben goede opleidingen, goede banen. Ze kennen geen ander thuis dan Nederland en toch moeten ze zich staande houden tegenover een land dat hen steeds minder omarmt.^[322]

Uit dit citaat blijkt teleurstelling over de erkenning die moslims krijgen in Nederland en onzekerheid over een toekomst in Nederland als moslim. Een moskeebetrokkene van één van de moskeeën is ernstig bezorgd over de huidige situatie van met name jonge generaties moslims:

Ik maak me echt zorgen over de volgende golf radicalisering. Uitsluiting is de voornaamste reden van radicalisering. We zijn niet geslaagd om de tweede en derde generaties een thuisgevoel te geven. De jongste generatie is bezig zich keihard in te vechten. Als deze generatie ook wordt genegeerd en niet wordt geaccepteerd dan krijgen we pas echt te maken met radicalisering. De jonge generaties pikken het niet meer. De overheid schat dit echt verkeerd in.^[323]

In het gesprek plaatst hij de mentaliteit van de jongere generaties tegenover de houding van de eerste generatie. Die hij als geheel verschillend beschouwt. De eerste generatie is volgens hem een generatie die braaf alles tekent en blij is.^[324] Hij refereert hier aan samenwerkingsverbanden met de overheid, waarover later in dit hoofdstuk meer.^[325]

4.1.3. Extreemrechtse acties

Een andere categorie negatieve of anti-islamuitingen is gericht tegen de islamitische gemeenschap als geheel. Islamitische instituties die symbool staan voor een deel van de islamitische gemeenschap, worden steeds vaker doelwit van acties vanuit extreemrechtse groeperingen die als anti-islam beschouwd worden. Een bestuurslid van één van de onderzochte moskeeën stelt dat het vroeger vaker bij dreigementen bleef. Of er werden dreigbrieven of dreigemails verstuurd. Nu worden de dreigingen steeds concreter en grimmiger. Extreemrechtse groepen organiseren steeds vaker acties bij moskeeën. Dit doen zij om te onderstrepen dat moslims niet thuishoren in Nederland en om angst aan te jagen onder moslims.^[326] Het ophangen van een pop die op de profeet Mohammed leek, de wens om voor een moskee te gaan barbecueën met varkensvlees en demonstraties zijn praktijkvoorbeelden waar twee onderzochte moskeeën mee te maken hebben (gekregen). Deze acties zijn vooral gericht tegen deze twee moskeeën omdat zij makkelijk vindbaar zijn voor extreemrechtse groepen. De moskeeën spreken zich uit tegen dit soort acties, werpen zich op als vertegenwoordiger van de 'hele' islamitische gemeenschap én en omdat zij een salafistische signatuur hebben in de media.

De acties die ervaren worden als anti-islamacties roepen een gevoel van onveiligheid op bij moslims. Een bestuurslid vertelt bijvoorbeeld dat hij geen televisie meer kijkt omdat hij zich anders slecht voelt over alle anti-islamacties die plaatsvinden. Hij stelt dat het een pijnlijke tijd is voor moslims.^[327] Een bestuurslid van een andere moskee legt uit dat er in het verleden ook wel eens anti-islamincidenten plaatsvonden in Nederland, maar dat moslims zich daar toen niet zo druk om maakten: *"Dit was immers Nederland, een vrij land met vrijheid van geloof. Hier word je niet bedreigd voor wat je denkt of gelooft."*^[328] Moslims vragen zich dan ook steeds meer af of het nog wel veilig is om moslim te zijn in Nederland of om hun kinderen naar het religieuze weekendonderwijs van de moskee

alle onderzochte moskeeën.

[347] Andere factoren kunnen ook een rol spelen, maar uit dit onderzoek blijkt dat vooral de vier factoren uit paragraaf 7.3. van belang zijn.

[348] Dit blijkt uit gesprekken met gemeenteambtenaren die betrokken zijn bij moskee II en V. Van moskee I en VI is het kennisniveau van de ambtenaren onbekend.

[349] Gesprek met gemeenteambtenaren, moskee II, 28 februari 2019.

[350] Gesprek met politiefunctaris, in de omgeving van moskee II, 11 april 2019 en zelfde soort uiting door beleidsmedewerker, in de omgeving van moskee IV, 13 maart 2019.

[351] Gesprek met politiefunctaris, in de omgeving van moskee I, 20 mei 2019.

[352] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 25 mei 2019.

[353] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie I, 5 april 2019.

[354] Gesprek met politiefunctaris, in de omgeving van moskee II, 11 april 2019.

[355] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie III, 5 december 2018. Zie bijvoorbeeld het Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 49 (februari 2019).

[356] Gesprek met moskeebetrokkene, moskee III, 11 juli 2019.

[357] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie I, 5 april 2019.

[358] Gesprek met betrokkene

te sturen, stelt hetzelfde bestuurslid.[329] De gevoelens van onveiligheid blijken ook uit de reacties van jongeren. Sommige jongeren zetten deze gevoelens om in boosheid en koesteren wraakgevoelens[330] vanwege de anti-islamacties, waaronder het beledigen van de profeet Mohammed.[331]

4.1.4. Nadere bespreking van de resultaten

Uit de bovenstaande onderzoeksresultaten blijkt dat de moskeebezoekers met wie we spraken soms dagelijks geconfronteerd worden met uitlatingen die zij ervaren als anti-islamuitingen. Zowel in hun dagelijkse leven als via de media en politiek. Directe uitingen tegen een persoon zelf en indirecte uitingen, geuit via de media of tegen de lokale moskee, zorgen bij de respondenten van dit onderzoek voor gevoelens van teleurstelling, onbegrip, onveiligheid en onzekerheid. Ze hebben het idee dat het voor moslims steeds moeilijker wordt om in Nederland te wonen en hun islamitische geloof te belijden. Moskeebezoekers, -betrokkenen en -bestuurders die wij spraken ervaren dit soort uitingen steeds meer als genormaliseerd in de Nederlandse samenleving.

De zoektocht in (wetenschappelijke) literatuur naar cijfers over toe- of afnames van het aantal meldingen van anti-islamuitingen levert geen eenduidig beeld op. Organisaties hanteren uiteenlopende definities van moslimdiscriminatie en islamofobie, waarmee zij bepalen welke incidenten wel en niet worden opgenomen in hun lijsten. Ook melden moslims niet al hun discriminatie-ervaringen bij bepaalde meldpunten of de politie. Volgens de organisatie Meld Islamofobie laten statistieken van bijvoorbeeld de politie en 'antidiscriminatiebureaus' de afgelopen jaren een daling zien in het aantal gemelde discriminatie-ervaringen.[332] Toch zeggen dit soort statistieken niets over de ervaringen die moslims in het dagelijkse leven hebben. Uit het onderzoeksrapport 'Alledaagse Islamofobie in Nederland' (september 2019) van Meld Islamofobie, blijkt dat de meerderheid van de respondenten juist het gevoel heeft dat moslimdiscriminatie veel voorkomt in Nederland en is toegenomen in de afgelopen vijf jaar.[333] De Monitor Islamofobie van wetenschapper Ineke van der Valk, stelt dat er vanaf 2005 een stijgende lijn is te zien in het aantal gemelde incidenten bij moskeeën en dat de laatste jaren moslimdiscriminatie over de hele linie toeneemt.[334] Ook minister Koolmees van Sociale Zaken en Werkgelegenheid geeft op 4 november 2019 in een brief over discriminatie in Nederland aan de Tweede Kamer aan dat de signalen en cijfers over de aard en omvang van moslimdiscriminatie zorgelijk zijn.[335]

Deze literatuur onderstreept dat de respondenten van dit onderzoek op verschillende manieren te maken krijgen met anti-islamuitingen, zowel op directe als indirecte wijze. De term 'incidenten' die regelmatig gebezigd wordt voor anti-islamuitingen is hier dan wellicht ook niet meer op zijn plaats. Alle gevoelens die deze uitingen met zich meebrengen kunnen ertoe leiden dat moslims zich gaan afzonderen van de maatschappij of juist extra verbinding zoeken met de maatschappij. In de volgende paragraaf besteden we hier meer aandacht aan.

4.2. Reacties van moskeebesturen

Het toenemend aantal negatieve of anti-islamuitingen zorgt dus voor onzekerheid en een gevoel van onveiligheid onder moslims in Nederland, en meer specifiek onder de moskeebezoekers die we spraken voor dit onderzoek. Het gevolg is dat er van moskeebesturen wordt verwacht dat zij anticiperen op de onrust. Uit het onderzoek blijkt dat moskeebesturen op verschillende manieren reageren.

4.2.1. 'Gesloten' houding

In twee van de onderzochte moskeeën is duidelijk de ontwikkeling gaande dat de

koepelorganisatie I, 5 april 2019.

[359] Gesprekken met moskeebestuurder en moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

[360] Gesprek met moskeebestuurder, *moskee III*, 25 maart 2019.

[361] Observatie in de moskee, *moskee II*, 16 maart 2019.

[362] Gesprek met politiefunctaris, *in de omgeving van moskee II*, 11 april 2019.

[363] Gesprek met gemeenteambtenaren, *in de omgeving van moskee II*, 28 februari 2019.

[364] Gesprek met gemeenteambtenaren, *in de omgeving van moskee II*, 28 februari 2019.

[365] Gesprek met gemeenteambtenaren, *in de omgeving van moskee V*, 4 april 2019.

[366] Respondenten spreken over het Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland van de NCTV, nummer 49 (februari 2019). Deze gaat onder andere over salafistische invloeden in de Turkse gemeenschap. Of bijvoorbeeld de berichtgeving van AIVD en NCTV (in maart 2019) over de salafistische invloeden in het Cornelius Haga Lyceum.

[367] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie I, 5 april 2019.

[368] Gesprek met gemeenteambtenaren, *in de omgeving van moskee II*, 28 februari 2019.

[369] Gesprek met betrokkene

moskeebesturen zich afzonderen van de samenleving. Deze moskeeën richten zich meer op de eigen gemeenschap en nemen een ‘gesloten’ houding aan.[336] De ervaringen met media in het verleden en de hedendaagse trend om van veel problemen de islam de schuld te geven, zorgen ervoor dat men helemaal niet meer wil samenwerken met overheid, media en politiek.[337] Of ze werken nog wel samen met de lokale overheid, maar proberen een ideaalbeeld van zichzelf te creëren of geven sociaal wenselijke antwoorden in gesprekken met de gemeente of politie.[338] In dit geval mist de intrinsieke motivatie bij moskeebesturen om samen te werken. Ook is het in dit kader een bewuste keuze van één van deze besturen om de actualiteiten in de moskee niet te bespreken tijdens lezingen en preken.[339]

Niet alle moskeebezoekers van één van deze twee moskeeën zijn het eens met deze visie. Zij vinden dat het bestuur meer gehoor moet geven aan de gevoelens van moskeebezoekers over de zaken die spelen in de Nederlandse samenleving.[340] In één van deze onderzochte moskeeën organiseren vrouwen zelf activiteiten die duiding kunnen geven aan gebeurtenissen in de samenleving. Dit doen zij buiten het bestuur om. Zo werd er naar aanleiding van de aanslag op 15 maart 2019 in Nieuw-Zeeland een activiteit ter voorbereiding op de ramadan omgezet in een discussieavond over de gevolgen en impact van deze aanslag. Ook de Provinciale Statenverkiezingen van 20 maart 2019 met de anti-islamcampagnes en de overwinning van de politieke partij Forum voor Democratie zorgde voor behoefte aan duiding via dialoogavonden, die buiten het moskeebestuur om werden georganiseerd.[341]

4.2.2. ‘Open’ houding

In twee van de onderzochte moskeeën blijkt een andere visie. Zij stellen dat een ‘open’ houding tegenover de samenleving belangrijk is en steeds belangrijker wordt. Afzonderen van de samenleving zoals in de twee andere onderzochte moskeeën het geval is, is volgens deze moskeeën niet de oplossing: *“Je kunt je wel afsluiten en de deuren sluiten, maar dan raak je in een isolement en dat is erg gevaarlijk. Wij moslims laten ons niet zomaar intimideren. We zullen hier morgen ook gewoon weer zijn.”*[342] Een betrokkene van koepelorganisatie III stelt het krachtiger en vindt dat de moslimgemeenschap in Nederland vaker proactief stelling moet nemen tegen bepaalde anti-islamuitingen: *“Dat is mijn belangrijkste kritiek in grote lijnen op moslims in algemene zin. We doen vaak dingen in tegenreactie. Er komt een bericht in de media en dan reageren we pas. We moeten juist proactief zijn.”*[343] De open houding richt zich vooral op het weerbaarder maken van de eigen moskeegemeenschap. In één van de twee moskeeën wordt er door die open houding ook meer verbinding met de (lokale) overheid gelegd. Daarover gaat de volgende paragraaf.

Deze twee moskeeën hebben verschillende maatregelen getroffen om de gemeenschap weerbaarder te maken. Er ontstaan bijvoorbeeld recepties bij de ingang van de moskee om mensen gecontroleerd te verwelkomen. Op deze manier kunnen journalisten en onderzoekers minder makkelijk ‘geheime opnames’ maken of met moskeebezoekers praten die dingen zeggen die indruisen tegen het algemene beeld en beleid van de moskee. Een andere maatregel om controle te kunnen houden op de media, is het inrichten van mediakamers. Hier gaan woordvoerders of het bestuur in gesprek met de media.[344] Ook wordt meer aandacht besteed aan jongeren die wraakgevoelens koesteren vanwege specifieke gebeurtenissen. Om hen een betere uitlaatklep te bieden, worden zij bijvoorbeeld actief betrokken in vrijwillige ‘ordehandhavingsteams’ van de moskee.[345]

Los van de gesloten of open houding die moskeebesturen aannemen, worden in alle

koepelorganisatie I, 5 april 2019.

[370] Gesprek met moskeebestuurder, *moskee III*, 25 maart 2019.

[371] Gesprek met betrokkene koepelorganisatie I, 5 april 2019. En in diverse gesprekken met de besturen van alle deelnemende moskeeën, 2019.

[372] In diverse gesprekken met de besturen van alle deelnemende moskeeën, 2019.

[373] In diverse gesprekken met de besturen van alle deelnemende moskeeën, 2019.

[374] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 3 mei 2019.

[375] Gesprek met theoloog, 21 augustus 2019.

[376] Gesprekken met moskeebezoekers en -betrokkenen, *moskee III*, 2019.

[377] Gesprek met moskeebetrokkene, *moskee III*, 11 juli 2019.

onderzochte moskeeën veiligheidsmaatregelen getroffen om de gemeenschap te beschermen. Beveiligingscamera's, gesloten deuren tijdens het gebed en elektronische sleutels ('druppels') voor leden en vrijwilligers die 's avonds de wacht houden bij de moskee zijn voorbeelden van veiligheidsmaatregelen die moskeeën nemen om de kans op vervelende, provocerende of zelfs gewelddadige anti-islamacties (of de impact daarvan) te beperken.[346]

4.2.3. Nadere bespreking van de resultaten

Uit de vorige paragraaf is gebleken dat er onder moslims die meededen aan dit onderzoek onrust bestaat vanwege het toenemend aantal anti-islamincidenten. Moskeebesturen anticiperen op twee manieren op deze ontwikkelingen. Sommige moskeebesturen nemen een 'gesloten' houding aan tegenover de samenleving. Anderen kiezen juist voor een 'open' houding, waarbij kritische reflectie op de eigen gemeenschap mogelijk is. In beide gevallen nemen moskeebesturen steeds vaker veiligheidsmaatregelen om de eigen gemeenschap te beschermen en weerbaarder te maken tegen anti-islamuitingen (zowel tegen extreemrechtse acties als tegen 'ongewenste' journalisten die 'rondneuzen' in hun moskee). In alle gevallen blijkt de behoefte aan duiding van anti-islamgebeurtenissen (door religieuze autoriteiten) onder moskeebezoekers groot. Hier is steeds vaker behoefte aan. Als moskeeën dit niet faciliteren, dan organiseren de moskeebezoekers dit wel buiten het moskeebestuur om. De wetenschap heeft nog weinig aandacht besteed aan de impact die anti-islamincidenten hebben op het beleid van moskeebesturen.

4.3. Ontstaan samenwerking met de overheid

Naar aanleiding van de ervaren anti-islamuitingen in het publieke debat ontstaat er in verschillende onderzochte moskeeën een samenwerking met de lokale overheid. In dit onderzoek komen vier factoren naar voren die belangrijk lijken te zijn voor het bepalen van de relatie tussen de lokale overheid en de moskee.[347]

4.3.1. Kennis van actuele ontwikkelingen in de moskee

Tijdens dit onderzoek bleek dat het in de omgeving van twee onderzochte moskeeën bij verschillende overheden ontbreekt aan kennis over actuele ontwikkelingen in de lokale moskee. In gesprekken met ambtenaren uit het veiligheidsdomein over verschillende moskeeën, werd bijvoorbeeld duidelijk dat de ambtenaren weinig wisten over de ontwikkelingen in de moskeeën binnen de eigen gemeentegrenzen of grenzen van de regionale politie-eenheid. Zij beschikten over minimale kennis van de namen van (een aantal van) de huidige bestuursleden, maar het ontbrak hen ook aan verdere informatie.[348]

In één van de gemeenten doen de gemeenteambtenaren wel hun best om zicht te krijgen op allerlei zaken die spelen in de moskee, maar hun contact reikt niet verder dan het huidige moskeebestuur. Ze zijn bijvoorbeeld nog nooit in de vrouwenruimte van de moskee geweest om met de vrouwen te praten. Ook hebben zij nog niet gepraat met oud-bestuursleden over de problemen die tijdens de laatste bestuurswisseling naar boven kwamen en nog altijd een rol spelen in de gemeenschap.[349] Kortom, zij zijn niet diepgaand op de hoogte van allerlei actuele ontwikkelingen. In gesprekken met ambtenaren bij deze twee moskeeën wordt aangegeven dat het van belang is dat er goede en langdurige relaties met moskeeën worden onderhouden, zowel in rustige periodes als tijdens crisissituaties. Dit wordt krachtig uitgedrukt in het volgende citaat: *"Het doel van de gesprekken is om contacten te leggen, op te bouwen en te verstevigen in vreedstijd, zodat we hier gebruik van kunnen maken in oorlogstijd."*[350]

De relatie tussen de politie en één van de andere onderzochte moskeeën is aanzienlijk verbeterd nadat politiemedewerkers op bezoek gingen bij de moskee. Een politiefunctionaris vertelt:

In het verleden waren er bijna geen politiemedewerkers die ooit bij de moskee naar binnen waren gegaan, ondanks dat ze al jaren burens zijn van elkaar. Tegenwoordig weten de politie en de moskee elkaar makkelijker te vinden. (...) De lijnen zijn een stuk korter en de politiemedewerkers gaan er nu vele malen vaker langs dan voorheen.[351]

Het initiatief van de politie heeft een goede relatie opgeleverd met de moskee. Als gevolg van die goede relatie wordt er nu samengewerkt op verschillende terreinen. Samenwerking vindt bijvoorbeeld plaats tijdens de ramadanperiode, om overlast door jongeren op straat tegen te gaan.

4.3.2. Gebrek aan kennis over salafisme

Als het gaat over de term 'salafisme' hebben overheden nog een grote slag te maken, vinden verschillende moskeebezoekers met wie we spraken. Salafisme is een containerbegrip geworden, waar veel Nederlanders direct een negatieve associatie bij hebben. Een docent en prediker met wie we spraken stelt dat de term salafisme is versimpeld omdat veel mensen geen weet hebben van wat het salafisme inhoudt: *"Er wordt in de samenleving gejaagd op het woord salafisme."*[352] Veel moskeebezoekers hebben zelf in basis geen problemen met het salafisme, omdat het bewonderenswaardig is om de profeet Mohammed na te streven in houding en gedrag. Dit proberen alle moslims na te streven. *"Waar de problemen beginnen is bij de enorme zuiverheid en onjuiste premissen waarmee sommigen (salafisten) dit willen doen. Zij zijn niet bereid om islamitische stellingen te vertalen naar deze tijd, wat problematisch kan zijn."*[353] Uit dit citaat blijkt dat moslims die niet salafistisch zijn vooral problemen hebben met de implicaties van de letterlijke interpretatie van islamitische leerstellingen door salafisten.

Uit dit onderzoek blijkt dat verscheidene overheidsfunctionarissen onjuiste of te weinig kennis hebben van het salafisme. Deze kennis is een factor van belang in het wel of niet kunnen opbouwen van een goede relatie met de lokale moskee. Eén van de politiefunctionarissen met wie we hebben gesproken komt regelmatig in de moskee. Hij spreekt dan met één van de moskeebestuurders. Hij bestempelt de moskee op basis van eigen argumenten als salafistisch, waarbij hij terugvalt op mediaberichten als informatiebron. Hij legt het salafistische karakter van de moskee als volgt uit:

Dit kun je in de media lezen. Kranten hebben hierover [over het salafistische karakter van de moskee] bericht. Ik kan er verder geen inhoudelijk oordeel over vormen want ik spreek de Arabische taal niet. Ik zie wel dat de sfeer bij de andere moskee in de stad veel losser is. De scheiding tussen mannen en vrouwen is daar niet zo strikt, zoals wel het geval is bij de [naam] moskee. In de andere moskee dragen ze ook veel meer gekleurde kleding. (...) De islambeleving van bepaalde personen klinkt in de [naam] moskee veel conservatiever.[354]

De aangehaalde kenmerken geven geen informatie over de theologische oriëntatie van de moskee, maar laten wel zien hoe deze respondent een persoonlijk beeld over de moskee vormt. Het risico is dat op basis van deze persoonlijke waardering de moskee geclassificeerd en bejegend wordt. Met alle gevolgen van dien.

De beperkte en soms onjuiste kennis van verschillende overheidsfunctionarissen blijkt

volgens een betrokkene van koepelorganisatie III ook uit het feit dat de overheid al snel het label 'salafisme' op een uitspraak of moskee plakt, ook als iets bijvoorbeeld orthodox is. De overheid kan volgens hem bijvoorbeeld onvoldoende concreet maken waarom zij iets als salafistisch bestempelt. Hij gebruikt het volgende voorbeeld om dit duidelijk te maken:

Zo publiceert de NCTV ieder kwartaal een rapportage met het nationaal dreigingsbeeld. Op een gegeven moment stond er dat er binnen de Turkse gemeenschap salafistische tendensen zijn, maar als je dan vraagt wat dat zijn dan krijg je daar geen antwoord op. Deels kan de overheid daar niks over zeggen vanwege veiligheidsargumenten, maar dan heb ik daar ook niet zoveel aan natuurlijk. Betekent dit dat bij sommige lezingen jongeren, man, vrouw gescheiden zitten? Is dat dan salafistisch? Of is het salafistisch als jongeren zeggen: jullie ouderen deden het verkeerd, wij willen apart zitten?[355]

Door deze abstracte rapportages van de overheid over het salafisme is het onduidelijk waar de overheid concreet op doelt. En dat maakt het voor de islamitische gemeenschap lastig om te acteren. Een andere respondent vult hierop aan: *"We herkennen ons niet in de overheidsrapportages."*[356]

De overheid is zich daarnaast te weinig bewust van de manieren waarop salafistische organisaties als vertegenwoordiger van 'alle' moslims in Nederland uit de bus komen. Salafistische moskeeën en niet-salafistische moskeeën zitten soms samen in overlegstructuren met de overheid.[357] Salafistische organisaties zijn veelal sterker georganiseerd dan individuele moskeeën. De betrokkene van koepelorganisatie I legt uit hoe salafistische organisaties in die overlegstructuren proberen het beeld te bepalen:

In die gesprekken wordt de genuanceerde toon van de moskeeën die wij vertegenwoordigen erg snel overschreeuwd door meer extremere stemmen. (...) De onderwerpen waar salafistische organisaties over willen praten zijn discriminatie van moslims en de veiligheid van moskeeën, terwijl wij ook willen samenwerken met de overheid op andere onderwerpen zoals ongewenste financiering.[358]

Uit dit citaat blijkt dat koepelorganisatie I vindt dat salafistische organisaties een verhaal van slachtofferschap uiten en niet willen samenwerken op thema's als ongewenste financiering. Respondenten van één van de andere onderzochte moskeeën zien dat heel anders. Zij vinden juist dat er helemaal niet naar hun stem geluisterd wordt, hun agendapunten niet worden opgepakt en dat zij niet als gelijke partner worden gezien.[359]

4.3.3. Rol van de burgemeester

Een andere belangrijke factor in de samenwerking tussen een moskee en overheid is de rol van de burgemeester. In vier van de onderzochte moskeeën speelde hij of zij een belangrijke rol: soms in het verslechteren van de relatie, bij andere moskeeën in het verbeteren van de relatie. Een voorbeeld: 'Negatieve' uitspraken van een burgemeester in de media en bepaalde beleidskeuzes zorgden ervoor dat ambtenaren die goede contacten hadden met een van de vier moskeeën ineens op afstand werden geplaatst. Dit leidde bij deze moskee tot gevoelens van wantrouwen, met als gevolg dat zij geen toenadering meer zochten tot de ambtenaren. Bij twee andere moskeeën doet de burgemeester zijn best om warme banden te onderhouden met de moskeeën. Bij één van de moskeeën wordt dit gewaardeerd en spreekt men over de gemeente als

partner. Bij een andere moskee hebben de gemeenteambtenaren het gevoel dat de relatie die de burgemeester probeert op te bouwen met de moskee leidt tot sociaal wenselijk gedrag van het moskeebestuur. Ook is belangrijk hoelang een burgemeester is aangesteld. Moskeeën kunnen bij de aanstelling van een nieuwe burgemeester in eerste instantie zeer gereserveerd zijn (en vice versa). Moskeebesturen tasten dan eerst af of samenwerking mogelijk en wenselijk is. In het verleden is een aanvankelijk zeer afstandelijke en gereserveerde houding al eens getransformeerd in een nauwe en positieve verstandhouding tussen moskeebestuur en burgemeester.

4.3.4. Kennis en verwachtingen ten aanzien van de lokale overheid

In sommige moskeeën verwachten moskeebesturen en -bezoekers dat de overheid allerlei zaken met of voor hen regelt. Er is soms echter onvoldoende kennis aanwezig over de werkwijze en reikwijdte van overheidshandelen en de bevoegdheden van overheidsfunctionarissen. Men weet niet welke zaken een overheid wel of niet mag of kan doen en waar de grenzen liggen. We bespreken drie relevante thema's: de opkomst van extreemrechts, nieuwbouwprojecten en de werkwijze van overheden.

Ten eerste hebben moskeebesturen en -bezoekers door de opkomst van extreemrechts groeiende verwachtingen van de overheid. Zij vinden dat de overheid hiertegen weerstand moet bieden. In het kader van de internationale en nationale opkomst van extreemrechts wordt er weliswaar mondjesmaat steeds meer samengewerkt tussen politie, gemeente en de moskee, maar in de ogen van veel moskeebezoekers is dit niet altijd voldoende. Het gevoel van onveiligheid neemt toe. Een bestuurslid verwoordt de gevoelens van moskeebezoekers over het handelen van de overheid op dit thema als volgt:

De politie en gemeente doen wat ze kunnen, maar bestrijden eigenlijk alleen maar symptomen. Op vrijdagen is er genoeg politie rond de moskee te vinden en ook wanneer er dingen gebeuren zijn de lijnen erg kort, maar er hoeft maar één iemand gek genoeg te zijn om een wapen te trekken en de bezoekers zijn in de problemen voordat iemand kan ingrijpen. (...) De overheid zal niet in staat zijn de zaken te voorkomen. (...) De gemeente heeft wel geholpen met anti-breukfolies op de ramen van de moskee en met de beveiliging middels camera's maar dit is allemaal symptoombestrijding.[360]

Een moskeebezoeker van een andere moskee uit het stelliger:

We moeten gewapende beveiliging inzetten bij de moskee. Hiervoor zijn subsidies. Het is nu het moment om budgetten te krijgen vanuit de gemeente omdat de situatie voor moslims ernstiger wordt, maar helaas doet de gemeente hier toch niets aan. Het blijft alleen bij loze woorden.[361]

Ten tweede kunnen ver- of nieuwbouwprocessen een rol spelen in een moeizaam contact met de lokale overheid. Om een nieuwe moskee te bouwen of wijzigingen in de bestaande moskee door te voeren, moeten vergunningen aangevraagd worden bij de gemeente. Moskeebezoekers van één van de onderzochte moskeeën vinden dat de gemeente moeilijk doet over het verlenen van allerlei vergunningen.[362] Bij de gemeente heerst het gevoel dat zij geen erkenning krijgt voor de energie die er is gestoken in de strijd om de bouwaanvraag te laten goedkeuren. Het moskeebestuur heeft namelijk een nieuwe bouwaanvraag ingediend. *“De moskee moet gewoon beginnen met bouwen. Als ze dan tijdens de bouw iets willen wijzigen dan is dat volgens ons veel eenvoudiger,”* aldus de gemeenteambtenaren.[363]

Ten slotte signaleren we dat moskeebezoekers niet altijd kennis hebben van hoe een overheid werkt. In één van de onderzochte moskeeën blijkt bijvoorbeeld dat het moskeebestuur onervaren (of onwetend) is in de omgang met de gemeente. In gesprekken tussen dit moskeebestuur enerzijds en de burgemeester en gemeenteambtenaren anderzijds, geeft het moskeebestuur sociaal wenselijke antwoorden of gaat inhoudelijk niet in op vragen, zo stellen de gemeenteambtenaren. Het verslag van zo'n gesprek wordt na afloop ter goedkeuring voorgelegd aan het moskeebestuur:

Het is voorgekomen dat het bestuur een reeds goedgekeurd verslag na een paar dagen toch wilde wijzigen. Omdat het feitelijkheden betrof kon dat niet en terugkomen op het gezegde betekende weer in gesprek gaan met de burgemeester. Hier zagen we een verschil in werkwijzen.[364]

Volgens deze gemeenteambtenaren kan het verschil in werkwijze liggen aan cultuurverschillen. Daarnaast kunnen leeftijd, ervaring en mate van politiek-bestuurlijke sensitiviteit een verklaring vormen voor het gebrek aan kennis over de werking van de lokale overheid. Tegelijk zijn lokale gemeenteambtenaren niet altijd voldoende sensitief als het gaat om cultuurverschillen. Ook worden er verwijten geuit dat de 'Marokkaanse gemeenschap' een slachtofferrol inneemt. Een gemeenteambtenaar zegt:

De Marokkaanse gemeenschap laat zich leiden door fake news op social media. Misschien moet de gemeenschap een toespraak krijgen in de moskee over de werking en invloed van social media. De Marokkaanse gemeenschap zit in een slachtofferrol en heeft veel verwachtingen van de overheid.[365]

4.3.5. Nadere bespreking van de resultaten

Uit deze onderzoeksresultaten blijken verschillende aspecten belangrijk voor de aard en omvang van het contact tussen moskeeën en de lokale overheid.

Vanuit de rol van moskeebestuurders, -betrokkenen en -bezoekers is het van belang goed door te hebben met wat voor soort partner ze te maken hebben en met wie ze eventueel 'zaken' moeten gaan doen. (Te) hoge verwachtingen van wat de overheid voor hen zou moeten betekenen, monden regelmatig uit in teleurstelling. *"Een overheid die niks voor ons betekent," "subsidies die niet aan ons gegeven worden"* en *"de gemeente die moeilijk doet over het verlenen van allerlei vergunningen"* zijn voorbeelden uit het veld waaruit een simplistische kijk op de overheid blijkt. Ook wordt de Nederlandse overheid door respondenten soms te veel als een monolithische entiteit beschouwd. De overheid is én ambtenarij én bestuurders én politici én soms zelfs media. Politieke uitspraken van politici worden door respondenten bijvoorbeeld vaak één op één geprojecteerd op de overheid, terwijl de overheid een andere rol vervult dan de politiek.

Vanuit de rol van gemeente- en politieambtenaren is een aantal aspecten van belang om een goede samenwerking met de lokale moskee tot stand te brengen. Kennis van actuele ontwikkelingen in de moskee zorgt voor meer zicht op het moskeebestuur, activiteiten en dynamieken in de gemeenschap. Daarnaast bepalen de uitspraken en beleidskeuzes van een burgemeester de mate van samenwerking. Ook is het voor ambtenaren van belang om voldoende en juiste kennis te hebben van het salafisme én de verhouding tussen het salafisme en andere islamitische stromingen. Dit geldt niet alleen voor gemeenteambtenaren, maar ook voor politieambtenaren en ambtenaren op rijksniveau. Onwetendheid hierover bepaalt in sommige gevallen het beeld dat ambtenaren hebben over een bepaalde moskee. In een enkel geval zorgt

het er ook voor dat de samenwerking tussen moskee en overheid wordt uitgedrukt in krachttermen als 'oorlog' en 'vrede', wat lijkt op een onderscheid tussen 'wij' en 'zij' (essentialistische visie).

De term 'salafisme' gebruiken in overheidspublicaties vergt een zorgvuldige benadering. Uit dit onderzoek blijkt namelijk dat diverse moskeebetrokkenen stellen dat deze term te pas en te onpas wordt gebruikt in overheidspublicaties die gaan over islamitisch gerelateerde onderwerpen.[366] Dit geldt trouwens ook voor mediaonderzoeken en uitspraken van politici. In die overheidspublicaties wordt bijvoorbeeld op een abstract niveau gesproken over ongewenste salafistische invloeden in bepaalde onderdelen van de Nederlandse islamitische gemeenschappen. Er worden echter geen concrete voorbeelden aangehaald in de publicatie en geïnteresseerden die om voorbeelden vragen krijgen die niet toegezonden. Moskeebetrokkenen begrijpen wel dat een deel uit veiligheidsoverwegingen niet kan worden gedeeld met de islamitische gemeenschappen en/of bredere samenleving, maar het wordt op deze manier wel lastig om concreet zicht te krijgen op wat er aan de hand is en waar bepaalde problematieken spelen. Het gevaar is dan ook dat de besproken onderwerpen in die publicaties veralgemeniseerd worden en de complete Nederlandse islamitische gemeenschap in een bepaalde hoek plaatsen.

Ten minste drie van de zes onderzochte moskeeën percipiëren in toenemende mate het overheidshandelen als oneerlijk, zij voelen zich oneerlijk behandeld. Dit omdat steeds meer islamitische onderwerpen die voorkomen in publicaties, concrete aanpakken en mediaberichtgeving over één kam geschoren worden. Dit overheidshandelen kan onbedoeld het vertrouwen in de overheid aantasten en het geloof in de rechtstaat ondermijnen. In de (wetenschappelijke) literatuur is nog weinig aandacht besteed aan de impact die de genoemde bovenstaande aspecten hebben op de samenwerking tussen moskee en overheid.

4.4. Samenwerking met overheid in de praktijk

Op lokaal niveau worden steeds vaker samenwerkingsverbanden opgezet onder aansturing van de gemeente of politie. De toenadering vindt veelal plaats na gebeurtenissen die veel impact hebben op de islamitische gemeenschap. Volgens een betrokkene van koepelorganisatie I zijn moskeebesturen de afgelopen jaren bewuster geworden van het feit dat veiligheid een belangrijk thema is:

Er is een aantal grote bijeenkomsten geweest met de overheid en verschillende moskeebesturen. Er zijn ook handreikingen geweest vanuit de overheid om te helpen met het organiseren van veiligheidsaspecten en bescherming van moskeeën en bezoekers.[367]

Uit dit citaat blijkt dat de overheid concrete maatregelen voorstelt om moskeeën te beschermen. In één van de onderzochte moskeeën praten alle moskeebesturen uit deze gemeente elke maand met de gemeente over veiligheidsvraagstukken. Ook maatschappelijke vraagstukken komen dan aan bod. In een andere onderzochte moskee organiseert de politie een halfjaarlijks overleg met alle moskeebesturen in de regio. Dan wordt er bijvoorbeeld besproken hoe zij ervoor kunnen zorgen dat de moskee(gemeenschap) niet te maken krijgt met anti-islamincidenten, hoe zij om moeten gaan met acties vanuit extreemrechts, hoe zij om willen gaan met jongeren en wat zij kunnen doen aan werkloosheid. Concrete afspraken worden er gemaakt over bijvoorbeeld een hogere politie-inzet tijdens het vrijdagmiddaggebed of het ophangen van beveiligingscamera's bij de moskee.

Deze samenwerking bestaat niet alleen uit gesprekken op het gemeentehuis of het politiebureau. Ook komen burgemeesters, wethouders en politiefunctionarissen vaker naar de moskee om een goede relatie op te bouwen. Zij komen bijvoorbeeld langs om uitleg te geven over een specifieke anti-islamactie. Dit ervaren de moskeebezoekers als prettig. Soms worden de gemeenteambtenaren en burgemeester hierop nog weken na hun moskeebezoek positief aangesproken door moskeebezoekers.[368]

Ondanks de toegenomen samenwerking hebben veel moskeebezoekers weinig verwachtingen van wat de overheid voor hen kan betekenen. *“De behoefte van moslims aan steun vanuit de overheid is echter wel groot, want discriminatie en het gevoel van ongelijke behandeling neemt enkel toe,”* stelt een betrokkene van koepelorganisatie I.[369] Een bestuurslid van één van de onderzochte moskeeën ervaart de hulp van de gemeente en politie alleen maar als symptoombestrijding. Hij verwijt de politie en de gemeente dat ze waarschijnlijk wel handboeken en instructies hebben klaarliggen over hoe te handelen in het geval van radicalisering van moslims, maar dat zij dit niet hebben over extreemrechts. Dit voelt voor hem oneerlijk en onveilig.[370]

Uit dit verhaal wordt een aantal zaken duidelijk. De relatie tussen de moskee en de overheid (gemeente en politie) ervaart de moskee als goed. Desondanks zijn de verwachtingen van wat de overheid kan betekenen voor de moskee in geval van een anti-islamactie niet groot. Ook bestaat er een gevoel van oneerlijke behandeling, omdat volgens respondenten de overheid moslimradicalisering een belangrijker onderwerp lijkt te vinden om beleid op te maken dan het onderwerp extreemrechts.[371] En juist van extreemrechts hebben moskeeën en moslims in Nederland regelmatig last.[372] Op deze manier kiest de overheid volgens de moskeebestuurder een kant in het door de besturen zo genoemde ‘publieke anti-islamdebat’ en staat ze er volgens deze moskeebesturen niet boven.[373] De lage verwachting van de rol die de overheid zou moeten spelen blijkt ook uit het volgende citaat:

Er is weinig vertrouwen in de Nederlandse politiek of overheid als het gaat om de ondersteuning tegen islamofobie. (...) De kans is klein dat vanuit de Nederlandse overheid het tij gekeerd kan worden. Momenteel gebeurt het vaak dat er achteraf verontschuldigungen worden aangeboden over dergelijke uitspraken via gesloten kanalen, zoals de telefoon of e-mail. Maar dat is slechts oppervlakkig en helpt niet tegen de verkillig. Zolang de Nederlandse overheid niet voor de Nederlandse moslims durft te staan en stelling durft te nemen dat ze volledig Nederlands burger zijn, ziet de toekomst er grimmig uit.[374]

In dit citaat lijkt deze respondent het verwijt te maken dat de Nederlandse overheid fouten onvoldoende publiekelijk durft te corrigeren. Ook ontstaat hierdoor het gevoel dat de overheid een kant kiest in het publieke debat over de islam. De verwijten richting de overheid zijn vooral gebaseerd op de stellingname in het zogenaamde publieke anti-islamdebat.

Soms participeren bestuursleden van moskeeën ook via de koepelorganisaties in overleggen met landelijke overheden. Sommige respondenten juichen deze toenadering toe, maar ook hier zijn de verwachtingen erg laag en zijn de scepsis en teleurstelling groot. Volgens een theoloog die een groot netwerk heeft binnen verschillende Nederlandse islamitische gemeenschappen en die ook imam is, worden deze gevoelens tijdens gesprekken binnen koepelorganisaties benadrukt.

Veel deelnemers aan de overleggen hebben niet het volle vertrouwen in de landelijke overheden. Dit geluid was sterk aanwezig na de gebeurtenissen in Nieuw-Zeeland [de aanslagen van 15 maart 2019 op twee moskeeën in Christchurch]. Dit heb ik tevens ook gehoord van bestuurders die aan tafel schuiven met ministers.[375]

Hierdoor ontstaat twijfel of het wel zin heeft om deel te nemen. Zoals eerder beschreven, uiten respondenten hun frustratie over dat zij in hun ogen niet als gelijke partner worden gezien en dat agendapunten niet worden opgepakt.[376] Ook ambtenaren die moslims omarmen en binnenboord willen houden, worden gewantwoord. Ze twijfelen aan hun oprechtheid. *“Zijn ze oprecht? Of is het meer het spelen van een goed en bad cop? Volgen ze toch een rechtse anti-islamagenda?”*[377] Hieraan gerelateerd, wordt overheidsbeleid rondom radicalisering, salafisme en andere islam gerelateerde zaken - zoals het gedeeltelijk verbod op de gezicht bedekkende kleding - gepercipieerd als een uitvoering van een politieke anti-islamagenda.

4.4.1. Nadere bespreking van de resultaten

Uit de bovenstaande onderzoeksresultaten blijkt dat door toenemende anti-islamuitingen er vaker structurele samenwerking ontstaat tussen moskeeën, die wordt opgezet en afgedwongen door de (lokale) overheid. Juist het afdwingen van deze samenwerking door de lokale overheid zorgt voor meer structurele samenwerking tussen moskeeën. Dit hebben we gezien bij drie van de zes onderzochte moskeeën. Het gaat dan om samenwerking tussen moskeeën (onder leiding van de (lokale) overheid) op bepaalde thema's, die voor langere tijd standhouden. In verschillende gemeenten bestaan gesprekscycli waarin moskeeën uit de gemeente periodiek met elkaar om tafel gaan om thema's te bespreken. Die thema's zijn veelal gerelateerd aan veiligheid, maar andere maatschappelijke onderwerpen komen ook steeds vaker aan bod, zoals: hoe om te gaan met 'probleemjeugd'? Veel moskeebetrokkenen juichen deze samenwerking toe. Maar de verwachtingen van wat de overheid voor moslims kan betekenen zijn laag en de scepsis en teleurstelling groot.

4.5. Samenvatting

De moskeebetrokkenen (imams, docenten, vrijwilligers), moskeebestuurders en moskeebezoekers met wie we tijdens dit onderzoek spraken, geven aan dat zij te maken hebben met negatieve berichtgeving en anti-islamuitingen. Concreet gaat het over:

1. onvolledige en niet-geverifieerde berichtgeving van de media en overheid, vooral over de thema's salafisme en buitenlandse financiering. Dit zorgt voor gevoelens van frustratie en teleurstelling bij de moskeebetrokkenen.
2. dagelijkse confrontaties op straat of in de buurt en het politieke klimaat, waarin politieke partijen met uitgesproken anti-islamstandpunten steeds populairder worden. Dit zorgt voor gevoelens van teleurstelling en onzekerheid.
3. extreemrechtse acties tegen moskeeën (als zichtbare symbolen van de islam). Deze acties krijgen een steeds grimmiger karakter. Dit zorgt voor gevoelens van onveiligheid.

Moskeebesturen dienen te anticiperen op de gebeurtenissen en de bijbehorende gevoelens van moskeebezoekers. De moskeebesturen van de onderzochte moskeeën reageren op twee verschillende manieren. Ze nemen een meer 'gesloten' houding aan tegenover de Nederlandse samenleving: ze sluiten zich af van de samenleving, trekken zich terug en richten zich op de eigen gemeenschap. Of ze nemen een meer 'open' houding aan: ze maken hun moskeebezoekers weerbaarder en/of gaan

meer samenwerken met de (lokale) overheid. Het weerbaarder maken van de eigen gemeenschap gebeurt als volgt:

- Er ontstaan recepties in moskeeën om in de gaten te houden wie de moskee in- en uitgaat.
- Er worden mediakamers ingericht om media gecontroleerd te kunnen ontvangen.
- Er worden plannen gemaakt om de wraakgevoelens van jongeren om te zetten in dienstbaarheid aan de eigen moskee.

Ongeacht de manier waarop moskeebesturen anticiperen, treffen alle onderzochte moskeeën veiligheidsmaatregelen om anti-islamincidenten te voorkomen of de impact hiervan verminderen.

Samenwerking met de overheid ontstaat vaak naar aanleiding van anti-islamgebeurtenissen. In dit onderzoek lijken de volgende aspecten daarbij een rol te spelen:

- Het kennisniveau van ambtenaren over de actuele ontwikkelingen in de moskee. Deze kennis ontbreekt nu nog regelmatig, zo blijkt uit dit onderzoek.
- Het kennisniveau van centrale en lokale overheden over het salafisme en over de verhouding tussen het salafisme en andere islamitische stromingen. Het gebrek aan kennis hierover beïnvloedt in sommige gevallen het beeld van bepaalde moskeeën.
- De uitspraken en beleidskeuzes van een burgemeester.
- Het kennisniveau van moskeebetrokkenen over de reikwijdte van overheidshandelen en de bevoegdheden van overheidsfunctionarissen. Het gebrek aan kennis hierover bepaalt in sommige gevallen het beeld dat moskeebetrokkenen hebben van de (lokale) overheid waardoor er irreële verwachtingen ontstaan bij moskeebetrokkenen. Ook het onderscheid tussen overheid en politiek (en soms media) is hierbij belangrijk. De overheid zien als monolithische entiteit zorgt ook voor die irreële verwachtingen.

In de praktijk wordt regelmatig samengewerkt met de gemeente en politie. Die samenwerking bestaat vooral uit periodieke gesprekscycli, soms in samenwerking met andere moskeeën uit de omgeving. Veiligheidsmaatregelen worden in overleg met deze partijen genomen. Ook wordt er soms met landelijke overheidsinstanties gewerkt via islamitische koepelorganisaties. Ondanks de toegenomen samenwerking hebben veel moskeebezoekers weinig verwachtingen van wat de overheid voor hen kan betekenen. Moskeebezoekers verwijten de overheid vooral dat zij oneerlijk worden behandeld: de overheid besteedt volgens hen meer aandacht aan moslimradicalisering dan aan de risico's vanuit extreemrechtse hoek.

Hoofdstuk 5: Conclusies en discussie

In dit hoofdstuk beantwoorden we achtereenvolgens de deelvragen en de hoofdvraag. Daarna sluiten we het hoofdstuk af met een aantal aanbevelingen voor de opdrachtgever, moskeeën en lokale overheid.

De onderzoeksdata zijn verzameld bij zes moskeeën. Deze data zijn verwerkt, beschreven en geanalyseerd in de voorgaande hoofdstukken. Aan de hand van deze analyses geven we in de komende paragrafen antwoord op de deelvragen, zodat we uiteindelijk antwoord kunnen geven op de hoofdvraag. Deze antwoorden zijn niet altijd te generaliseren naar andere moskeeën, maar bieden wel een perspectief op mogelijke veranderingsprocessen die elders ook gaande kunnen zijn. Het biedt mogelijk ook aanknopingspunten voor verder onderzoek naar veranderingsprocessen binnen andere moskeeën.

5.1. Conclusies per deelvraag

5.1.1. Bestuurlijk gezag

We beantwoorden hier de eerste deelvraag: Is er een veranderingsproces zichtbaar in het bestuurlijke gezag van de moskee?

We zijn dit onderzoek begonnen met het inzoomen op het bestuurlijk gezag binnen de onderzochte moskeeën. Daarbij is een aantal contextuele thema's behandeld die we tegenkwamen gedurende het onderzoek, die van invloed lijken te zijn op het gezag van de besturen in de verschillende onderzochte moskeeën.

Functie moskee

We hebben gezien dat in de onderzochte moskeeën verschillende verwachtingen en visies zijn bij besturen en moskeebezoekers over wat de functie van een moskee is of zou moeten zijn. Hierbij lijkt de veranderende samenstelling van de groep moskeebezoekers een belangrijke rol te spelen. Deze veranderende samenstelling heeft betrekking op leeftijd (generatieverschillen) en demografie (de komst van vluchtelingen, hogere betrokkenheid van vrouwen en toenemend aantal bekeerlingen).

Er zijn moskeebestuurders die er daarom, al dan niet noodgedwongen, voor kiezen om de moskee meer maatschappelijk betrokken te laten zijn. Dit vertaalt zich dan vaak in de uitbreiding van de oorspronkelijke religieuze functie met bijvoorbeeld educatieve, sociaal-culturele, recreatieve, politieke en/of sociaal-maatschappelijke functies.

Deze uitbreidingen gaan in de verschillende onderzochte moskeeën onder andere gepaard met financiële uitdagingen. De meeste onderzochte moskeeën heffen contributie en werven donaties (ook bij andere moskeeën) om te kunnen voorzien in hun financiële behoefte. In meerdere onderzochte moskeeën blijkt dit echter onvoldoende te zijn. Sommige moskeeën hebben daarom financiële hulp uit het buitenland aangevraagd om de financiering van hun nieuwe moskee rond te krijgen. Of om (een deel van) de maandelijkse kosten te dekken.

Als deze financiering afkomstig is van Golfstaten, bestaan er zowel binnen als buiten (bepaalde) moskeeën zorgen over mogelijke salafistische invloeden en ongewenste religieuze opvattingen die kunnen meekomen met deze geldstromen. Salafistische invloed en de meekomende ongewenste religieuze opvattingen worden door moskeebezoekers verschillend beleefd en door diverse moskeebesturen echter niet herkend, omdat zij theologische kennis missen om dit soort organisaties en invloed te duiden. Andere moskeeën herkennen die invloeden wel maar zien in de salafistische

[378] Deze commissie heeft in februari en maart 2020 onderzoek gedaan naar ongewenste beïnvloeden uit onvrije landen. Zie: www.tweedekamer.nl/kamerleden_en_commissies/commissies/pocob

[379] <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/02/13/kabinet-laait-informele-scholing-onderzoeken>

[380] Kamerstuk 29614, nr. 108, 13-02-2019

invloed geen gevaar omdat het gedachtegoed bij hun religieuze opvattingen past. Het is in dit onderzoek onduidelijk geworden welke invloed, het al dan niet onderkennen en herkennen van salafistische invloeden, heeft op het gezag van het bestuur in de onderzochte moskeeën.

Rol moskeebestuur

We hebben tijdens dit onderzoek ook waargenomen dat er verschillende verwachtingen zijn over de competenties en rol van een moskeebestuur. Vijf aspecten kwamen tijdens dit onderzoek naar voren: bestuurlijke ervaring, loyaliteit en betrokkenheid, beheersing van de Nederlandse taal, omgang met technologische vernieuwingen en sensitiviteit voor en kennis van theologische kwesties. Echter, uit dit onderzoek en ook uit de literatuur is onvoldoende duidelijk geworden welke invloed de veranderende functies hebben op moskeebesturen, hoe ze hierop anticiperen of welke (algemene) besturingsprincipes geldend dan wel voorhanden zijn.

Het lijkt erop dat ook hier de veranderende samenstelling van de achterban een rol speelt. Met name wanneer een jongere generatie een ander beeld heeft over wat de functie van een moskee zou moeten zijn, lijkt dit gepaard te gaan met een andere verwachting van de rol van het bestuur. Deze verwachting is dan vaak anders dan van de oudere generatie, die ruime ervaring heeft in het besturen van een moskee met de eerdergenoemde traditionele religieuze functie, maar geen of nauwelijks ervaring heeft in het besturen van een moskee die uitgebreidere functies heeft. Tijdens dit onderzoek hebben we gesignaleerd dat dit zichtbare spanningen kan opleveren.

Spanningen

De veranderende samenstelling van de moskeegemeenschap, de uitbreidende functie van de moskee en groeiende financiële uitdagingen kunnen voor talloze spanningen zorgen die impact hebben op het bestuur. In de casestudies van dit onderzoek hebben we in de praktijk gezien dat spanningen soms zo hoog op kunnen lopen dat moskeebestuurders gedwongen worden te vertrekken of dat ze op eigen initiatief plaatsmaken voor nieuwe bestuurders. De grenzen van het bestuurlijke gezag zijn dan bereikt, en zodoende vindt er een herverdeling van de macht plaats. Ook op dit onderwerp lijkt er sprake van een contrast tussen jongeren en ouderen. Bij de helft van de onderzochte moskeeën hebben ouderen bij bestuurswisselingen (al dan niet via gedwongen overnames) plaatsgemaakt voor jongeren die andere visies hadden op de eerdergenoemde thema's.

5.1.2. Theologische stroming

De tweede deelvraag binnen dit onderzoek betreft: *Is er een veranderingsproces in de theologische stroming van de moskee?*

Binnen deze moskeeën zagen we drie thema's die een rol spelen bij deze veranderingsprocessen. Onderwerpen die bij het onderzoeken van deze deelvraag de focus hadden, zijn: veranderingen bij religieuze autoriteiten, theologische opvattingen en organisatorische verbanden.

Religieuze autoriteiten

Binnen de onderzochte moskeeën werd zichtbaar dat de religieuze autoriteit verdeeld lijkt over drie rollen. Het gaat daarbij om de rol van de imam, de docenten en gastpredikers. Op hen vallen moskeebezoekers terug bij het invullen van hun religieuze beleving en het verbeteren van hun kennispositie.

Hoewel de imam in alle onderzochte moskeeën een centrale rol speelt, lijken de mate van theologische kennis die hij heeft, de mate van beheersing van de Nederlandse taal en inzicht in de Nederlandse (religieuze) context én de mate van populariteit die hij geniet onder de moskeebezoekers zijn autoriteit binnen de moskee te bepalen. We hebben gezien dat de beheersing van de Nederlandse taal daarbij een belangrijkere positie inneemt dan voorheen. Met name jonge moskeebezoekers en bekeerlingen hebben de behoefte aan een Nederlandstalige imam met relevante theologische kennis die past bij de Nederlandse context, en die aansluiting weet te vinden bij de Nederlandse samenleving.

In de onderzochte moskeeën hebben we echter gezien dat de meeste imams niet voldoen aan deze criteria. De redenen hiervoor lopen uiteen. In sommige moskeeën worden nog discussies gevoerd over wat de functie en invulling van de imam zou moeten zijn. Ook zien we dat moskeebesturen worstelen met het tekort aan gekwalificeerde imams. Wanneer besturen niet tijdig een imam vinden die voldoet aan de gestelde competenties nemen zij - vaak onder druk van de eerste generatie moskeebezoekers - genoegen met een tijdelijke invulling van de vacature door imams uit het buitenland aan te stellen. Zij beheersen de Nederlandse taal niet en beschikken niet over relevante theologische kennis die aansluit bij de Nederlandse context. Het gevolg is dan dat gastpredikers die de Nederlandse taal machtig zijn en beter inspelen op de Nederlandse context in dit vacuüm springen. We zien dat de autoriteit van externe gastsprekers in de onderzochte moskeeën hierdoor groter wordt.

In dit onderzoek hebben we gezien dat salafistische organisaties hiervan geen last lijken te hebben. De twee onderzochte moskeeën met een salafistische signatuur lijken professioneler te zijn opgezet in vergelijking met de andere vier onderzochte moskeeën. Op vele terreinen hebben ze doordachte strategieën uitgezet. Eén van de strategieën is het uitzetten van door hen opgeleide gastpredikers naar andere moskeeën. Ze spelen hiermee in op de eerdergenoemde behoefte aan Nederlandstalige sprekers. We zien dat salafistische predikers daardoor het speelveld domineren als het gaat om het geven van Nederlandstalige lezingen. Die dominantie lijkt versterkt te worden door het versnipperde landelijke salafistische bestuursnetwerk. We hebben in dit onderzoek gezien dat er hierdoor decentraal allerlei predikers actief zijn geworden die voorheen onbekend waren. Ze vormen hiermee nieuwe netwerkstructuren.

Een andere strategie is dat ze Nederlandstalige islamitische informatie aanbieden op het internet en ook daarin dominant aanwezig zijn. Als mensen via het internet op zoek gaan naar religieus-islamitische informatie in de Nederlandse taal, komen ze (bijna) altijd uit op salafistisch geïnspireerd materiaal. Onder deze materialen bevindt zich ook literatuur van gewelddadig extremistische aard. Respondenten hebben dit ook aangegeven tijdens het onderzoek. Daarmee sluiten salafistische organisaties aan bij de belevingswereld van jongeren die de Nederlandse taal en context, identiteit en authenticiteit belangrijk vinden bij het beleven van hun religie. In de wetenschappelijke literatuur werd het beeld van professionele salafistische organisaties en de informatievoorziening al geschetst, in ons onderzoek hebben we het beeld kunnen bevestigen. En vullen we aan dat salafistische predikers dominant zijn in het aanbieden van lezingen in de Nederlandse taal en de online islamitische informatievoorziening.

Naast de imam en de gastprediker is er nog een autoriteit waar moslims hun religieuze kennis vandaan halen. Dit is de docent en daaraan gekoppeld het religieuze onderwijs. We zien verschillende ontwikkelingen op dit gebied, maar de gemene deler is dat de behoefte aan pedagogisch verantwoord religieus onderwijs toeneemt. Deze

groeïende behoefte lijkt mede te ontstaan door het toenemende aantal vluchtelingen uit islamitische landen en het toenemende aantal bekeerlingen, zij willen óók religieus onderwijs in de moskee. Een aantal ontwikkelingen dat we zagen in de onderzochte moskeeën: variërende leerlingenaantallen in de klassen, het ontstaan van steeds meer particuliere onderwijsinitiatieven buiten de moskee om en het beperkte zicht dat moskeebesturen hebben op het religieuze onderwijs in hun moskee.

Theologische opvattingen

Wanneer we kijken naar veranderingsprocessen rondom de theologische opvattingen binnen de onderzochte moskeeën dan zien we dat er binnen salafistische organisaties een ontwikkeling lijkt te zijn in de kijk op wetscholen. In de praktijk was het de afgelopen jaren zo dat salafisten in Nederland de vier wetscholen afwezen. In dit onderzoek hebben we echter gezien dat er in sommige salafistische netwerken in en rondom moskeeën juist meer nadruk wordt gelegd op het gebruik van een wetschool (waarbij men zich zelden houdt aan de methodologie van deze wetschool). Het volgen van een wet school door salafisten is echter niet nieuw zoals eerder is uitgelegd. De salafistische stromingen onderscheiden zich voornamelijk op geloofsleer. Zo is het erkennen van de democratische rechtsstaat en het salafistische loyaliteitsbeginsel (*al-wala wa-l-bara*) bijvoorbeeld onderwerp van gesprek binnen de geloofsleerscholen en niet binnen de wetscholen. De keuze voor het volgen van een wet school lijkt er daarom op gericht om zichzelf beter te positioneren binnen de Nederlandse islamitische gemeenschap om meer aanhang en draagvlak te krijgen. Dit omdat wetscholen geassocieerd worden met de orthodoxie. Dit laatste ligt orthodoxe moslims, traditionele moslims en professionals binnen de overheid beter in het gehoor, dan de term 'salafisme', die allerlei bezorgde reacties oproept bij mensen. Het verhoogde bewustzijn van dit sentiment rondom salafisme lijkt ook voor een discussie te zorgen over bijvoorbeeld de bruikbaarheid van het concept *al-wala wa-l-bara*, waarbij men in de onderzochte moskee met een salafistisch signatuur afstand lijkt te nemen van de interpretatie die aan dit concept gegeven wordt vanuit extremistische hoeken.

Binnen de steeds meer versnipperende salafistische kringen bestaat er daarom veel discussie over de nieuwe beeldvorming van betrokken organisaties en predikers richting de buitenwereld. Het verschil tussen de beeld- vorming naar buiten toe en de interne opvattingen die de achterban te horen krijgt, roepen bij sommige respondenten een beeld op van dubbelhartigheid.

Daarnaast zien we dat sommige respondenten in dit onderzoek op zoek gaan naar theologische oordelen over kwesties zoals stemmen en dit doen vanuit onder andere de primaire bronnen. Het beroepen op primaire bronnen wordt als gangbaar beschouwd binnen islamitische (ook niet salafistische) kringen. Het levert diverse moslims een bepaalde mate van religieuze validatie voor bepaalde handelingen of bepaald gedrag. Dit laat zien dat er een extra dimensie of zelfs een ander referentiekader bestaat om zaken af te wegen, wat door diverse moslims als belangrijk wordt beschouwd. Daar waar bijvoorbeeld het stemmen in een democratische rechtstaat, door velen als een recht wordt gezien, worstelen anderen met de vraag of het wel mag vanuit theologisch of religieus perspectief.

Wij signaleren dat deze verschillende verhalen (intern en extern) onderdeel zijn van een complex samenspel van actoren die allen verschillende standpunten innemen in dezelfde omgeving. Daarom kunnen we beter spreken van interne diversiteit en onenigheid dan van dubbelhartigheid. Het is nog maar de vraag in hoeverre deze verandering blijvend is en of deze verandering doorzet. Een interessante vraag

is ook in hoeverre deze dynamiek zich gaat verplaatsen naar niet-salafistische moskeeën en andere niet onderzochte salafistische moskeeën. We hebben dit niet waargenomen, omdat het niet binnen het kader van dit onderzoek viel. We zagen wel hoe de onderzochte salafistische organisaties kunnen inspelen op de behoefte aan Nederlandstalige gastpredikers (die ontstaan is door gebrek aan gekwalificeerde imams) binnen moskeeën met een andere signatuur dan de salafistische. In hoeverre zal dit in de toekomst van invloed zijn op de signatuur van de moskeeën die deze gastpredikers in toenemende mate uitnodigen? Daarnaar moet verder onderzoek gedaan worden.

Samenwerking

Tot slot hebben we in dit onderzoek gezien dat moskeeën vaker samenwerken door toenemende anti-islamincidenten. Dit gebeurt op lokaal en op landelijk niveau. De samenwerking tussen verschillende moskeeën (zonder ondersteuning van de overheid) blijft op lokaal niveau vooral een gelegenheidssamenwerking. Op landelijk niveau gaat de toegenomen samenwerking vooral over thema's waarin men elkaar kan vinden, bijvoorbeeld: hoe om te gaan met anti-islamuitingen of hoe om te gaan met de negatieve beeldvorming van moslims in de media? Complexe onderwerpen waarbij verschillende (soms tegengestelde) theologische opvattingen elkaar raken, worden niet besproken. Hierdoor is het nog maar de vraag in hoeverre en in welke vorm deze samenwerkingen blijven voortduren.

5.1.3. Houding ten opzichte van (samenwerking met organisaties in) de Nederlandse samenleving

Het gaat hier om de deelvraag: *Is er een veranderingsproces zichtbaar in de houding van de moskee ten aanzien van (samenwerking met organisaties in) de Nederlandse samenleving?* Onderwerpen die bij het onderzoeken van deze deelvraag de focus hadden: veranderingen in de relatie met andere lokale en nationale organisaties én politieke/maatschappelijke debatten en tendensen.

In dit onderzoek hebben we gezien dat naar aanleiding van toenemende anti-islamuitingen er vaker structurele samenwerking ontstaat tussen moskeeën, die wordt opgezet en afgedwongen door de (lokale) overheid. Dit hebben we gezien bij drie van de zes onderzochte moskeeën. Het gaat dan om samenwerking tussen moskeeën (onder leiding van de (lokale) overheid) op bepaalde thema's die langere tijd relevant zijn. In verschillende gemeenten bestaan gesprekscycli waarin moskeeën uit de gemeente periodiek met elkaar om de tafel gaan om deze thema's te bespreken. Dit is vooral gerelateerd aan veiligheid maar gaat ook steeds vaker over andere maatschappelijke onderwerpen zoals: hoe om te gaan met 'probleemjeugd'? Deze samenwerking wordt door vele moskeebetrokkenen toegejuicht, maar de verwachtingen van wat de overheid voor moslims kan betekenen zijn bij deze onderzochte moskeeën laag en de scepsis en teleurstelling groot.

5.2. Algemene conclusie

De centrale onderzoeksvraag van dit onderzoek is:

Welke veranderingsprocessen vonden plaats in moskeeën in de afgelopen drie tot vijf jaar en in welke relatie staan deze veranderingen - of het uitblijven ervan - tot de interne en externe context van de moskeeën?

We hebben in dit onderzoek gezien dat in de onderzochte moskeeën een aantal veranderingen gaande is, maar ook dat bij bepaalde onderwerpen verandering uitblijft

of de verandering erg langzaam gaat. Veranderingen worden soms in gang gezet door de moskeebesturen zelf, soms door druk vanuit de achterban en/of soms vanuit ontwikkelingen in de samenleving. Het uitblijven van verandering, terwijl er wel een grote wens tot verandering bestaat, leidt in de regel tot spanningen en conflicten in de gemeenschap. Ook veranderingen zelf kunnen voor spanningen en conflicten zorgen.

Belangrijk om te beseffen is dat de aard van de moskeeorganisatie een rol speelt in de veranderingsprocessen. In paragraaf 1.3.1. hebben we de moskeeorganisatie gedefinieerd. De moskee is van oorsprong een plek om samen te komen, om te bidden tot Allah. Het kent geen echte hiërarchie, regels en een structuur zoals de kerk als instituut dat wel heeft. De imam heeft bijvoorbeeld ook niet de functie van 'priester' met alle regels en hiërarchieën die hieraan verbonden zijn. De imam is 'alleen maar' een voorganger in het gebed. De bezoekers hebben daarom veel invloed in het bepalen van de koers van de moskee. Als een moskeebestuur aftreedt en een nieuw bestuur aantreedt kan er een compleet andere koers gevaren worden. Voordat we de belangrijkste veranderingsprocessen bespreken, staan we stil bij de interne en externe context waarin de moskeeën zich bewegen. Zoals namelijk in paragraaf 1.3.2. uitgelegd, is de omgeving van de moskee een belangrijke factor in veranderingsprocessen.

Interne context

Allereerst de interne context van de onderzochte moskeeën. De onderzochte moskeeorganisaties bestaan voor het grootste gedeelte uit vrijwilligers. Bestuursleden doen een bestuursfunctie in de moskee 'erbij', naast hun (fulltime) baan. Zij hebben te maken met een mondige achterban die steeds diverser en groter wordt door onder andere de komst van vluchtelingen en bekeerlingen. De factor etniciteit is dus nog steeds belangrijk: tot welke stam uit het land van herkomst je behoort of welke etniciteit je bezit is medebepalend in ontwikkelingsprocessen en spanningen binnen moskeegemeenschappen. In de twee onderzochte moskeeën met een salafistisch signatuur zien we dat etniciteit een minder belangrijke rol speelt. Daarnaast zitten die moskeeorganisaties in een overgangsfase waarbij oudere bezoekers en vaak tevens oprichters van de moskeeën (de eerste generatie) steeds meer plaatsmaken voor jongeren. In velerlei opzichten denken jongeren anders dan ouderen over de beleving van geloof en de rol van de moskee. Ze hebben andere religieuze opvattingen, vaak los van culturele tradities zoals de ouderen gewend zijn. En willen een andere invulling geven aan religieus onderwijs, meer gericht op verbinding met de Nederlandse samenleving. Ook zijn ze mondiger in de samenleving en vinden ze het belangrijk dat de moskee maatschappelijk betrokken is.

Externe context

Dan de externe context. Moskeeën zijn in de Nederlandse samenleving het meest zichtbare symbool van de islamitische religie. In de afgelopen jaren zijn moskeeën dan ook steeds vaker doelwit geworden van acties uit extreemrechtse hoek. Onderzoek wijst uit dat anti-islamuitingen de laatste jaren snel toenemen als gevolg van allerlei ontwikkelingen. Op internationaal niveau is dat de Syrische burgeroorlog die vanaf 2011 gaande is, waarin de terroristische groepering ISIS actief was/is en waaruit duizenden vluchtelingen vanuit Syrië naar Europa en Nederland zijn gekomen. We hebben de afgelopen jaren gezien dat tientallen Nederlandse jongeren zijn uitgereisd naar Syrië om zich daar aan te sluiten bij de gewelddadige strijd aan de kant van ISIS of aanverwante groepen. Er werden (en worden) verschillende overheidspublicaties en concrete aanpakken opgesteld om radicalisering te voorkomen en problematische aspecten van bepaalde gedragingen binnen het salafisme (zoals uitreizigers naar Syrië) te voorkomen. Over het salafisme is de afgelopen jaren meermaals commotie ontstaan,

omdat sommige salafistische predikers uitspraken deden en doen die als onverenigbaar met de democratische Nederlandse rechtsstaat kunnen worden gezien. Commotie ontstond ook over buitenlandse financiering van moskeeën, vooral over de ongewenste bemoeienis die met geldstromen uit de Golfregio mee kan komen.

Al deze ontwikkelingen maken dat het onderwerp islam steeds meer vanuit een veiligheidsperspectief wordt benaderd door de overheid. We spreken daarom van securitisering van de islam. In de samenleving zien we dat de bezorgdheid over de islam onder een deel van de Nederlandse burgers groter wordt. Op regionaal en lokaal niveau zien we dat er de afgelopen jaren steeds meer verzet ontstaat tegen (de komst van) moskeeën. Platformen die 'boze' burgers ondersteunen in hun verzet tegen een verdere 'islamisering' van de samenleving bestaan er steeds meer. Een bekend voorbeeld is de groep Pegida. De ontwikkelingen genoemd in deze alinea kwamen tijdens het onderzoek regelmatig langs en werden benoemd in relatie tot gevoelens, opvattingen en veranderingen in moskeeën.

Nu de interne en externe context van de onderzochte moskeeën duidelijk is, kunnen we de stap maken naar de veranderingsprocessen. We bespreken de veranderingsprocessen aan de hand van de definitie die we in paragraaf 1.3.2. hebben uiteengezet.

Bredere rol opvatting van moskeeën

Eén van de grootste veranderingsprocessen van dit moment in de onderzochte moskeeën is de transitie van een enkel religieuze naar een meer diverse rol van de moskee. Maatschappelijke betrokkenheid, het versterken van de sociale contacten en een andere visie op religieus onderwijs zijn dé thema's waar moskeebesturen iets mee moeten. Omdat de samenleving én moskeebezoekers zelf eisen stellen aan de rol die moskeeën innemen in de samenleving. Een deel van de samenleving stelt dezelfde eisen aan een moskeeorganisatie als de moskeebezoekers, namelijk: het bekleden van een meer maatschappelijke rol. Een ander deel van de samenleving wil juist geen grote rol van de moskee in de samenleving. Het is een ontwikkeling die deels proactief door de moskeebesturen en -betrokkenen wordt aangewakkerd, maar deels is het ook een reactieve ontwikkeling omdat moskeebesturen reageren op veranderingen in de samenleving en de daaruit voortvloeiende wensen van de eigen achterban. Daarmee is dit een mix van een doelgroepgedreven (reactief) en een technologiegedreven (proactief) verandering.

De verandering staat gedeeltelijk op zichzelf, in die zin dat moskeeën geen anderen nodig hebben om een meer sociale en educatieve rol op zich te nemen (autonome verandering). Als het gaat om een meer maatschappelijke rol hebben moskeeën soms wel hulp nodig van andere organisaties: organisaties in de buurt of (lokale) overheidsorganisaties. Dan spreken we van een systeemverandering. In alle gevallen is de verandering een langzaam proces (incrementeel van aard). De onderzochte moskeeën zitten echter in verschillende fasen in dit proces en kiezen uiteenlopende richtingen. Sommige moskeeën zijn al ver in de ontwikkeling naar een bredere rol opvatting voor de eigen achterban en de samenleving. Zij hebben concreet beleid en faciliteiten opgezet hiervoor. Anderen zitten nog in de beleidsontwikkelingsfase.

In de meeste van de onderzochte moskeeën is een meer verbindende rol tussen de samenleving en achterban het eindstation. In een enkele onderzochte moskee wordt juist ingezet op terugtrekken uit de samenleving. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat contacten met de gemeente, lokale maatschappelijke organisaties en media uit de weg

worden gedaan of dat er in het contact sociaal wenselijke antwoorden worden gegeven. Een voorbeeld van een succesvolle verandering die past binnen de bredere rolopvatting is dat in alle onderzochte moskeeën steeds meer onderdelen in de Nederlandse taal plaatsvinden. Waar het spreken van de Nederlandse taal in moskeeën vroeger niet veel plaatsvond, gebeurt dit nu overal (steeds meer).

Duidelijk is dat moskeebesturen moeten nadenken over de rol van hun moskee in de samenleving. Als moskeebesturen niet op de juiste manier leiding en uiting weten te geven aan de wensen van bezoekers kunnen vele spanningen en conflicten ontstaan. Een voorbeeld van een spanning of conflict heeft te maken met financiële uitdagingen. Door een bredere rolopvatting is meer geld nodig om allerlei zaken in de moskee te financieren, zowel de maandelijkse kosten als 'extra's' (bijvoorbeeld (maatschappelijke of sociale) activiteiten of een ver- of nieuwbouwproject). Dit betekent dat moskeebezoekers meer financiële bijdragen 'moeten' leveren. Waarvan zij hopen dat er zorgvuldig mee wordt omgesprongen door het bestuur. Of dat men financiering ergens anders vandaan moet halen. Een ander voorbeeld van een spanning of conflict is dat moskeebezoekers steeds vaker eigen initiatieven (los van de moskee) gaan opzetten, als zij het niet eens zijn met de koers van de moskee. Een al dan niet afgedwongen bestuurswisseling kan ook plaatsvinden als men het niet eens is met de koers van de moskee. Dit heeft in vier van de zes onderzochte moskeeën plaatsgevonden.

De veranderingen richting een bredere rolopvatting binnen de onderzochte moskeeën op een rij:

- De Nederlandse taal wordt steeds belangrijker.
- Er ontstaan particuliere initiatieven buiten de moskee om als moskeebesturen niet voldoende gehoor geven aan de wensen van (groepen) moskeebezoekers.
- Er is groeiende behoefte aan religieus onderwijs.
- Er is groeiende behoefte aan religieus onderwijs met een invulling die past bij de Nederlandse samenleving.
- Er zijn groeiende financiële uitdagingen binnen moskeeën om allerlei extra zaken te kunnen financieren.
- De twee salafistische moskeeën zijn beter dan de andere vier moskeeën in staat om etnische verschillen onder de gemeenschap te overbruggen en zij spelen in op de groeiende behoefte aan Nederlandstalige gastsprekers bij andere moskeeën.

Samenwerking tussen moskee en overheid neemt toe (ook al is er over en weer veel argwaan)

Een andere belangrijke conclusie van dit rapport is dat de samenwerking tussen de moskee en overheid toeneemt. In bijna alle onderzochte moskeeën wordt er periodiek samengewerkt met vooral de lokale overheid zoals de gemeente en politie. In verschillende onderzochte moskeeën nemen andere moskeeën uit dezelfde regio ook deel aan dit soort periodieke gesprekscycli. De samenwerking neemt toe als er in Nederland (of daarbuiten) een voor moslims vervelende gebeurtenis heeft plaatsgevonden. Men voelt de noodzaak om met elkaar in contact te treden, de overheid vanwege de invalshoek openbare orde, de moskee vanwege de bescherming van de eigen achterban. Daarom spreken we van een doelgroepgedreven verandering. De samenwerking begint vaak plotseling (radicale verandering), vanuit een veiligheidsinvalshoek. Het krijgt in de loop der tijd steeds meer een structureel karakter en er wordt in sommige gevallen steeds later ook over andere onderwerpen dan veiligheid gesproken (incrementele verandering). Inspanning van beide (groepen) actoren is nodig om de samenwerking tot een succes te maken (systeemverandering).

In dit onderzoek stellen we vast dat er een groeiende samenwerking is tussen de

moskee en de overheid. Die samenwerking verloopt nog niet overal even soepel en is omgeven door argwaan, teleurstelling en onwetendheid. De mate waarin er op een constructieve wijze wordt samengewerkt hangt af van een aantal factoren. Allereerst de kennis van diverse overheidsfunctionarissen in de omgeving van twee onderzochte moskeeën. Zij hebben onvoldoende kennis van de lokale moskee die binnen hun werkgebied valt. Kennis ontbreekt over wie het voor het zeggen heeft in de moskee, het soort activiteiten dat er georganiseerd wordt en over de religieuze achtergrond van de moskeebezoekers en het bestuur. Vooral dat laatste hindert de samenwerking. Het gevoel onder moslims dat anti-islamuitingen toenemen, de cijfers die laten zien dat anti-islamacties tegen bijvoorbeeld moskeeën toenemen en het normaliseren van incidenten, vormen namelijk het kader waarbinnen samenwerking tussen overheid en gemeente wordt vormgegeven. Als men dan samenwerkt op basis van verkeerde veronderstellingen over religieuze achtergronden kan dat gevolgen hebben voor de beeldvorming van moslims in de samenleving.

Tegelijkertijd is er ook sprake van verkeerde veronderstellingen bij moskeebetrokkenen over de reikwijdte van overheidshandelen en de bevoegdheden van overheidsfunctionarissen. Er bestaat veel teleurstelling onder moskeebetrokkenen die vinden dat de overheid zich te veel bezighoudt met symptoombestrijding voor de veiligheid van moskeeën, door bijvoorbeeld anti-breukfolie op de ramen te plakken. Ze zouden zich in de ogen van deze moskeebetrokkenen meer bezig moeten houden met het voorkomen van gewelddadige incidenten. Ook over nieuwbouwprocessen is er onwetendheid vanuit moskeebetrokkenen: het is voor hen niet duidelijk hoever een gemeente kan gaan in hun steun aan de bouw van (een gedeelte van) een moskee. Tot slot lijken moskeebezoekers en -besturen binnen een aantal onderzochte moskeeën, de overheid en de politiek vaak als synoniem voor elkaar te gebruiken. Het beeld dat politiek en overheid een en hetzelfde is heerst sterk. Ook de onwetendheid over de taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden van de overheid zijn vaak niet duidelijk.

Een andere kritische succesfactor in de samenwerking tussen de overheid en de moskee is de informatievoorziening en communicatie van de overheid naar de islamitische gemeenschappen. Bijvoorbeeld over het proactief communiceren van nieuw te voeren beleid dat te maken heeft met de islamitische gemeenschappen. In dit onderzoek hebben we gezien dat wanneer dit in de ogen van moskeebezoekers uitblijft verwijten kunnen ontstaan vanuit islamitische gemeenschappen, terwijl er toch islamitische koepelorganisaties zijn waarmee de overheid periodiek in gesprek gaat.

Het onderzoek heeft ook laten zien dat het gebrek aan sensitiviteit voor sociaal maatschappelijke dynamieken bij sommige landelijke en lokale overheidsorganen, voor commotie kan zorgen. Dit gebeurde binnen dit onderzoek met name bij het communiceren van bepaalde overheidsbesluiten waarbij geen rekening leek te zijn gehouden met de impact ervan op de diverse islamitische gemeenschappen. Dit lijkt niet bij te dragen aan een veilig klimaat waarin moskeeën en de overheid op gelijkwaardige voet met elkaar kunnen samenwerken.

De veranderingen in de samenwerking op een rij:

- Moskeebesturen nemen steeds meer veiligheidsmaatregelen ter voorkoming van (of vermindering van de impact op) anti-islamincidenten.
- Samenwerking op veiligheidsthema's leidt in sommige gevallen tot samenwerking op verschillende andere thema's.
- Door samenwerking met de overheid werken verschillende moskeeën in dezelfde regio steeds vaker samen (ook al wordt dit door de lokale overheid afgedwongen).

- Overheidsfunctionarissen komen vaker in de moskee, wat leidt tot positieve reacties onder de moskeebezoekers.
- Gesprekken tussen islamitische koepelorganisaties en landelijke overheidsorganisaties worden toegejuicht door de islamitische gemeenschap, maar de verwachtingen zijn laag.

Salafistische invloeden worden zichtbaarder en verplaatsen zich

Naast de twee onderzochte moskeeën met een politiek-salafistische signatuur hebben de andere onderzochte moskeeën de afgelopen drie tot vijf jaar te maken gehad met salafistische invloeden. We kunnen stellen dat de aanwezigheid van het salafisme in diverse Nederlandse moskeeën een constant gegeven is. Op basis van dit onderzoek kunnen we echter niet vaststellen dat salafistische invloeden toenemen, zoals in de media, politiek en samenleving wordt gesuggereerd. Dit was ook niet de focus van ons onderzoek. We kunnen wel zeggen dat het salafisme steeds zichtbaarder wordt in het onderzochte moskeelandschap en dat de invloed pieken en dalen heeft en in golfbewegingen komt.

De salafistische invloed wordt zichtbaarder omdat salafistische organisaties (veelal) professionele organisaties zijn die de islamitische informatievoorziening domineren op het internet en via lezingen van salafistische gastpredikers. Ze bieden jonge moskeebezoekers een versie van de islam die 'puur' is, die een letterlijke lezing van de primaire bronnen voorstaat, en die tegelijkertijd meer rekening lijkt te houden met de Nederlandse context. Hier zijn zij beter toe in staat dan vele andere moskeeën.

We zien ook dat de invloed van het salafisme wordt ondermijnd. Dit gebeurt op verschillende niveaus, bijvoorbeeld door de hevige interne debatten tussen salafistische organisaties. In de niet-salafistische moskeeoorganisaties die we onderzochten, zien we de ondermijning terugkomen als bijvoorbeeld oud-bestuursleden in de bres springen bij pogingen van meer salafistisch geïnspireerde moskeebezoekers om het moskeebestuur over te nemen. Dit betekent dat er binnen bepaalde moskeegemeenschappen wel degelijk interne weerstand is tegen de salafistische invloed. Anno 2019/2020 is dit echter nog weinig zichtbaar in overheidspublicaties en wetenschappelijke publicaties.

Ook de overheid speelt een rol in het tegengaan van bepaalde problematische gedragingen vanuit het salafisme, door bijvoorbeeld (in samenwerking met de moskee) een screeningsbeleid voor predikers op te zetten. En moskeebetrokkenen zelf spelen ook een rol in het ondermijnen van de salafistische invloed doordat ze salafistische invloeden leren herkennen.

De salafistische invloed in de onderzochte moskeeën is daarnaast een komen en gaan (gaat in golfbewegingen). In sommige gevallen zorgen salafistische invloeden voor bestuurswisselingen die de salafistische invloed verdrijven. In andere gevallen is er juist salafistische invloed ontstaan naar aanleiding van een bestuurswisseling. Als het gaat om gastpredikers zien we dat er salafistische predikers langskomen, maar we zien ook dat er lezingen worden georganiseerd door iemand uit de eigen gemeenschap. In die zin kunnen we stellen dat de salafistische invloed niet toeneemt, maar zich wel lijkt te verplaatsen.

De veranderingen in salafistische invloeden op een rij:

- Salafistische actoren domineren de (online) informatievoorziening.
- Salafistische moskeeën zijn beter in staat om aan te sluiten bij de Nederlandse context van jongeren.

- Salafistische invloed neemt niet per se toe, maar is dynamisch.
- Het salafistische landelijke netwerk is versnipperd en ontwikkelt zich langs verschillende wegen.
- Er bestaat interne weerstand tegen de invloed van het salafisme.

5.3. Aanbevelingen

Tot slot willen we dit onderzoek afsluiten met een aantal aanbevelingen die niet zo zeer aansluiting vinden met de onderzoeksvraag maar ingegeven zijn vanuit de waarnemingen uit het onderzoeksveld. We maken hierbij onderscheid tussen aanbevelingen aan de (lokale) overheid (lees ministeries en gemeenten), moskeebesturen, moskeeoepels en imams. Verder willen we benadrukken dat we ons bewust zijn van het feit dat de overheid regie blijft houden over haar eigen beleid. En daarbij niet de verantwoordelijkheid draagt over hoe dit door de buitenwereld wordt geïnterpreteerd.

5.3.1. Aanbevelingen aan (lokale) overheid

Aanbeveling 1: *Voer vaker onderzoek uit vanuit het binnenperspectief*

De afgelopen jaren worden steeds vaker onderzoeken gestart vanuit de overheid die zich richten op (onderdelen van) de islamitische gemeenschap in Nederland, denk bijvoorbeeld aan de Parlementaire ondervragingscommissie ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen,^[378] de lopende verkenning naar informele scholing in Nederland van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid^[379] en het lopende WODC-onderzoek naar buitenlandse financiering van religieuze instellingen.^[380] De uitkomsten raken veelal gevoelige snaren en roepen negatieve gevoelens op in de islamitische gemeenschap. Ook houden ze verband met de nationale veiligheidsagenda. Het zijn echter regelmatig onderzoeken vanuit het 'buitenperspectief' (óver islamitische gemeenschappen) in plaats van het 'binnenperspectief', waarbij islamitische gemeenschappen zelf voor een substantieel deel aan het woord komen. De overheid wordt daarom niet gezien als een onafhankelijke actor maar als partijdige actor, is onze conclusie. En daarom is het van belang om een nog kritischere blik te hebben op welke onderzoeken er wel of niet uitgevoerd moeten/kunnen worden. Onderzoek doen vanuit het binnenperspectief heeft namelijk als meerwaarde dat Nederlandse moslims meer van zichzelf kunnen laten zien, het gevoel krijgen op een gelijkwaardige manier behandeld te worden, en meer in verbinding kunnen staan met de Nederlandse samenleving. Daarnaast projecteert het ook het zelfbeeld en hoe deze interacteert met anderen.

Aanbeveling 2: *Faciliteren in de opzet van een Nederlandse imamopleiding die door een zo breed mogelijk aantal moskeeën gedragen wordt*

Een imamopleiding in Nederland waardoor imams de Nederlandse taal en context beter gaan beheersen, dat is een groeiende wens. Er is in het verleden al eens eerder met een Nederlandse imamopleiding geëxperimenteerd en dat leidde uiteindelijk niet tot het gewenste resultaat. Om hier weer nieuw leven in te blazen zouden het ministerie van Onderwijs en het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid moskeeën kunnen faciliteren in de opzet van een dergelijke opleiding. Een kritische succesfactor hierin is het betrekken van de juiste vertegenwoordigers van de diverse moskeeën, zodat er een breed draagvlak (lees erkenning) van een dergelijke opleiding komt. Dit is tegelijkertijd ook een enorme uitdaging gezien de diversiteit aan oepels en lokale samenwerkingsverbanden.

Aanbeveling 3: *Ontwikkel een integrale overheidscommunicatiestrategie met duidelijke uitgangspunten over het salafisme*

Moskeebetrokkenen zien de overheid niet als een onafhankelijke partij, maar juist als partijdig. We hebben een aantal voorbeelden van een dergelijke perceptie aangehaald in dit rapport. De aanbeveling is dan ook om een integrale overheidscommunicatiestrategie te ontwikkelen over het salafisme. Het is hierbij belangrijk om nog beter onderscheid te maken tussen de salafistische stroming (een minderheid binnen de islamitische gemeenschap) én de grotere islamitische gemeenschap. Daarnaast is het onderscheid binnen het salafisme relevant. Dat zou in dit kader betekenen dat er bij overheidscommunicatie, de focus op de ongewenste/problematische gedragingen of uitingen van het salafisme, nog explicieter wordt benadrukt. De polariserende effecten kunnen op deze manier beperkt worden. Het is cruciaal om hierbij communicatiedeskundigen te betrekken met een hoge mate van kennis over de islamitische gemeenschappen.

Aanbeveling 4: *Landelijke koepels mogelijk niet de juiste gesprekspartners meer, kijk daarom kritisch naar de gebruikte communicatiepaden*

In dit onderzoek hebben we kritische geluiden vanuit de onderzochte moskeeën opgetekend over de informatievoorziening en communicatie van de centrale overheid richting of over de islamitische gemeenschappen. Deze communicatie verloopt doorgaans langs gebaande paden zoals landelijke koepelorganisaties waar periodiek mee wordt overlegd. Gezien deze kritische geluiden lijkt dit echter niet afdoende te zijn. Mogelijk heeft de overheid wel gecommuniceerd met koepelorganisaties in de aangehaalde voorbeelden in dit onderzoek, maar heeft dit de moskeeën niet bereikt. Daarom ontstaat de interessante vraag wat het feitelijke effect, de legitimering en de herkenbaarheid is van verschillende landelijke koepelorganisaties in relatie tot lokale moskeeorganisaties. Deze vraag is nog relevanter nu een trend zichtbaar lijkt te zijn waarbij moskeeën zich regionaal organiseren. Het is daarom aan te bevelen de huidige communicatiepaden via landelijke koepelorganisaties kritisch onder de loep te nemen door dit te onderzoeken en daarna mogelijk te verbeteren. Het uiteindelijke doel is om de verschillende gemeenschappen tijdig te bereiken met de bedoelde boodschap.

Aanbeveling 5: *Verhoog het kennisniveau van ten minste de termen salafisme en orthodoxie*

In dit onderzoek hebben we gezien dat het salafisme vaak verkeerd wordt uitgelegd of verkeerd wordt begrepen in de politiek, media en samenleving. Het salafisme is een begrip geworden met een negatieve connotatie waaronder iedereen iets anders verstaat. Orthodoxie en salafisme, maar ook salafisme en salafist worden regelmatig als synoniem gebruikt. De plaats die het salafisme inneemt in het systeem van de islam en de verhouding met de orthodoxie is vaak onduidelijk. In het publieke debat ligt alles wat betrekking heeft op de islam onder een vergrootglas. En daarom is het noodzakelijk om op basis van juiste veronderstellingen uitspraken te doen en/of beleid te maken. Een juist kennisniveau van ambtenaren helpt maatschappelijke spanningen in de samenleving te verminderen en creëert een veilig klimaat waarin constructieve samenwerking tussen de overheid en moskee tot stand kan komen. Daarbij komt dat de overheid haar definitiekracht lijkt de onderschatten, waardoor veel onduidelijkheden (kunnen) ontstaan. Als dit consistent wordt gebruikt, zijn bijlagen 7 en 8 van dit onderzoeksrapport mogelijk een geschikte eerste aanzet om het kennisniveau te verhogen en de definitiekracht van de overheid te vergroten.

Aanbeveling 6: *Verhoog bewustwording bij professionals over het bestaan van religieuze afwegingskaders bij burgers*

In een sterk gesecculariseerde samenleving, zoals Nederland, lijkt het haast bijna vanzelfsprekend dat burgers bij het maken van (politieke en maatschappelijke) keuzes

geen gebruik maken van religieuze afwegingen. In dit onderzoek hebben we echter gezien dat een deel van de Nederlandse moslims juist wel een religieus afwegingskader hanteert bij het maken van keuzes. Dit is de bril waardoor ze kijken naar onderwerpen als bijvoorbeeld staatsinrichting en politiek. Hierdoor kunnen bepaalde burgers andere afwegingen maken dan gangbaar is binnen de samenleving. Het gevolg is dan dat burgers (en burgers in relatie tot de overheid) verschillende 'talen' spreken en elkaar soms echt niet kunnen begrijpen. Dit kan allerlei emoties oproepen. Het is daarom aan te bevelen dat professionals zich bewust worden vanuit welk referentiekader zij contacten/gesprekken aangaan met actoren binnen de islamitische gemeenschap. Je dient namelijk als professional te kunnen reflecteren op eigen referentiekaders. Dit kan bijvoorbeeld, door professionals handvaten mee te geven die helpen om gesprekken te voeren met actoren uit de islamitische gemeenschap over dit onderwerp. Ook het geven van handvaten om te kunnen reflecteren op het eigen afwegingskader en de eigen standpunten in relatie tot die burger zijn mogelijkheden hiertoe.

5.3.2. Aanbevelingen aan moskeebesturen en moskeekoepels

Aanbeveling 7: Verder professionaliseren van de eigen organisatiestructuur

In dit onderzoek hebben we gezien dat verschillende moskeeën een screeningsbeleid hebben voor het uitnodigen van gastpredikers. Dit beleid wordt soms gemaakt in overleg met de gemeente, soms vindt dit zelfstandig plaats. Hierdoor houdt het moskeebestuur én de gemeente beter zicht op de gastpredikers en de inhoud van hun religieuze boodschap. Ook is er in een enkele moskee mediabeleid ontwikkeld voor omgang met journalisten en onderzoekers. Hierdoor houdt de moskee zicht en controle op de informatievoorziening over de moskee naar de buitenwereld. Dit screeningsbeleid voor predikers en het mediabeleid voor journalisten en onderzoekers kunnen moskeebesturen helpen om de groeiende polarisatie ten aanzien van islamitische aangelegenheden in de samenleving te beperken.

We raden moskeebesturen verder aan om de eigen kennis te verhogen over begrippen zoals haatzaaien, oproepen tot onverdraagzaamheid en antidemocratische retoriek. Het is daarbij met name van belang om de scheidslijn tussen gangbare theologische discours en polemiek in het kader van vrijheid van godsdienst en meningsuiting goed te kunnen onderscheiden van de eerdergenoemde begrippen. Verder is het aan te bevelen om de lokale overheid proactief te informeren over het gevoerde beleid omtrent deze elementen.

Naast de ontwikkeling van screenings- en mediabeleid willen we moskeebesturen aanbevelen verder ook na te denken over de interne diversiteit binnen de eigen achterban. Zowel om doelgroepen te kunnen bedienen (jongeren en vrouwen bijvoorbeeld), maar ook om externe ongewenste invloeden te kunnen reguleren. Wat hierbij kan helpen is om na te denken over een profiel met visie en missie van de eigen moskee, deze op te stellen en dit breed te communiceren en uit te dragen naar de rest van de samenleving. Daarbij is wel van belang om alle doelgroepen te betrekken zodat het een breed gedragen profiel is wat herkenbaar is voor iedereen. Het betrekken van doelgroepen zoals jongeren en vrouwen, door ze meer ruimte en inspraak te geven binnen de moskee, kan ook helpen bij het verlagen van (latente) spanningen.

Aanbeveling 8: Verbeter pedagogische vaardigheden van eigen docenten

Moskeebezoekers met jonge kinderen die hier vaak geboren zijn en opgroeien, hebben behoefte aan pedagogisch en didactisch verantwoord religieus onderwijs zoals ze dat kennen in het regulier (basis) onderwijs. De docenten die informeel onderwijs geven binnen sommige onderzochte moskeeën zijn echter niet altijd pedagogisch onderlegd.

Hierdoor ontstaat de behoefte bij sommige ouders om kinderen bij andere (vaak salafistische) organisaties in te schrijven die beter geëquipeerd lijken te zijn. Om het eigen religieus onderwijs aantrekkelijk te maken voor deze groep ouders adviseren we moskeebesturen om docenten te faciliteren met bijscholing. Ook is het aan te bevelen om hierover samenwerkingen aan te gaan met lokale reguliere onderwijsinstellingen, waarbij de docenten bijvoorbeeld in de vorm van stages hun pedagogische en didactische vaardigheden kunnen verbeteren.

Aanbeveling 9: *Maak onderscheid tussen politieke uitspraken en overheidsbeleid*

Tijdens diverse interviews met zowel moskeebezoekers als -bestuurders viel op dat regelmatig gesproken werd over 'de overheid' als homogene entiteit. Er is echter een groot verschil tussen beleidsmakers en politiek, terwijl deze vaak in samenhang als 'overheid' beschouwd worden. Het is daarom aan te bevelen om het bewustzijn binnen het bestuur maar ook bij de eigen achterban te verhogen om bij de waardering van overheidsoptreden onderscheid te maken tussen politieke uitspraken en overheidsbeleid. Belangrijk is dat moskeebestuurders, -betrokkenen en -bezoekers kunnen onderscheiden welke institutie aan het woord is en wie er invloed uitoefent op een onderdeel van de overheid of de politiek.

Aanbeveling 10: *Wees transparant en open naar onderzoekers*

Gedurende dit onderzoek hebben we ervaren hoe open en transparant de meeste moskeeën zich opstelden in de beantwoording van onze vragen tijdens de gesprekken. Tegelijkertijd hebben we ook gemerkt hoe ingewikkeld het kan zijn om medewerking te verkrijgen. Maar ook hoe moeizaam de gesprekken soms verlopen, waarbij in bepaalde gevallen sociaal wenselijke antwoorden werden gegeven die later weer werden aangepast nadat het vertrouwen tussen onderzoeker en respondent gegroeid was. Ook hebben we regelmatig de klachten opgetekend van besturen en andere moskeebetrokkenen over een in hun ogen incorrect beeld wat soms geschetst wordt over de islam en moslims. Daar waar we eerder de overheid hebben geadviseerd om meer onderzoek vanuit het binnenperspectief te stimuleren, adviseren we moskeebesturen om hier niet alleen op een transparante wijze aan mee te werken, maar de overheid ook te helpen bij de keuze van de juiste onderwerpen. Onderwerpen die bijvoorbeeld leven bij de moskeebesturen en de eigen achterban.

De laatste aanbeveling richt zich tot slot ook tot de imams (specifiek):

Aanbeveling 11: *Verstevig de positie van imams: opleiding en vakbond*

Een imamopleiding in Nederland waardoor imams de Nederlandse taal en context beter gaan beheersen dat, is zoals eerdergenoemd, een groeiende wens. Ook is er de wens om een vakbond voor imams op te zetten waardoor allerlei arbeidsvoorwaarden beter geregeld kunnen worden en er binnen moskeeën minder conflicten zullen ontstaan over rollen, taken en verantwoordelijkheden. Eerdere initiatieven voor een Nederlandse imamopleiding hebben tot weinig geleid omdat dit onder andere niet breed gedragen werd door de nieuwe werkgevers van de opgeleide imam. Tegelijkertijd zien we in dit onderzoek dat er een tekort is aan gekwalificeerde imams die naast een stevige theologische kennis, deze kennis naar de Nederlandse context kunnen vertalen en de Nederlandse taal goed beheersen om dit over te kunnen brengen. Het is daarom moskeebesturen, de door hen erkende moskeekoepels en imams aan te bevelen om samen te werken en het gesprek aan te gaan met onderwijsinstellingen en de eerdergenoemde ministeries over een imamopleiding. Hierbij zien wij twee kritische succesfactoren:

1. De onderwijsinstellingen dienen voorzien te worden van een breed gedragen basis curriculum vanuit het binnenperspectief, wat realistisch en haalbaar is en

wat aansluit bij de Nederlandse context.

2. De positie en rol van de imam afbakenen en verstevigen. Imams en organen zoals de VIN raden we aan om in overleg te gaan met bestaande vakbonden om de mogelijkheid van een eigen imamvakbond te onderzoeken.

Een imamvakbond en een breed gedragen erkende imamopleiding kunnen bijdragen aan het verhogen van het volwassenheidsniveau van het beroep. Dit kan er weer voor zorgen dat dit beroep aantrekkelijker wordt voor jonge Nederlandse moslims. Een verbeterde positie van imams stelt ze mogelijk beter in staat om de gewenste brugfunctie te kunnen vervullen naar de Nederlandse samenleving. Op deze manier kan er beter omgaan worden met uitdagingen in en verwachtingen van moskeeën én kan de invloed van meer antidemocratische voormannen tegengegaan worden.

Literatuur

Abaaziz, Ibtissam. "Alledaagse Islamofobie in Nederland: een verkennend onderzoek." *Meld Islamofobie* (27 september 2019).

AIVD. "Jaarverslag 2016." Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2017).

AIVD. "Jaarverslag 2018." Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2019).

AIVD/NCTV. "Salafisme in Nederland: Diversiteit en dynamiek." Ministerie van Justitie en Veiligheid (2015).

Arts, Lisa en Ewout Butter. *Radicaal, orthodox of extremist? Achtergrondinformatie over radicalisering en polarisatie*. Utrecht: ACB Kenniscentrum, 2009.

Atkinson, P. en M. Hammersley. "Ethnography and participant observation." in: N.K. Denzin N.K. en Y.S. Lincoln et al. *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage Publications, 1994.

Bahara, Hassan. "Zware stappen tegen promovendus en begeleiders in salafismeonderzoek." *De Volkskrant* (27 februari 2019). Geraadpleegd via: www.volkskrant.nl.

Bartels, Edien. "Plichten en de rituele praktijk." in Driessen, Henk. *In het huis van de Islam*. Nijmegen, Amsterdam: Uitgeverij SUN, 2010.

Beek, Johan van den en Claire van Dyck. "Maastrichtse moskee vreest voor coup door salafisten." *De Limburger* (14 oktober 2017). Geraadpleegd via: www.limburger.nl.

Beek, Marije van, en Kristel van Teeffelen. "Moskeeën: AIVD duwt met vage beschuldigingen alle lessen Arabisch in de radicale hoek." *Trouw* (19 april 2019). Geraadpleegd via: www.trouw.nl.

Beek, Marije van en Yasmin Polat. "De Turkse overheid wil moslims van ons maken." *Trouw* (31 mei 2017). Geraadpleegd via: www.trouw.nl.

Berger, Maurits S. "Introduction: Islam in the Netherlands" *Can. J. of Netherlandic Studies/Rev. Can. d'études néerlandaises* 33.2/34.1 (2012-2013): 1-16.

Berger, Maurits S. *Islam binnen de dijken: gids voor gemeentebestuur inzake islam, sociale cohesie en deradicalisering*. Amsterdam: Aksant, 2010.

Berger, Maurits, et al. *Salafisme in Nederland belicht: vijftien jaar salafisme onderzoek in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2018.

Bernard, H. Russel. *Research methods in anthropology: Qualitative and quantitative approaches*. 3e editie. Amerika: AltaMira Press, 2002.

Boonstra, Jaap. "Veranderen in de non profit - 'Lastig, complex en ongrijpbaar.'" *Focus Learning Journeys* (19 januari 2017). Geraadpleegd via: www.focuslearningjourneys.nl.

Boonstra, Jaap. *Veranderen van maatschappelijke organisaties*. Amsterdam, Antwerpen: Uitgeverij Business Contact, 2017.

Bouyazdouzen, Hassan. *Soefisme: leer en praktijken*. Rotterdam: IUR PRESS, 2018.

- Broek, Omar van den. "Historiek van het soefisme." in *Islamitische nieuwsbrief*, speciaal nummer: soefisme, A1.
- Broek, Omar van den. *Islam en het Westen*. Zoetermeer: Uitgeverij Oase, 1995.
- Brown, Daniel W. *A New Introduction to Islam*. 2e editie. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, 2009.
- Brown, Jonathan. *Hadith: Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World*. Oxford: Oneworld publications, 2009.
- Butter, Ewoud en Roemer van Oordt. *Zuilen in de Polder? Een verkenning van de institutionalisering van de islam in Nederland*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2017.
- Chakroon, Redouan ben. *Al-amr bi-l-ma'ruf wa-l-nahy 'an al-munkar*. Casablanca: Dar Al-Najah Al-Jadida, 2007.
- CMO. "Info." Facebook. Geraadpleegd via: www.facebook.com.
- ED. "Pegida houdt de druk erop in Eindhoven: beeld van profeet geplaatst voor moskee." Geraadpleegd via: www.ed.nl.
- Encyclo. "signatuur." Geraadpleegd via: www.encyclo.nl.
- Groen, Janny en Annieke Kranenberg. "Radicale Noorani mag spreken, zijn critici niet." *De Volkskrant* (9 september 2006). Geraadpleegd via: www.volkskrant.nl.
- Hamid, Sadek. "Salafism: The Development of British Salafism." *ISIM Review* (2008). Geraadpleegd via: www.core.ac.uk.
- Hanson, John H. *The Ahmadiyya in the Gold Coast: Muslim Cosmopolitans in the British Empire*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2017.
- Hidir Özcan. *Inleiding tot de hadithwetenschappen: ontstaansgeschiedenis, literatuur, methodologie en kritische benadering*. Rotterdam: IUR PPRESS, 2010.
- Hoorens, Stijn et al. "Foreign Financing of Islamic Institutions in the Netherlands." Den Haag: WODC en Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2015.
- Huizingh, Eelko. *Innovatie Management*. 2e editie. Amsterdam: Pearson, 2011.
- IZBN. "Dzemati." *Islamitische Vereniging voor Bosniaks in Nederland*. Geraadpleegd via: www.izbn.nl.
- Jaques, Kevin, R. "Ahl Al-Hadith." *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*. red. Richard C. Martin, vol. 1. Macmillan Reference USA, 2004.
- Kahtani, Mohammed Ibn Said al-. *Min mafahimi 'akidat salaf salih: al walaa wal baraa fi al-Islaam*. 6e druk. Riyad: uitgeverij Dar Taybah, 1992.
- Kennisplatform Integratie & Samenleving. "Verhoudingen tussen Turks-Nederlandse groeperingen." Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2019.
- Kompagnie, Anne. "Komst van islamitisch centrum in Gouda is nu definitief." AD (7 maart 2018). Geraadpleegd via: www.ad.nl.
- Koning, Martijn de. "'Niemand is in staat om te winnen van mijn religie,' Salafisme, de regulering van moslims en verzet." *Religie & Samenleving* 9, nr.1 (mei 2014): 23-50.

Koning, Martijn de. *Zoeken naar een 'zuivere' islam*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2008.

Kouwenhoven, Andreas. "Gematigde moslims werden weggepest in moskee Geleen." *NRC* (25 april 2018). Geraadpleegd via: www.nrc.nl.

Kouwenhoven, Andreas en Milena Holdert. "Salafistische scholen leren kinderen zich af te keren van Nederland." *NRC* (10 september 2019). Geraadpleegd via: www.nrc.nl.

Landman, Nico, "De Islam in de westerse metropool," in Driessen, Henk. *In het huis van de Islam*. Nijmegen, Amsterdam: Uitgeverij SUN, 2010.

Landman, Nico. "Kerkgenootschap, stichting of vereniging: de juridische structuur van islamitische organisaties in Nederland." red. S.W.E. Rutten, *Recht van de Islam 8*. Maastricht: RIMO, 1990.

Landman, Nico en Thijl Sunier. "*Turkse islam: Actualisatie van kennis over Turkse religieuze stromingen en organisaties in Nederland*." Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2014.

Lauzière, Henri. *The Making of Salafism: Islamic Reform in the Twentieth Century. Religion, Culture, and Public Life*. New York: Columbia University Press, 2016.

Liukku, Antti. "Arabieren trekken zich terug uit Essalam Moskee." *AD* (30 maart 2018). Geraadpleegd via: www.ad.nl.

Mahdi, M. en Annemarie Schimmel. "*Islam-Sunnism*." Encyclopedia Britannica Inc. (15 augustus 2019). Geraadpleegd via: www.britannica.com.

Maher, Shiraz. *Salafi-Jihadism: The History of an Idea*. Londen: Hurst & Company, 2016.

Makdisi, George. "Ash'arī and the Ash'arites in Islamic Religious History I." *Studia Islamica*, (17) (1962).

Makdisi, George. "Hanābilah." *Encyclopedia of Religion*. red. Lindsay Jones. 2e ed., vol. 6. Macmillan Reference USA, 2005.

Marcus, Jos en Nick van Dam. *Een praktijkgerichte benadering van Organisatie en Management*. 6e druk. Groningen, Houten: Noordhoff Uitgevers, 2009.

Meijer, Roel. *Global Salafism*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Minister van Buitenlandse Zaken en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. "*Integratiebeleid*." Kamerbrief 32824, nr. 194 (19 april 2017). Geraadpleegd via: www.zoek.officielebekendmakingen.nl.

Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. "*Concretisering aanpak salafisme*." Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (25 februari 2016).

Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. "*Integrale aanpak Problematisch gedrag en ongewenste buitenlandse financiering van maatschappelijke en religieuze instellingen*." Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (11 februari 2019).

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. "Normatief kader problematisch gedrag." in Kamerbrief *Concretisering aanpak salafisme*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (25 februari 2016).

Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. "*Rassendiscriminatie*." Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (4 november 2019).

Moussali, Ahmad. "Wahhabism, salafism and islamism: Who is the enemy?" Beirut: American University of Beirut, 2009.

Muishout, George en Ronald Kroon. "Moslims en medische behandeling Nederlands." *Nederlands Theologisch Tijdschrift* (70), nr.1 (2016): 1-15.

Nassau, C.S. van. "Salafistische moskeeorganisaties in Nederland; markt en competitieve voordelen nader onderzocht." Den Haag: WODC/Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2017.

Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid. "Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 50." Ministerie van Justitie en Veiligheid (2019).

Nawawi, Imam al- veertig *hadīs*. Koeweit: International Islamic Federation of Student Organizations, 1989.

NCTV. "Salafisme in Nederland: Een voorbijgaand fenomeen of een blijvende factor van belang?" Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2008).

NOS. "Geheime lijsten financiering moskeeën onthuld." (23 april 2018). Geraadpleegd via: www.nos.nl.

NOS. "Nog geen verbod ongewenste geldstromen Nederlandse moskeeën," (11 februari 2019). Geraadpleegd via: www.nos.nl.

NOS. "Rijk moet buitenlandse financiering moskee zo nodig kunnen bevriezen." (28 mei 2018). Geraadpleegd via: www.nos.nl.

Oordt, Roemer van. "Besluitvorming moskeebouw gevoelig voor islamofobe tendensen?" in Valk, Ineke van der. *Mikpunt Moskee*. Amsterdam: Brave New Books, 2019.

Oordt, Roemer van. "Monitor Islamofobie Project: stijgende lijn moslimhaat en -discriminatie." *Republiek Allochtonië* (27 maart 2017). Geraadpleegd via: www.republiekallochtonie.nl.

Pels, Trees en Ahmed Hamdi. "Maak van moskeeschool brug in plaats van kloof tussen verschillende leerwerelden." *Het Parool* (9 mei 2019). Geraadpleegd via: www.parool.nl.

Polderislam. "Factchecker: Er zijn straks meer moskeeën dan kerken." Geraadpleegd via: www.polderislam.nl.

Polderislam. "Islamitische koepelorganisaties en contactpersonen." Geraadpleegd via: www.polderislam.nl.

Ploeg, T.J. van der. "Past een heilig lichaam wel in een gewoon bed? De vereniging en stichting als rechtsvorm voor geloofsgemeenschappen." *Nederlands Tijdschrift voor Kerk en Recht* 4 (2010): 114-129.

Qayrawani, Abdullah Ibn Abi Zayd Al-. *Al Arrisala*. Den Haag: 't Kennishuys, 2015.

Raad van State. "Verzoek om voorlichting met betrekking tot de Proeve van wetgeving tot beperking ongewenste buitenlandse financiering van instellingen." Kenmerk: W12.20.0042/III (17 februari 2020). Geraadpleegd via: www.raadvanstate.nl.

Radar Advies. "Wat zijn dat nou voor clubs? Praktijkonderzoek naar SICN, ISN (Diyamet), Milli Görüs en Hizmet (Gülen)." Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2017.

Rath, Jan, et al. *Nederland en zijn Islam: Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1996.

Rijksoverheid. "Normatief Kader Problematisch Gedrag." (25 februari 2016). Geraadpleegd via: www.rijksoverheid.nl.

RMMN. "Over Ons." Geraadpleegd via: www.rmmn.nl.

Roex, Ineke. *Leven als de profeet in Nederland: Over de salafi-beweging en democratie: Proefschrift*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013.

Roex, Ineke et al. *Salafisme in Nederland: Aard, omvang en dreiging*. Amsterdam: Instituut voor Migratie- en Etnische Studies, 2010.

Ryad, Umar. "Salafiyya, Ahmadiyya, and European Converts to Islam in the Interwar Period." in Agai, Bekim, Umar Ryad, en Mehdi Sajid. *Muslims in Interwar Europe: A Transcultural Historical Perspective*. Leiden: Brill, 2016.

Sar, Jaap van der, et al. *Moskeeën gewaardeerd: een onderzoek naar het maatschappelijke rendement van moskeeën in Nederland*. Utrecht: Oikos, 2009.

Sasse van Ysselt, Paul van. "Financiële verhoudingen tussen overheid, kerk en religieuze organisatie." *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* vol. 4, nr:1 (2013): 65-86.

Schimmel, Annemarie. *Mystical dimensions of islam*. Berkeley: The University of Chapel Hill, 1975.

Shadid, W.A.R. en P.S. van Koningsveld. "Islam in The Netherlands: Constitutional Law and Islamic Organizations." *Journal of Muslim Minority Affairs* vol.16, nr:1 (1996).

Shaykh Abdulmajid Ibn Taaha al-Dhibi al-Zu'bi. *Ithafu al-Akabiri fi sirati wa manaqibi al-Imam Muhyiddin Abdelkader al-Jilani al-Hassani al-Hussayni*. 1e druk. Beiroet: Dar al-Kutub al-ilmiyah, 2009.

Siregar Sofian S. *Basisboek Islam*. Den Haag: Nur, 2002.

Sociaal en Cultureel Planbureau. "Moslims steeds religieuzer." (7 juni 2018). Geraadpleegd via: www.scp.nl.

Soefie-groep Meppel. "ontstaan." *soefi Meppel*. Geraadpleegd via www.soefimeppel.nl.

Stichting Bekeerling. "Aantal bekeerlingen in Nederland." Geraadpleegd via: www.stichtingbekeerling.nl.

Strijp, Ruud. "Moslims in Nederland en België." in Driessen, Henk. *In het huis van de Islam*. Nijmegen, Amsterdam: Uitgeverij SUN, 2010.

Sunier, Thijl. "The Western Mosque: Space in Physical Place." *Society & the State* 18 (2006): 22-23.

The Oxford Dictionary of Islam. "Shii Islam." Geraadpleegd via: www.oxfordislamicstudies.com.

Twynstra Gudde Kennisbank. "Structuur: structuurconfiguraties." *Twynstra Gudde*. Geraadpleegd via: www.twynstraguddekennisbank.nl.

Udink, Betsy. *Meisjes van Atatürk, zonen van de sultan*. Amsterdam: Atlas Contact Uitgeverij, 2015.

Valk, Ineke van der. *Mikpunt Moskee*. Amsterdam: Brave New Books, 2019.

Vluchtelingenwerk. "Vluchtelingen in getallen 2019." (22 juli 2019). Geraadpleegd via: www.vluchtelingenwerk.nl.

Volkskrant. "NRC: Salafistische moskeescholen drijven wig tussen leerlingen en Nederland." (10 september 2019).

Geraadpleegd via: www.volkskrant.nl.

Waardenburg, Jacques (red.) *Islam: norm, ideaal en werkelijkheid*. Houten: Uitgeverij Unieboek, 1999.

Wiegman, Marcel. "Spanningen leiden tot geweld in Amsterdamse moskee." *AD* (21 november 2016). Geraadpleegd via: www.ad.nl.

World Islamic Youth Circle. "Begeleiders." *WIMYC*. Geraadpleegd via: www.wimyc.nl.

Yazici, Seyfettin. vertaald door S. Erdemsoy, E. Tan. *Basiskennis over Islam*. Den Haag: ISN, 2015.

Zekiyyidin, Hafid. *Muhtasar Sahihi Muslim*. Beiroet: Yemame, 1996.

Websites

www.cbs.nl

www.encyclo.nl

www.ensie.nl

www.facebook.com/pg/cmowebnl

www.moskeewijzer.nl

www.oxfordislamicstudies.com

www.rmmn.nl

www.soefimeppel.nl

www.twynstraguddekennisbank.nl

www.wetten.overheid.nl

www.wimyc.nl

Bijlagen

Bijlage 1: Over de opdrachtnemer en de auteurs

Nuance door Training en Advies

Nuance door Training en Advies (NTA) is een gespecialiseerd onderzoeks- en adviesbureau in het (sociale) veiligheidsdomein. De thema's van NTA spitsen zich toe op onderzoek, advies en training, waarbij NTA inzichtelijk maakt hoe verschillende overtuigingen, ideologieën en religies zich tot elkaar verhouden.

Onze adviseurs, onderzoekers en specialisten werken voor nationale en lokale overheden in Nederland en daarbuiten.

Auteurs

Dr. **Ineke Roex** is cultureel antropoloog en werkzaam als teamleider onderzoek bij NTA. Ineke Roex is onderzoeker en adviseur op het gebied van islamitisch activisme en extremisme en gerelateerd lokaal en nationaal beleid. Ze deed jarenlang antropologisch veldwerk in verschillende islamitische gemeenschappen in Nederland en België, met een speciale focus op salafistische netwerken en moskeeën, en moskeeën onder salafistische invloed. Op dit laatste onderzoek promoveerde ze in 2013. Ze schreef onder andere het boek *Leven als de profeet in Nederland*, over de salafi-beweging en democratie. Ook was ze coauteur van het boek *De ideologie en het humorgebruik van Sharia4Belgium*.

Najib Tuzani is theologische deskundige en strategisch adviseur voor overheden op lokaal, nationaal en internationaal niveau. Hij staat bekend om het analyseren en duiden van complexe informatie, verschillende geloofsstromen en toegang tot moeilijke onderzoeksvelden. Hij is een expert in het verbinden van ontwikkelingen aan strategische beleidsvorming en handelingsperspectieven voor bestuurders en professionals. Ook heeft hij ervaring met evaluatie- en beleidsonderzoek naar sociale interventies.

Najib is langere tijd teamchef van politie geweest. Daarnaast heeft hij een traditionele, islamitische theologische studieachtergrond met een specialisatie in de profetische overleveringen en de maliki-wetschool.

Bijlage 2: Normatief kader problematisch gedrag uitgelegd

Het concept 'problematisch gedrag' is ontwikkeld door de Rijksoverheid in reactie op de toenemende invloed van salafistische organisaties en personen in de samenleving die de grenzen opzoeken van de Nederlandse rechtsstaat.^[381] Salafisten kunnen antidemocratische en onverdraagzame uitspraken uitzenden waarmee zij de waarden en normen die we (als maatschappij) in Nederland belangrijk vinden aan de kant zetten, zoals de vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst. Hierdoor kunnen andere mensen in hun vrijheid worden belet. De overheid springt dan in en treedt op tegen deze personen en organisaties. Om op te kunnen treden is het noodzakelijk zicht te hebben op de gedragingen die we in Nederland als problematisch ervaren. In de bijlage van de 'Kamerbrief concretisering aanpak salafisme' van 25 februari 2016 worden de onderstaande acht gedragingen als problematisch ervaren:^[382]

1. **Het gemeenschappelijk afzonderen van de samenleving, met vervreemding en isolatie als gevolg**
 - a. Vergevoerde afzondering van de samenleving, waarbij de gemeenschap of een groep in kwestie in een soort enclave is georganiseerd. Andersdenkenden en andersgelovigen worden zoveel mogelijk buiten de deur gehouden. Met de overheid en andere maatschappelijke instituties wordt zo min mogelijk samengewerkt.
2. **Het afwijzen van de democratische rechtsorde als staatsvorm en/of als manier van samenleven, en anderen aanzetten hetzelfde te doen**
 - a. Het propageren van een andere, alternatieve staatsvorm dan de democratische rechtsorde.
 - b. Afwijzing van de gelijkwaardigheid van burgers, bijvoorbeeld op basis van hun geslacht, geloof of seksuele voorkeur.
 - c. Het verspreiden van angst- en vijandbeelden over andere bevolkingsgroepen.
3. **Anderen intentioneel en structureel belemmeren in de uitoefening van hun (grondrechtelijke) vrijheden en het recht om niet te worden gediscrimineerd**
 - a. Groepsdruk om niet te gaan stemmen (gebruikmaken van democratische rechten), of groepsdruk om een bepaalde interpretatie van een geloof aan te hangen (vrijheid van godsdienst).
 - b. De gelijkheid van man en vrouw in eigen kring niet in de praktijk brengen en vrouwen minder kansen bieden, hen rechten ontzeggen (bijv. binnen het huwelijk) of verhinderen dat zij een publieke rol vervullen.
 - c. Informeel onderwijs waarbij het (minderjarige) kind wordt afgesloten van de bredere samenleving.
 - d. Andersdenkenden monddood trachten te maken door hen publiekelijk zwart te maken en te delegitimeren via het verspreiden van valse geruchten of samenzweringstheorieën over hen.
4. **Het aantasten van de openbare orde en veiligheid**
 - a. Demonstraties of bijeenkomsten/conferenties die de openbare orde bedreigen.
 - b. Het dragen van opruiende, discriminerende en/of haatzaaiende symbolen of vlaggen.
5. **Aanzetten en (indirect) oproepen tot haat en discriminatie**
 - a. Haatzaaiende en opruiende uitingen t.a.v. homoseksuelen, andersgelovigen etc.
 - b. Het bieden van een podium aan haatzaaiende sprekers.

[381] Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, "Concretisering aanpak salafisme," Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (25 februari 2016), 1.

[382] Bijlage "Normatief kader problematisch gedrag," in Kamerbrief "Concretisering aanpak salafisme," Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (25 februari 2016), 3.

[383] Bijlage "Normatief kader problematisch gedrag," 1.

[384] Bijlage "Normatief kader problematisch gedrag," 1.

- 6. Het ondermijnen van de democratische rechtsorde als politiek en juridisch systeem**
 - a. Bedreiging van ambtsdragers, bestuurders, ambtenaren, volksvertegenwoordigers etc.
 - b. Het opzetten en onderhouden van een eigen parallel rechtssysteem naast of buiten de democratische rechtsorde, bijvoorbeeld op basis van religieuze wetgeving.
 - c. Het negeren van verordeningen van de overheid of het actief ondermijnen van het gezag van de (vertegenwoordigers) van de overheid, het politieapparaat of de rechterlijke macht.
- 7. Geweld, dreigen en oproepen tot gericht geweld tegen personen en groepen en hun bezittingen**
 - a. Bedreiging met of uitoefening van fysiek geweld tegen personen die er een andere levensopvatting of religie op nahouden.
 - b. Vernieling en bekladding van gebedshuizen van andersgelovigen, of woningen van andersdenkenden.
- 8. Terroristisch misdrijf**
 - a. Poging om maatschappelijke ontwrichting te bewerkstelligen of politieke beslissingen af te dwingen door terroristisch geweld.

Sommige van deze gedragingen zijn verboden bij de wet, zoals haatzaaien en discriminatie. Andere gedragingen zijn dat niet, maar vinden we als samenleving wel onwenselijk, zoals het opvoeden van kinderen met angst- en vijandsbeelden over andere bevolkingsgroepen. Verboden gedragingen kunnen juridisch aangepakt worden. Onwenselijke gedragingen moeten met andere instrumenten aangepakt worden.[\[383\]](#)

Het doel van de uiteenzetting van deze problematische gedragingen is tweeledig. Het verschaft helderheid over wanneer, waarom en in hoeverre een bepaalde gedraging of uiting als problematisch kan worden gezien. Daarnaast biedt het handvatten voor landelijke en lokale overheden, onderwijs- en zorginstellingen en burgers om in concrete contexten hun reactie op of handelen bij problematische gedragingen vorm te geven.[\[384\]](#)

In dit onderzoek zijn de eerste drie gedragingen als één van de selectiecriteria meegenomen in het proces om tot zes casestudies te komen. De overige vijf gedragingen vormden geen uitgangspunt van het onderzoek. Deze betreffen immers handelingen die in strijd zijn met de wet en hiermee primair onder de verantwoordelijkheid van het strafrecht vallen.

Bijlage 3: Geanonimiseerde respondentenlijst

Onderstaande respondenten hebben wij één of meerdere keren gesproken. Daarnaast hebben er nog tientallen informele gesprekken plaatsgevonden. Om de anonimiteit te waarborgen, hebben we bepaalde functies van personen gegroepeerd zodat ze niet herleidbaar zijn. Dit hebben we als volgt gedaan:

1. Moskeebezoekers: personen die de moskee bezoeken, zonder enige officiële verantwoordelijkheid voor het reilen en zeilen van de moskee.
2. Moskeebetrokkenen: imams, docenten, predikers, vrijwilligers, docenten.
3. Moskeebestuurders: zowel bestuursvoorzitters als andere bestuursleden.

Moskee 1

1. Moskeebezoeker 1
2. Moskeebezoeker 2
3. Gemeenteambtenaar 1
4. Gemeenteambtenaar 2
5. Politiefunctionaris

Moskee 2

1. Moskeebezoeker 1
2. Moskeebezoeker 2
3. Moskeebezoeker 3
4. Moskeebezoeker 4
5. Moskeebetrokkene 1
6. Moskeebetrokkene 2
7. Moskeebetrokkene 3
8. Oud-bestuurslid
9. Gemeenteambtenaar 1
10. Gemeenteambtenaar 2
11. Politiefunctionaris
12. Medewerker vrouwenorganisatie
13. Medewerker islamitische zorgorganisatie
14. Voorzitter moskee in nabije omgeving
15. Bestuurslid islamitische studentenvereniging
16. Oprichter islamitische zorgorganisatie

Moskee 3

1. Moskeebezoeker
2. Moskeebetrokkene 1
3. Moskeebetrokkene 2
4. Moskeebetrokkene 3
5. Moskeebetrokkene 4
6. Moskeebetrokkene 5
7. Moskeebestuurder 1
8. Moskeebestuurder 2
9. Gemeenteambtenaar 1
10. Gemeenteambtenaar 2
11. Medewerker islamitische boekwinkel

Moskee 4

1. Moskeebezoeker 1
2. Moskeebezoeker 2
3. Moskeebezoeker 3
4. Moskeebetrokkene
5. Moskeebestuurder 1
6. Moskeebestuurder 2
7. Oud-voorzitter
8. Gemeenteambtenaar 1
9. Gemeenteambtenaar 2
10. Vrijwilliger islam. jongerenorganisatie 1
11. Vrijwilliger islam. jongerenorganisatie 2
12. Bestuurslid moskee in nabije omgeving
13. Oprichter van taalonderwijsinstituut

Moskee 5

1. Moskeebestuurder (meerdere gesprekken)
2. Gemeenteambtenaar 1
3. Gemeenteambtenaar 2
4. Gemeenteambtenaar 3
5. Gemeenteambtenaar 4
6. Politiefunctionaris 1
7. Politiefunctionaris 2
8. Politiefunctionaris 3
9. Bestuurder islamitische basisschool

Moskee 6

1. Moskeebezoeker
2. Moskeebestuurder
3. Politiefunctionaris

Overige respondenten

Zeven functionarissen van zeven koepelorganisaties (die we geanonimiseerd gebruiken in het rapport).

Andere deskundigen:

- Theoloog/prediker
- Theoloog/imam
- Cultureel antropoloog: Martijn de Koning
- Bestuurder islamitische basisschool
- Medewerker van een beveiligingsbureau
- Beleidsadviseur/moskeebezoeker
- Beleidsadviseur/moskeebezoeker

Bijlage 4: Algemene topiclijst moskeebesturen en moskeebetrokkenen

1. Kennismaking

2. Algemeen

- Ontstaan moskee
- Locatie moskee
- Ledenaantal
- Samenstelling gemeenschap
- Theologische stroming

3. Bestuur/organisatie

- Achtergrond bestuursleden
- Rol bestuursleden
- Zittingstermijnen
- Samenstelling bestuur
- Overige veranderingen

4. Financiering

- Financiering maandelijkse kosten
- Kosten imam en betrokkenen
- Verantwoording over financiële verslaglegging
- Overige veranderingen

5. Activiteiten

- Commissies
- Soort activiteiten
- Betrokken actoren
- Sprekers en lezingen
- Overige veranderingen

6. Invloedrijke personen

- Imam
- Vrijwilligers
- Sprekers
- Overige veranderingen

7. Relaties met andere organisaties

- Activiteiten met andere organisaties
- Relatie met (lokale) overheid
- Relatie met (lokale) media
- Andere relaties
- Overige veranderingen

8. Overige onderwerpen

- Generatieverschillen
- Nieuwbouw/renovatie
- Buitenlandse financiering
- Matiging van standpunten
- Interne gewelddadige conflicten
- Overige veranderingen

Bijlage 5: Ontstaan & ontwikkeling van de moskee in Nederland

De vestiging van moskeeën is een belangrijke stap in de institutionalisering van de islam in Nederland. De islam is de afgelopen decennia steeds zichtbaarder geworden in de samenleving. Het ontstaan van moskeeën is daar het meest tastbare bewijs van. In deze bijlage beschrijven we het ontstaan van moskeeën, de financiële uitdagingen die daarbij komen kijken en de verschillende soorten islamitische (koepel)organisaties die er zijn. Ook bespreken we de functies van moskeeën, de moskeebesturen en nieuw- en/of verbouwprocessen binnen moskeegemeenschappen.

Het ontstaan van moskeeën

In de jaren vijftig van de vorige eeuw bouwden moslims de eerste moskeeën (gebedsruimten) in Nederland: in Den Haag (1955) en in het Friese Balk (1956).^[385] Vanaf het begin van de jaren zestig werden in talrijke bedrijven en woningen kleine, eenvoudige gebedsruimten ingericht. In de loop van de jaren kwamen er ook steeds meer grotere gebedsruimten. Deze waren voornamelijk gevestigd in voormalige kerken of synagogen, schoolgebouwen, winkelpanden of fabriekshallen.^[386] Zo bleef de islam voor de samenleving als het ware verborgen, want buiten deze ruimten om was er weinig van de islam te merken. In 1975 werd in Almelo de eerste 'echte' zichtbare moskee gebouwd, met overheidssteun volgens de Wet Premie Kerkenbouw.^[387] Deze wet trad in 1962 in werking en eindigde in 1975.^[388] In de jaren zeventig en tachtig nam het aantal islamitische centra en gebedsruimten sterk toe. Deze toename hangt samen met de gezinshereniging van veel gastarbeiders in Nederland (en in heel West-Europa). Deze hereniging betekende voor veel gastarbeiders een overgang naar een langduriger of zelfs permanent verblijf in Nederland.^[389] Dit gewijzigde toekomstperspectief en het besef dat hun kinderen in het niet-islamitische Europa zouden opgroeien, zorgde ervoor dat veel gastarbeiders behoefte kregen aan plaatsen waar de religieuze tradities aan een volgende generatie konden worden overgedragen. Tegenwoordig wordt het aantal moskeeën in Nederland tussen de 450 en 500 geschat.^[390]

Het verkrijgen van een moskee is een langdurig proces waarin fundamentele keuzes gemaakt moeten worden over de toekomst van de islambeleving van de eigen gemeenschap. Het gaat bijvoorbeeld over het kiezen van een rechtspersoon bij de aankoop van een pand: wordt de moskee een vereniging, stichting of kerkgenootschap? Vooral in de beginperiode (de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw) was er van een weloverwogen keuze tussen diverse rechtspersonen vaak geen sprake. De moskee werd een stichting of een vereniging.^[391] Over andere rechtspersonen, bijvoorbeeld een kerkgenootschap, werd niet serieus nagedacht. De keuze voor een stichting of vereniging hing af van het antwoord op de vraag: moet het bestuur wel of niet afgezet kunnen worden door de achterban?

De meerderheid van de islamitische organisaties in Nederland koos in die tijd voor een stichting, omdat de vereniging als een te onstabiele structuur werd ervaren. Bij een vereniging kan er een overname van de organisatie plaatsvinden door een concurrerende groep. Bij een stichting vult het bestuur zichzelf aan.^[392] De keuze voor een rechtsvorm als stichting of vereniging zorgt voor een aantal wettelijke inrichtingseisen. Voor het inrichten van een vereniging gelden meer regels dan bij een stichting.

Tegenwoordig zijn de stichting en de vereniging als rechtsvormen nog steeds de twee smaken waar moskeorganisaties uit kiezen. De stichting of vereniging had in de beginperiode vaak een modeexemplaar qua statuten. Doelstellingen in de statuten

[385] Het aantal moslims in Nederland was tot diep in de twintigste eeuw zeer gering. Het ging voornamelijk om migranten uit de overzeese gebiedsdelen, in het bijzonder Nederlands-Indië. In jaren na de oorlog kwam een groeiend aantal Indonesische moslims naar Nederland. Zo vestigden zich een zeventigtal moslimgezinnen van Zuid-Molukse militairen uit het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger in Nederland. In Den Haag werd de Mobarakmoskee opgericht door de reeds vóór de Tweede Wereldoorlog in Nederland actieve Ahmadiyya-beweging. Zie: Strijp, Ruud, "Moslims in Nederland en België," in Driessen, Henk. In het huis van de Islam (Nijmegen, Amsterdam: Uitgeverij SUN, 2010), 405.

[386] Rath, Jan, et al., Nederland en zijn Islam: Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap. (Amsterdam: Het Spinhuis, 1996), 33.

[387] Ibid., 4.

[388] Sasse van Ysselt, Paul van, "Financiële verhoudingen tussen overheid, kerk en religieuze organisatie," Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid vol. 4, nr.1 (2013): 73.

[389] Landman, Nico, "De Islam in de westerse metropool," 394.

[390] Polderislam, "Factchecker: Er zijn straks meer moskeeën dan kerken," geraadpleegd op 11 juli 2019 via: <http://polderislam.nl/factchecker/er-zijn-straks-meer-moskeeen-dan-kerken>.

[391] Landman, Nico, "Kerkgenootschap, stichting of vereniging: de juridische structuur van islamitische organisaties in Nederland," red. S.W.E. Rutten, Recht van de Islam 8 (Maastricht: RIMO, 1990), 76,79.

[392] Moskeebesturen richten in die tijd uit zelfbescherming een stichting op, om concurrerende groepen onder de moskeebezoekers bij voorbaat de toegang tot de beleidsbepalende organen te beletten. Ploeg, T.J. van der, "Past een heilig lichaam wel in een gewoon bed? De vereniging en stichting als rechtsvorm voor geloofs-gemeenschappen," Nederlands Tijdschrift voor Kerk en Recht

sloten als gevolg daarvan niet aan bij de identiteit van de moskeeorganisatie en/of bij de gewenste inrichting van het bestuur. In de loop van de tijd is er wel meer behoefte ontstaan om de statuten en het huishoudelijk reglement beter aan te laten sluiten op bovengenoemde zaken. Zo worden betrekkingen met andere islamitische organisaties in binnen- en buitenland uiteengezet en zijn er formuleringen van religieuze uitingen ('in de naam van Allah, de meest Liefdevolle, de meest Barmhartige'). Tevens staan er criteria voor lidmaatschap in, worden de taken en samenstelling van andere organen vastgelegd en worden doelstellingen en middelen geformuleerd om zichzelf op een bepaalde manier te presenteren aan de buitenwereld. Meestal gebeurt dit met een nadruk op sociale en culturele doelstellingen vanwege subsidietechnische overwegingen en met de vermelding van 'de emancipatie van de vrouw,' in een poging om de houding van de Nederlandse instanties te beïnvloeden. Dit laatste is dan ook één van de redenen waarom islamitische organisaties in hun statuten formuleringen opnemen in de trant van: "*Het stimuleren, coördineren en uitwisselen van religieuze, sociaal-culturele, recreatieve en maatschappelijke activiteiten en het onderhouden van contacten met andere organisaties.*"^[393] In de praktijk wordt de juridische structuur bij een deel van de islamitische organisaties niet als uitgangspunt gebruikt. Voor de interne besluitvorming zijn er vaak ongeschreven procedures. En de mensen met de meeste invloed (gezagsdragers) hoeven in de praktijk niet dezelfde te zijn als de bestuursleden (die staan ingeschreven bij de Kamer van Koophandel).^[394] Zo kan er in moskeeën discrepantie ontstaan tussen formeel leiderschap en informeel leiderschap.

(Ver)nieuwbouw van moskeeën en de weerstand daartegen

De laatste jaren is er een forse toename van het aantal nieuwgebouwde moskeeën.^[395] Butter en van Oordt schrijven hierover:

De kleine, niet als zodanig herkenbare gebedshuizen worden ingeruild voor grotere gebedshuizen die meer zichtbaar zijn en meer gelijkenissen vertonen met de moskeeën in de herkomstlanden. Deze (ver)nieuwbouw is veelal noodzakelijk, omdat de oude gebouwen niet meer voldoen aan de (brand) veiligheidstandaarden of te klein zijn geworden. Maar ook het besef bij moskeeorganisaties dat hun achterban in Nederland zal blijven, leidde tot bouwplannen voor meer herkenbare moskeeën. De moskeeën zijn hierdoor een zichtbaarder onderdeel geworden van de Nederlandse samenleving.^[396]

Zoals eerder besproken waren de eerste gebedshuizen van moslims in Nederland omgebouwde garages, huizen of fabriekshallen. Door de institutionalisering van de islam en de integratie van voormalige migranten met een islamitische achtergrond ontstaat er tegenwoordig behoefte aan andere, nieuwe moskeeën. Deze moskeeën gaan er steeds vaker uitzien als moskeeën uit het land van herkomst, vanwege de 'geglobaliseerde' islam.^[397] Een nieuwe grote moskee betekent voor moslims en islamitische organisaties herkenning en creëert een religieuze identiteit.^[398] Critici noemen dit soort moskeeën echter heimweemoskeeën: een moskee zonder elementen van de Nederlandse omgeving, die past bij de moskeeën van landen van herkomst.^[399]

Bij het bouwen van een nieuwe moskee of het verbouwen van een bestaande moskee ontstaan verschillende uitdagingen. Uitdagingen komen kijken bij de geringe financiële draagkracht van de moskeebezoekers en bij de locatiekeuze, die zowel op instemming van de lokale autoriteiten als op acceptatie van omwonenden moet kunnen rekenen.^[400] Hierbij moet rekening gehouden worden met uitvoerige mediaberichtgeving en weerstand van omwonenden. In de afgelopen jaren berichtten verschillende media namelijk uitvoerig over de uitdagingen rondom de bouw van

4 (2010): 115. En Landman, "Kerkgenootschap, stichting of vereniging," 78, 84.

[393] Ibid., 79-81.

[394] Ibid., 82.

[395] Sar, Jaap van der, et al., *Moskeeën gewaardeerd: een onderzoek naar het maatschappelijke rendement van moskeeën in Nederland*, (Utrecht: Oikos, 2009), 21.

[396] Butter, *Zuilen in de Polder?* 142.

[397] Berger, Maurits S., "Introduction: Islam in the Netherlands," *Can. J. of Netherlandic Studies/Rev. Can. d'études néerlandaises* 33,2/34.1 (2012-2013), 11.

[398] Sunier, Thijl, "The Western Mosque: Space in Physical Place," *Society & the State* 18 (2006), 22.

[399] Berger, "Introduction: Islam in the Netherlands," 11.

[400] Strijp, "Moslims in Nederland en België."

[401] Zie bijvoorbeeld de casus van het islamitisch centrum Al-Wahda in Gouda: Kompagnie, Anne, "Komst van islamitisch centrum in Gouda is nu definitief," *AD* (7 maart 2018), geraadpleegd op 16 augustus 2019 via: www.ad.nl/gouda/komst-van-islamitisch-centrum-in-gouda-is-nu-definitief-aa2e459a/.

[402] Oordt, "Besluitvorming moskeebouw gevoelig voor islamofobe tendensen?" 25.

[403] Ibid., 31.

[404] Ibid., 387.

moskeeën in Nederland.^[401] Soms worden nieuwbouwprojecten afgeblazen door de lokale overheid, bij andere cases duurt het besluitvormingsproces erg lang door de vele bezwaarmakers. Het grootste gedeelte van de bouwplannen worden wel gerealiseerd, zij het onder steeds verdergaande en selectieve voorwaarden.^[402] De weerstand tegen bestemmingsplannen komt vaak van buurtbewoners. Zij vrezen dan dat de komst van een moskee negatieve gevolgen heeft voor de buurt. Voorbeelden zijn:^[403]

- Geluidsoverlast door de oproep tot gebed
- Parkeerproblemen
- Daling van de huizenprijzen
- De komst van hangjongeren
- Gevoel van buitenlandse dominantie door de 'hoge torens' en door rondtrekkende predikers met een opruiende boodschap, die door de Golfstaten worden gefinancierd
- Bang voor onhoudbare drukte en bijkomende overlast rond het vrijdaggebed, begrafenissen en huwelijken

Er is minder berichtgeving over de positieve aspecten van de (ver)bouw van moskeeën in Nederland. Er zijn namelijk ook verhalen over buurtbewoners die in eerste instantie angstig zijn over de komst van een moskee en in verzet komen, maar die na de opening van de nieuwe moskee helemaal niet meer bezorgd en boos zijn. De verwachte overlast blijft uit en de moskee draagt soms zelfs bij aan de sociale cohesie in de wijk.^[404]

Bijlage 6: Overzicht van belangrijkste landelijke (koepel)organisaties

1. Turkse organisatievorming in Nederland^[405]

Onder Nederlanders met een Turkse migratieachtergrond zijn verschillende soorten organisaties actief, waarvan de meerderheid contacten onderhoudt met de Turkse overheid, met Turkse politieke partijen of met gelijkgestemde organisaties in het buitenland.^[406]

Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN)

De SICN werd in 1972 opgericht door Abdulwahid van Bommel. In 2014 telde SICN 48 aangesloten lokale organisaties.^[407] De aanhangers van de SICN heten ook wel *süleymancilar*, naar de in 1959 overleden godsdienstleraar Süleyman Hilmi Tunahan. Zij vormen een belangrijke minderheid onder de Turkse moslims.^[408] De SICN draagt een conservatieve levensstijl uit gebaseerd op de soennitische stroming van de islam, richt zich op religieuze vorming, houdt zich verre van politieke activiteiten en heeft ook geen expliciete agenda op het gebied van Turkse identiteit.^[409]

Islamitische Stichting Nederland (ISN)

Deze organisatie staat beter bekend onder de naam Diyanet (opgericht in 1982) en is met 143 aangesloten moskeeverenigingen (in 2014) de grootste organisatie onder Turkse moslims.^[410] De Diyanet valt onder het Directoraat van Godsdienstzaken in Ankara, waarvoor de Turkse premier verantwoordelijk is. De Diyanet draagt de officiële Turkse islam uit en regelt de religieuze aangelegenheden van moskeeën in Nederland. Diyanet zet zichzelf graag neer als een gematigde organisatie in vergelijking met de andere Turkse bewegingen in Nederland. Vanwege de grote omvang van de organisatie is het een belangrijke speler in het islamitische landschap van Nederland.^[411]

Nederlandse Islamitische Federatie (NIF)

Deze organisatie staat beter bekend onder de naam Milli Görüş. De NIF bestaat uit twee landelijke organisaties en had in 2017 34 aangesloten organisaties.^[412] Van oorsprong was het een religieus-conservatieve en nationalistische Turkse politieke partij^[413] die de Turkse staat en samenleving via een democratische route wilde islamiseren. Dit gedachtegoed probeerde de organisatie ook in Europa uit te dragen onder Turkse Europeanen, maar vanaf eind jaren negentig vond er een pragmatische heroriëntering plaats omdat de aanhangers doorkregen dat hun Turkse achterban in Nederland zou gaan wortelen. Vanaf dat moment richtte de organisatie zich op de belangenbehartiging van moslims in de Europese samenlevingen waarvan het open, pluriforme, en democratische karakter wordt erkend en geaccepteerd.^[414]

Gülen-beweging

Deze beweging wordt ook wel *hizmet* genoemd. De beweging is eigenlijk geen landelijke koepelorganisatie, maar is wel een factor van belang in de Nederlands-Turkse islamitische omgeving. De beweging beheert geen moskeeën, maar is uitsluitend gericht op educatieve vorming en spirituele ontwikkeling. De leider van de beweging is Fethullah Gülen die in ballingschap in Amerika woont. In de jaren tachtig werd deze beweging in Turkije populair onder de welvarende middenklasse vanwege de eigen onderwijsinstellingen en eigen mediakanalen. Ook onder westerse, christelijke en joodse leiders is Gülen populair omdat hij geweld veroordeelt, hij pleit voor interreligieuze dialogen, democratie en tolerantie en hij begrip heeft voor de staat Israël. Hij roept zelfs op tot het afzien van de bouw van moskeeën, want alleen met de bouw van scholen garandeer je je plek in het paradijs.^[415] Seculiere Turken en Turkse

^[405] Striip, "Moslim in Nederland en België," 410, 411.

^[406] Ibid., 410.

^[407] Landman, Nico en Thijl Sunier, "Turkse islam: Actualisatie van kennis over Turkse religieuze stromingen en organisaties in Nederland," (Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2014), 4.

^[408] Striip, "Moslims in Nederland en België," 410.

^[409] Landman, "Turkse islam," 4.

^[410] Ibid.

^[411] Radar Advies, "Wat zijn dat nou voor clubs? Praktijkonderzoek naar SICN, ISN (Diyanet), Milli Görüş en Hizmet (Gülen)," (Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2017), 6.

^[412] Ibid.

^[413] Kennisplatform Integratie & Samenleving, "Verhoudingen tussen Turks-Nederlandse groeperingen," (Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2019), 11.

^[414] Ibid., 11.

^[415] Udink, Betsy, *Meisjes van Atatürk, zonen van de sultan*, (Amsterdam: Atlas Contact Uitgeverij, 2015), 240, 241.

^[416] Landman, "Turkse islam," 5, 6.

^[417] Radar Advies, "Wat zijn dat nou voor clubs?" 7.

^[418] Beek, Marije van en Yasmin Polat, "De Turkse overheid wil moslims van ons maken," Trouw (31 mei 2017), geraadpleegd op 21 augustus 2019

Nederlanders zien juist een gevaar in de Gülen-beweging. Het zou een dekmantel zijn voor verborgen, sinistere doelen.[416] Volgens onderzoeksinstituut Radar Advies zijn dit soort wijdverbreide uitingen over de Gülen-beweging in de praktijk niet teruggevonden. Dit stelt Radar Advies in een onderzoek uit 2017. Radar Advies ziet dat de beweging in Nederland goed aansluiting weet te vinden bij kopstukken in de politiek, de maatschappij en het bedrijfsleven.[417]

Alevieten

De Alevieten zijn een categorie Turkse moslims. Onder hen bevinden zich vele Koerden. In Turkije worden ze gediscrimineerd en zijn ze lange tijd vervolgd door de staat.[418] In Nederland hebben de alevieten zich georganiseerd in twee organisaties: de Federatie van Alevitische gemeenschappen in Nederland (HAKDER) en de Nederlandse Alevitische Federatie (HAF). De twee organisaties hebben onderling een moeizame relatie.[419] De focus van de alevieten ligt op een humanistische en mystieke interpretatie van de islam. Volgens hen zou Ali de enige rechtmatige opvolger zijn van de profeet Mohammed. Alevieten komen samen in gebedshuizen (*cemevi*) voor culturele activiteiten en het uitoefenen van religieuze rituelen. In Nederland zijn er ongeveer 25 *cemevi's*.[420]

2. Marokkaanse organisatievorming in Nederland

Marokkaanse koepelorganisaties zijn er in veel mindere mate dan in de Turkse gemeenschap. De Marokkaanse gemeenschap is veel meer fluïde, losser en minder hiërarchisch dan de Turkse gemeenschap. In de jaren tachtig en negentig zijn verschillende pogingen gedaan om een eenheid te vormen in de Marokkaanse gemeenschap. Verschillende organisaties werden gevormd, die allemaal door interne conflicten weer ten onder zijn gegaan. Veelal had dit te maken met institutionele en organisatorische conflicten.[421] Tegenwoordig zijn er twee organisaties die zeggen (een gedeelte van) de Marokkaanse moskeeën in Nederland te vertegenwoordigen.

Unie van Marokkaanse Muslim Organisaties in Nederland (UMMON)

De UMMON is opgericht in 1982 en vertegenwoordigde in 2015 ongeveer zeventig moskeeën in Nederland.[422] In het verleden werd deze organisatie gelinkt aan de Marokkaanse overheid, waardoor veel Marokkaanse islamitische organisaties de contacten met de UMMON zoveel mogelijk probeerden te vermijden. De link tussen de UMMON en de Marokkaanse koning en de link tussen de UMMON en individuele moskeeën zijn informeel en komen niet in de buurt van de organisatievorming binnen de Turkse gemeenschap.[423]

Raad van Marokkaanse Moskeeën Nederland (RMMN)

De RMMN werd in 2006 opgericht en is een samenwerkingsverband van Marokkaanse moskeeën. Het doel is om de maatschappelijke achterstandspositie van Marokkaanse migranten in de Nederlandse samenleving op te heffen.[424] De RMMN zet in op goede interne samenwerking en het vervullen van een brugfunctie tussen moskeeën en andere (overheid)instellingen. Hoeveel moskeeën en/of le koepels bij de RMMN zijn aangesloten staat niet op hun site.[425]

3. Andere organisatievorming in Nederland

Ahmadiyya-beweging

Deze beweging kwam in 1947 naar Nederland via de missionaris Hafiz Qudrat-Ullah.[426] De Ahmadiyya-beweging is in 1889 opgericht in India. Ghulam Ahmad, afkomstig uit het dorpje Qadian, was de oprichter van deze beweging. Door zijn visioenen of dromen, direct geïnspireerd door Allah, raakte hij ervan overtuigd dat hij

via: <https://www.trouw.nl/nieuws/de-turkse-overheid-wil-moslims-van-ons-maken-bf730967/>.

[419] Kennisplatform Integratie & Samenleving, "Verhoudingen tussen Turks-Nederlandse groeperingen," 14.

[420] Ibid.

[421] Dit was bijvoorbeeld het geval tussen de IRN en de NMR. Polderislam, "Islamitische koepelorganisaties en contactpersonen."

[422] Hoorens, Stijn et al., "Foreign Financing of Islamic Institutions in the Netherlands," (Den Haag: WODC en Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2015), 8.

[423] Striip, "Moslims in Nederland en België."

[424] RMMN, "Over Ons," geraadpleegd op 24 mei 2019 via: www.rmmn.nl/over-ons/.

[425] De leden zijn zowel moskeeën, jongeren als vrouwenorganisaties. Polderislam, "Islamitische koepelorganisaties en contactorganen."

[426] Ibid.

[427] Hanson, John H., *The Ahmadiyya in the Gold Coast: Muslim Cosmopolitans in the British Empire*, (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2017), 95.

[428] Ibid.

[429] Ryad, Umar, "Salafiyya, Ahmadiyya, and European Converts to Islam in the Interwar Period," in Agai, Bekim, Umar Ryad, en Mehdi Sajid, *Muslims in Interwar Europe: A Transcultural Historical Perspective*, (Leiden: Brill, 2016), 48.

de islam moest hervormen en moest ontdoen van lokale soefistische gebruiken en tradities. In die tijd was India gekoloniseerd door de Britten en was het soefisme de lokale islamitische stroming. Een duidelijke classificatie van de beweging ontbreekt. Sommige wetenschappers vinden het een soefibeweging, anderen zien het meer als een islamitische hervormingsbeweging.[427] Na de dood van de oprichter in 1908 ontstond er een afsplitsing in 1914, omdat een deel het niet eens was met de keuze van de opvolger.[428] Sindsdien is er een Ahmadiyya-beweging gebaseerd in Lahore (hedendaags Pakistan) en één in Qadian/Qadiyani (hedendaags India). De Qadiyani-tak gelooft dat Ghulam Ahmad de messias was. De Lahore-tak ziet de oprichter slechts als hervormer en niet als de messias.[429] In Nederland staan de Qadiyani-moskeeën bekend onder de naam 'Ahmadiyya Moslim Gemeenschap' en de Lahore-moskeeën onder 'Ahmadiyya Anjuman Isha'at Islam Lahore'. Nederland kent binnen de Ahmadiyya-beweging zeven moskeeën die gedeeltelijk onder de koepelorganisatie *Unie van Lahore Ahmadiyya Organisaties Nederland* (ULAMON) vallen.[430]

World Islamic Mission (WIM)

WIM is in de jaren zeventig opgericht door de Pakistaanse denker Shah Ahmad Noorani Siddiqui. In de jaren 90 tot aan zijn dood in 2002 deed hij verschillende negatieve uitspraken over Ahmadiyya-moslims die grote onrust veroorzaakten in de Nederlandse politiek en onder Ahmadiyya-moslims. Zo zou hij tijdens een bijeenkomst hebben opgeroepen de huizen van Ahmadiyya-moslims in Suriname in brand te steken en hun knieën te breken.[431] WIM heeft zich ontwikkeld vanuit de soennitische Barelvi-beweging uit India.[432] In Nederland kent WIM verschillende moskeeën zoals de Taibah-moskee in Amsterdam, moskee Gulzar-e-Madina in Zwolle, moskee Al-Madinah in Den Haag en moskee Anwar-E-Madinah in Eindhoven.[433] De meeste aanhangers van WIM zijn van Pakistaanse, Indiase en Surinaamse afkomst.[434]

Overkoepelende sjiitische vereniging (OSV)

Deze vereniging vertegenwoordigt een netwerk van een dertigtal sociaal-culturele organisaties, vooral voor en door moslims van Irakese en Iranese afkomst.[435]

Islamitische Vereniging voor Bosniaks in Nederland (IVBN)

Dit is een vereniging en netwerk van verschillende islamitische organisaties, waarvan tien moskeeën voor en door moslims met een Bosnische afkomst.[436] Dit zijn bijvoorbeeld moskee Dzemat in Amsterdam, Hajr in Enschede, IKC Behar in Den Bosch en IKC Selam in Rotterdam.[437]

Landelijk Platform Nieuwe Moslims (LPNM)

Onder leiding van Nourdeen Wildeman richt deze organisatie zich op 'nieuwe moslims,' op Nederlandse bekeerlingen. De organisatie werkt veel samen met OntdekIslam.nl en de Blauwe Moskee in Amsterdam.

Nederlandse Islamitische Raad (NIR)

Volgens de website PolderIslam.nl bestaat deze organisatie uit vijf moskeeën en vijf jongerenorganisaties voor en door moslims met een Marokkaanse achtergrond.[438] Er is echter weinig informatie te vinden over deze organisatie.

Contactorgaan Moslims & Overheid (CMO)

Het CMO is een samenwerkingsverband van moskeeën en koepelorganisaties. Het CMO vertegenwoordigt 12 islamitische koepelorganisaties en 380 moskeeën en is officieel erkend als gesprekspartner van de overheid. Gesprekspartner is het CMO bij de ministeries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Onderwijs, Cultuur &

[430] PolderIslam, "Islamitische koepelorganisaties en contactpersonen."

[431] Groen, Janny en Annieke Kranenberg, "Radicale Noorani mag spreken, zijn critici niet," *De Volkskrant* (9 september 2006), geraadpleegd op 24 mei 2019 via: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/radicale-noorani-mag-spreken-zijn-critici-niet-b7e89858/>.

[432] PolderIslam, "Islamitische koepelorganisaties en contactpersonen."

[433] World Islamic Youth Circle, "Begeleiders," WIMYC, geraadpleegd op 24 mei 2019 via: www.wimyc.nl/NeW/begeleiders/.

[434] Hoorens, "Foreign Financing of Islamic Institutions in the Netherlands," 9.

[435] PolderIslam, "Islamitische koepelorganisaties en contactpersonen."

[436] Ibid.

[437] IZBN, "Dzemat," *Islamitische Vereniging voor Bosniaks in Nederland*, geraadpleegd op 24 mei 2019 via: www.izbn.nl/index.php/dzemat.

[438] PolderIslam, "Islamitische koepelorganisaties en contactpersonen."

[439] CMO, "Info," Facebook, geraadpleegd op 27 mei 2019 via: https://www.facebook.com/pg/cmowebnl/about/?ref=page_internal.

Wetenschap en Veiligheid en Justitie. Hier vertegenwoordigt het CMO de belangen van moslims op politiek en beleidsmatig vlak.[\[439\]](#)

Bijlage 7: Islam

In deze bijlage leggen we een aantal belangrijke basisprincipes uit ten aanzien van het islamitische geloof.

1. De islam als religie

Met de komst van moslimmigranten kwam ook het islamitische geloof naar Nederland. In deze paragraaf beschrijven we de belangrijkste uitgangspunten van de islamitische religie. En we leggen uit dat er wereldwijd verschillende islamitische stromingen zijn die ook in Nederland voor religieuze pluriformiteit zorgen. We geven met opzet een gedetailleerde uiteenzetting over de verschillende stromingen van de islam, omdat in het publieke debat regelmatig zaken over bepaalde islamitische stromingen verkeerd uitgelegd worden.

1.1. Definiëring van de islam

De islam behoort tot de (drie) monotheïstische religies, ook bekend als de abrahamitische religies, waar de enigheid van God centraal staat. Er zijn naar schatting 1,7 miljard moslims over de hele wereld. Hiermee is de islam na het christendom de godsdienst met de meeste aanhangers ter wereld.

De taalkundige betekenis van islam is *“vrede, vrijwillige overgave en gehoorzaamheid.”* In de theologische wetenschap betekent islam *“het volledig accepteren van de leerstellingen en de leiding van God die aan de profeet Mohammed geopenbaard zijn.”*^[440]

Kenmerkend voor de islam is dat moslims geloven in de koran (het boek en letterlijke en eeuwige woord van Allah) en dat de profeet Mohammed als laatste profeet gezonden is naar de mensheid ter volmaking van de voorafgaande monotheïstisch religies. De koran en de overgeleverde uitspraken en handelingen^[441] van de profeet Mohammed vormen de twee belangrijkste basisbronnen voor moslims.

De koran als primaire bron

De koran is volgens moslims over een periode van 23 jaar geopenbaard aan de profeet Mohammed op het Arabisch schiereiland en in de Arabische taal. De koran bevat vele profetische verhalen en rituelen, richtlijnen die moslims dienen te volgen binnen hun interpersoonlijke relaties en binnen de samenleving. Maar ook richtlijnen in hun relatie tot Allah (hun schepper). Al deze richtlijnen samen worden ook wel de islamitische wetgeving genoemd (sharia) die een samenleving kan reguleren en handreikingen geeft hoe om te gaan met ethische kwesties op verschillende niveaus binnen een samenleving.^[442] Hoewel de Arabische term voor islamitische wetgeving (sharia) een negatief beeld kan opwekken, kan deze term linguïstisch verklaard worden als 'de weg tot', 'het pad tot de waterbron'.^[443]

De soenna als primaire bron

De tweede belangrijkste basisbron van de moslims zijn de handelingen, uitspraken en stilzwijgende goedkeuringen van de profeet Mohammed (de soenna) die overgedragen zijn door zijn metgezellen. Deze overleveringen geven een kijk op hoe de profeet Mohammed om ging met zaken zoals politiek, wetgeving, diplomatie, relaties en persoonlijke verzorging.

Moslims streven ernaar om deze twee basisbronnen zo centraal mogelijk te stellen in hun leven. Men kan deze **twee basisbronnen** als volgt zien:

[440] Siregar Sofian S., *Basisboek Islam*, (Den Haag: Nur, 2002), 2.

[441] Hidir Özcan, *Inleiding tot de hadithwetenschappen: ontstaansgeschiedenis, literatuur, methodologie en kritische benadering*, (Rotterdam: IUR PPRESS, 2010), 11.

[442] *Ibid.*

[443] Waardenburg, Jacques (red.), *Islam: norm, ideaal en werkelijkheid*, (Houten: Uitgeverij Unieboek, 1999), 141.

[444] Daar waar alle stromingen binnen de islam de koran zien als het letterlijke woord van Allah en daarmee heilig, waarden verschillende stromingen de overleveringen van de profeet anders en worden deze in de kern als feilbaar gezien. Door de feilbaarheid van de overleveringen ontstond er al snel een systematiek om de betrouwbaarheid van de overleveringen te toetsen en classificeren: de hadithwetenschap.

[445] Nawawi, Imam al-, *veertig hadis*, (Koeweit: International Islamic Federation of Student Organizations, 1989), 28, 30, 32.

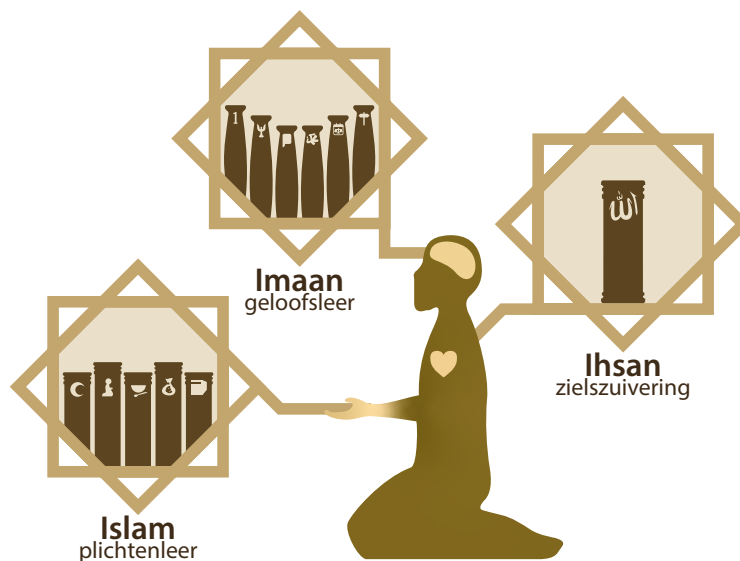
[446] Bartels, Edien, "Plichten en de rituele praktijk," in Driessen, Henk, *In het huis van de Islam*, (Nijmegen, Amsterdam: Uitgeverij SUN, 2010), 125.

[447] "De Islam is op vijf (zuilen) gebouwd: de getuigenis dat er geen god is dan Allah en dat Mohammed Zijn dienaar en boodschapper is, het verrichten van de gebeden, het afdragen van de zakaat, het verrichten van de bedevaart en het vasten in de maand ramadan." Zekiyidin, Hafid.

1. De **koran** geeft de kaders weer voor het creëren van een harmonieus systeem tussen mens, milieu en schepping. Daarmee geeft het belangrijke principes en waarden weer die de geest van dit systeem vertegenwoordigen. Hierdoor wordt de koran ook vaak als 'grondwet' omschreven door moslims.
2. Daar waar de koran aangeeft wat de principes en waarden zijn, geeft de **soenna** van de profeet Mohammed aan hoe dit vertaald kan worden naar het dagelijkse leven van de mens. De soenna is opgeschreven in overleveringen die enkelvoudig *Hadith* wordt genoemd en *Ahadith* in meervoud.[444]

1.2. Het systeem van de islam

Doordat de islam als religie zich in tijd en plaats verder ontwikkelde, ontstond de behoefte aan het systematiseren van de islam. Door gebruik te maken van een welbekende overlevering[445] onder de moslims, werd een indeling gemaakt op basis van drie hoofdonderdelen (*islam, imaan, ihsan*). Binnen dit systeem van de islam wordt uitgegaan van een gebalanceerde toepassing van deze drie onderdelen in het dagelijks leven van een moslim. We leggen de drie onderdelen uit ná de afbeelding. De afbeelding is een visuele weergave van de tekst die we in deze bijlage gaan bespreken.

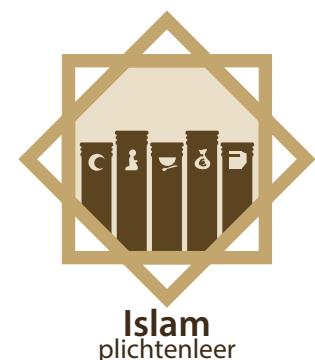

Afbeelding 1: Visuele weergave van het systeem van de islam

Onderdeel I: 'Islam' of plichtenleer

De plichtenleer houdt zich bezig met het vormgeven van de vijf zuilen van de islam. De vijf zuilen van de islam[446] gaan over de handelingen die een moslim uitvoert om zijn geloof vorm te geven.[447] De vijf zuilen zijn:

1. *De geloofsgetuigenis*
De geloofsgetuigenis wordt in de Arabische taal *shahada* genoemd. Het uitspreken en toepassen van de geloofsuiting is de belangrijkste zuil die een moslim nastreeft in zijn handelingen.[448] Deze getuigenis bevat de volgende letterlijke verklaring: "Ik getuig dat er geen god is om aanbeden te worden

Muhtasar Sahihi Muslim, (Beiroet: Yemame, 1996), 30.

[448] Muishout, George en Ronald Kroon, "Moslims en medische behandeling Nederlands," *Nederlands Theologisch Tijdschrift* (70), nr.1 (2016).

[449] Siregar, *Basisboek Islam*, 126.

[450] Ibid, 225.

[451] Yazici, Seyfettin, vertaald door S. Erdemsoy, E. Tan, *Basiskennis over Islam*, (Den Haag: ISN, 2015), 169-171.

[452] Siregar, *Basisboek Islam*, 252.

[453] Yazici, *Basiskennis over Islam*, 181.

[454] Siregar, *Basisboek Islam*, 277.

[455] Koran, 3:97.

[456] Siregar, *Basisboek Islam*, 276.

[457] Volgens Imam Ibn Abi Zayd Al Qayrawani, zie: Qayrawani, Abdullah Ibn Abi Zayd Al-, *Al Arrisala*, (Den Haag: 't Kennishuys, 2015).

[458] Brown, *A New Introduction to Islam*, 83.

[459] Broek, Omar van den, *Islam en het Westen*, (Zoetermeer: Uitgeverij Oase, 1995), 158-159.

behalve Allah en ik getuig dat Mohammed Zijn dienaar en Zijn boodschapper is."

In essentie houdt dit in dat elke moslim gelooft dat er geen andere god is dan God en dat Mohammed Gods gezant is. Eigenlijk bestaat de geloofsgetuigenis dus uit twee onderdelen, namelijk de getuigenis dat er geen andere God bestaat dan Allah én de getuigenis dat Mohammed Zijn boodschapper is.

2. Het gebed

Het gebed wordt in de Arabische taal salaah genoemd. Letterlijk wordt de salaah als 'smeekbede' vertaald, de specifiekere betekenis is: *"Bepaalde fysieke handelingen welke vergezeld gaan van specifieke woorden en verzen uit de Koran."* [449]

3. Het vasten

De definitie van vasten is taalkundig 'het zich onthouden'. de specifiekere betekenis is: *"Het zich onthouden van eten, drinken, roken en geslachtsgemeenschap vanaf de eerste ochtendschemering tot zonsondergang, gebaseerd op het voornemen dit te verrichten omwille van Allah."* [450] In de maand van het vasten (de ramadan genoemd in het Arabisch) zijn de moslims extra bezig met gebeden, smeekbeden, kennis opdoen, het lezen van de koran en hulp bieden aan anderen. [451]

4. De zakaat

De betekenis van het Arabische woord zakaat is taalkundig 'groei' of 'het reinigen van zonde'. Als specifieke term betekent zakaat: *"Het geven van een deel van zijn bezittingen aan daartoe gerechtigde personen."* [452] Zakaat is een jaarlijkse betaling van het bezit wanneer men een bepaald vermogen heeft. Er zijn diverse voorwaarden om zakaat te geven. De essentie van de zakaat is om de financiële verschillen tussen arm en rijk te verkleinen. [453]

5. De bedevaart

De taalkundige betekenis van bedevaart (hadj) is 'het gaan naar een belangrijk plaats'. Als theologische term gaat het over: wanneer men daartoe fysiek en financieel in staat is dient men volgens de islam ten minste een keer in zijn leven naar Mekka te gaan om daar een aantal handelingen te verrichten. [454] In de koran staat dat dit verplicht is voor moslims. [455] De bedevaart is een allesomvattende pilaar van de islam. Men moet zowel fysiek, mentaal als materieel in staat zijn om de bedevaart uit te voeren. [456]

[460] Hadith Djibril in Sahih al-Bukhari 50, boek 2, Hadith 43, geraadpleegd op 8 november 2019 via: <https://sunnah.com/bukhari/2/43>.

[461] Nawawi, *veertig hadis*, 28, 30, 32.

[462] Soefisme is afgeleid van het woord *sūf* dat wol betekent. Dit heeft te maken met de kleding van de vroegere soefi's. Vroeger droegen vooral arme mensen wollen kleding. Ook zou het verband houden met het Griekse woord *sofos*, dat wijze betekent. Een andere verklaring voor het woord soefi is dat het verwijst naar het Arabische woord *sūfa*, dat bank betekent. In de tijd van de profeet Mohammed zaten er arme gelovigen op een bankje nabij de moskee van Medina. Daarnaast kan het woord soefisme afgeleid zijn van het Arabische woord *safa* voor zuiverheid. Zie: Broek, Omar van den, "Historiek van het soefisme," in *Islamitische nieuwsbrief*, speciaal nummer: soefisme, A1. En Soefie-groep Meppel, "ontstaan", *soefi Meppel*, geraadpleegd via <http://www.soeformeppel.nl/ontstaan.html>.

[463] Mystiek, geheimzinnig en iets speciaal voor ingewijden.

Onderdeel II: 'Imaan' of geloofsleer

De geloofsleer houdt zich bezig met de zes zuilen van geloof (in het Arabisch: *imaan*). [457] De zes zuilen betreffen: het geloven in.

1. Allah: er is maar één God en de profeet Mohammed is zijn profeet.
2. de Engelen: moslims geloven in het bestaan van engelen. Eén van de engelen, de engel Gabriël, speelde een belangrijke rol in de openbaring van de islam.
3. al Zijn boeken (Evangelie, Torah, Psalmen en de koran): moslims geloven in de geopenbaarde heilige geschriften die Allah naar de mensheid heeft gezonden.
4. al Zijn profeten: moslims geloven in dezelfde profeten als christenen en joden. Soms zijn de verhalen over bepaalde profeten echter wel net iets anders in de islamitische traditie.
5. de Laatste Dag: moslims geloven dat alle wezens op de dag des oordeels een laatste oordeel ontvangen. Dit laatste oordeel bepaalt of je in het paradijs of de

hel komt. Deze boodschap komt continu terug in de koran.[458]

- de voorbeschikking: moslims geloven in de voorbeschikking van Allah, zowel in het goede als het slechte wat dit met zich meebrengt.

Onderdeel III: 'Ihsan' of zielszuivering (spiritualiteit)

De spiritualiteit houdt zich bezig met het vormgeven van de zuivering van de ziel.[459] Door middel van een welbekende overlevering[460] onder de moslims, wordt uitgelegd dat dit kernbegrip waakzaamheid en spirituele aanwezigheid inhoudt.[461] Tegenwoordig wordt de term *ihsan* gekoppeld aan soefisme.[462] In het dagelijkse leven krijgt dit vooral invulling door het vertalen van ethische en spirituele concepten naar de omgang met medemens en natuur. De eerste schakel in de spirituele keten van soefi's is de profeet Mohammed. Het esoterische[463] binnen het soefisme werd volgens de soefi's overgedragen op Ali bin Abi Talib, de neef en schoonzoon van de profeet.[464] Binnen het soefisme bestaan vanaf de ontstaansperiode verschillende scholen: de school van Koefa, Khorasan en Basra. Deze scholen verschilden echter niet veel van elkaar wat betreft de inhoud. Er waren namelijk geen specifieke regels gekoppeld aan het soefisme die het mogelijk maakten om onderscheid te maken tussen verschillende scholen.[465]

Het soefisme kreeg in Europa pas in de negentiende eeuw bekendheid. Er werden verschillende boeken geschreven over deze stroming. Deze boeken verschaften echter slechts informatie over de soefi's van latere tijden en niet zozeer over de eerste stadia van soefisme (ten tijde van de eerste drie generaties moslims). Hierdoor werd soefisme gezien als een zwart schaap binnen de islamitische wereld (door Europeanen en soms ook door moslims).[466]

1.3. Ontstaan verschillende islamitische stromingen

In de loop van de geschiedenis heeft het islamitische systeem van *islam*, *imaan* en *ihsan* (zoals in de vorige paragraaf besproken) geleid tot het ontstaan van verschillende denkrichtingen. Er zijn denkrichtingen (of ook wel scholen genoemd, met leiders en volgers) ontstaan op alle drie de genoemde en besproken gebieden van het islamitische systeem. We bespreken hieronder de diverse stromingen die hieruit in de loop van de tijd zijn ontstaan.

Ontstaan en institutionalisering van de wetscholen (die voortkomen uit de islam, ofwel plichtenleer)

Er bestaan verschillende islamitische scholen van wetgeving (in het Arabisch *madhab* of *madhaahib* genoemd) binnen de islam die in de loop van de eeuwen eigen methodieken hebben ontwikkeld om antwoord te kunnen geven op islamitische vraagstukken, waar de koran en soenna geen (of weinig) of complexe antwoorden op geeft. De scholen verschillen in handelingen en rituelen, bijvoorbeeld de houding bij het gebed. De soennitische en sjiiitische stromingen van de islam kennen verschillende wetscholen. Binnen de soennitische islam gaat het om de volgende vier wetscholen:

- Hanafi (door Imam Aboe Hanifa: 767 na Christus)
- Maliki (door Imam Malik ibn Anas: 795 na Christus)
- Shafi'i (door Imam As-Sjafie: 820 na Christus)
- Hanbali (door Imam Ahmad ibn Hanbal: 855 na Christus)

Binnen de sjiiitische islam zijn er drie wetscholen:[467]

- Zaidi (door Imam Zayd ibn Ali ibn al-Husayn: 740 na Christus)[468]

[464] Schimmel, Annemarie, *Mystical dimensions of islam*. (Berkeley: The University of Chapel Hill, 1975), 27.

[465] Bouyazdouzen, Hassan, *Soefisme: leer en praktijken*. (Rotterdam: IUR PRESS, 2018), 45.

[466] Schimmel, *Mystical dimensions of islam*, 8.

[467] The Oxford Dictionary of Islam, "Shii Islam," geraadpleegd op 28 augustus 2019 via: www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e2189?_hi=6&_pos=3.

[468] Zij zijn de volgelingen van Zayd ibn Ali ibn al-Husayn en bevinden zich in Jemen, Irak en delen van Afrika. De Zaidi-wetschool is nauw verwant aan de soennitische wetscholen.

[469] Het vertegenwoordigt de esoterische (mystiek, geheimzinnigheid en alleen bestemd voor ingewijden) vertakking binnen het sjiiisme. Deze school is vernoemd naar de zevende imam, Ismail. Zij hebben het kalifaat van de Fatimiden (909 - 1171) gesticht in Noord-Afrika van de tiende eeuw tot de twaalfde eeuw.

[470] Het is de grootste groep binnen het sjiiisme. Deze school wordt

2. Isma'ili (door Imam Ismaiel ibn Jafer: 755 na Christus)[469]
3. Ja'fari (door Imam Ja'far al-Sadiq: 765 na Christus)[470]

Ontstaan en institutionalisering van de geloofsleerscholen (die voortkomen uit de imaan, ofwel geloofsleer)

Er zijn verschillende geloofsleerscholen binnen de islamitische theologie. Deze geloofsleerscholen houden zich bezig met hoe moslims primaire bronteksten kunnen gebruiken of interpreteren. Al vanaf de eerste eeuw na de komst van de islam was de ratio/redevoering (via een bepaalde methodiek) van belang om tot een religieus oordeel of regel te komen. Sommige schriftgeleerden gebruiken hiervoor de ratio als bron. Ze hechten daarbij veel belang aan rationaliteit bij het interpreteren van primaire bronteksten. Andere schriftgeleerden nemen bronteksten meer letterlijk, hechten meer waarde aan de letterlijkheid. Deze scholen baseren zich op de zogenaamde pure goddelijke determinatie.[471] Dit zijn twee uitersten in het spectrum en worden daarom ook wel aangegeven met de term 'absoluut'. Hiertussen zijn ook nog andere mogelijkheden om primaire bronnen toe te passen (en te interpreteren) in het leven van de moslim. Deze scholen worden ook wel aangeduid met de term 'traditioneel'. Op basis van deze informatie noemen we de soennitische geloofsleerscholen:

1. *Moetazilisme* (absolute rationalistische school)
Volgens deze geloofsleerschool is de menselijke ratio de voornaamste bron tot het definiëren van het godsbeeld.[472]
2. *Ahl ul Hadith, tegenwoordig salafisme* (absolute deterministische school)
Volgens deze geloofsleerschool is de menselijke ratio geen bron in de definiëring van het godsbeeld.
3. *Maturidi* (traditionele rationalistische school)
Volgens deze geloofsleerschool is de menselijke ratio gelijkwaardig aan de primaire bronnen. De menselijke ratio is uiteindelijk doorslaggevend.
4. *Ash'ari* (traditionele deterministische school)
Volgens deze geloofsleerschool is de menselijke ratio gelijkwaardig aan de primaire bronnen. De primaire bronteksten zijn uiteindelijk doorslaggevend.[473]

Binnen het sjiisme bestaan de volgende geloofsleerscholen: *

1. De Twaalvers
2. De Zeveners
3. De Vijfers

* Het cijfer verwijst naar het aantal imams dat erkend wordt in de bloedlijnopvolging na de profeet Mohammed (via de lijn van zijn neef en schoonzoon Ali). De geloofsleerscholen zijn gekoppeld aan de wetscholen, in dezelfde volgorde als ze op de vorige pagina zijn opgeschreven.

Als we kijken naar de soennitische geloofsleerscholen bestaan de maturidi- en ash'ari-scholen tegenwoordig nog steeds. Beide scholen gebruiken de ratio/redevoering als zelfstandige bron om binnen het normatief kader tot een oordeel of regel te komen. Samen met de vier hiervoor genoemde soennitische wetscholen[474] vertegenwoordigen zij de **soennitische orthodoxie**. [475] De meerderheid van de moslims volgt deze soennitische orthodoxie.[476]

gevolgd door de Ithna Asharis (de twaalvers). Zij vormen de grootste groep binnen sjiisme. De twaalvers geloven in twaal imams, beginnend bij imam Ali en eindigend bij al-Mahdi. Deze laatste imam is volgens de sjiitische leer in occultatie gegaan. Hij zal volgens de overleveringen aan het einde der tijden terugkeren als de messiaanse imam die gerechtigheid en rechtvaardigheid op aarde herstelt. Vandaar zijn de naam, al-imam al-Muntazar (de verwachte imam). De twaalvers vormen de meerderheid in landen als Azerbeidzjan, Bahrein, Irak, Iran en Libanon, zij vormen een minderheid in landen als Afghanistan, Pakistan en Saoedi-Arabië.

[471] Waardenburg, *Islam: norm, ideaal en werkelijkheid*, 141.

[472] Qayrawani, *Al Arrisala*, 55-56.

[473] *Ibid.*, 49-50.

[474] Mahdi, M. en Annemarie Schimmel, "Islam-Sunnism," Encyclopedia Britannica Inc. (15 augustus 2019), geraadpleegd op 8 september 2019 via: <https://www.britannica.com/topic/Islam/Sunnism#ref298991>.

[475] Qayrawani, *Al arrisala*, 51. en Makdisi, G., "Ash'ari and the Ash'arites in Islamic Religious History I," *Studia Islamica*, (17) (1962), 37-80.

[476] Shaykh Abdulmajid Ibn Taaha al-Dhibi al-Zu'bi, *Ithafu al-Akabiri fi sirati wa manaqibi al-Imam Muhyiddin Abdelkader al-Jilani al-Hassani al-Hussayni*, 1e druk (Beiroet: Dar al-Kutub al-ilmiah, 2009), 41.

[477] Jaques, Kevin, R., "Ahl Al-Hadith," *Encyclopedia of Islam and the*

1.4. Salafisme binnen het islamitische systeem

Naast de orthodoxie bestaan er echter nog verschillende substromingen binnen de soennitische islam, die de orthodoxie in meer of mindere mate afwijzen. Eén bekende en actuele stroming daarvan is het salafisme. Deze stroming vertegenwoordigt weliswaar een kleine minderheid van de soennitische moslims, maar heeft in toenemende mate een rol van betekenis en wordt in de Nederlandse samenleving, politiek en media steeds vaker als containerbegrip gebruikt. Vandaar dat we naast bijlage 8, hieronder ook nog extra aandacht besteden aan de plek die het salafisme inneemt in het hiervoor besproken systeem van de islam.

In de geschiedenis van de islam was er een groep moslims, onder leiding van schriftgeleerden, die de ash'ari- en maturidi-geloofsleerscholen afwezen maar ook afweken van de Ahl ul Hadith-geloofsleerschool. Deze groep moslims werd een stroming en werd door anderen geclassificeerd als 'het hanbalisme'. De reden hiervoor was omdat ze de hanbalitische wetschool volgden van de wetgeleerde Ahmed Ibn Hanbal (780-855), maar afwijkende ideeën hadden over de geloofsleerscholen die op dat moment golden.^[477] Deze groep is de voorganger van het hedendaagse salafisme.^[478] De term hanbalisme is echter verwarrend omdat deze term de suggestie wekt over één van de vier genoemde soennitische wetscholen te gaan, terwijl het in essentie een geloofsleerschool aanduidt (waar het salafisme uit is ontstaan) die in haar tijd als afwijkend werd gezien door de schriftgeleerden van de ash'ari- en maturidi-geloofsleerscholen.^[479]

Volgens de denkers van deze school moesten alle kwesties en vraagstukken beantwoord worden uit de primaire bronnen en eventueel uit de bindende uitspraken van de metgezellen van de profeet. Deze geloofsleerschool pleitte ervoor om de primaire bronnen letterlijk te begrijpen zonder het gebruik van enige rationele logische methodiek.^[480] Deze geloofsleerschool, die tegenwoordig ook invloed heeft, wordt vertegenwoordigd door het salafisme. Tot de bekendste denkers van deze school behoren Ibn Taymiyya (1263-1328) en Mohammed Ibn Abdul Wahhab (1703-1792). Volgens deze schriftgeleerden dienen moslims afstand te nemen van de methodologie van rationaliteit en logica. De opvattingen van het salafisme zijn gebaseerd op de oordelen van Ibn Taymiyya en Ibn Abdul Wahhab.^[481] Ze nemen een centrale plek in binnen het salafistische gedachtegoed dat veelal afweek van de methodieken van de eerdergenoemde wetscholen en de geloofsleerscholen.^[482] Ibn Taymiyya en Mohammed Ibn Abdul Wahhab worden bestempeld als grondleggers van het moderne hanbalisme (lees: salafisme). In bijlage 8 gaan we verder in op de salafistische stroming in Nederland.

2. Moslim zijn in de (Nederlandse) praktijk

Hoe komen al deze verschillende geloofsleerscholen en wetscholen dan tot uiting in de praktijk? Dit is een belangrijke vervolgvraag, want in Nederland zien we een grote diversiteit aan religieuze achtergrond en beleving. Het merendeel van de moslims in Nederland is soennitisch. Een kleiner deel is sjiiitisch en daarnaast zijn er ook nog andere islamitische groepen zoals de Druzen, Koranieten en Ahmaddiya. Een voorbeeld van hoe alle bovenstaande informatie over wetscholen en geloofsleerscholen in het dagelijkse leven van een hedendaagse moslim wordt toegepast: een moslim die de hanafi-wetschool (of één van de andere wetscholen) aanhangt kan de ash'ari-, de maturidi- ofwel de salafistische geloofsleer volgen.

De wijze waarop Nederlandse moslims binnen hun eigen groep hun religie beleven en praktiseren is zeer divers. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) publiceerde in

Muslim World, red. Richard C. Martin, vol. 1, (Macmillan Reference USA, 2004), 27.

[478] Brown, Jonathan, *Hadith: Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World*, (Oxford: Oneworld publications, 2009), 181, 182.

[479] Makdisi, George, "Hanābilah," *Encyclopedia of Religion*, red. Lindsay Jones, 2e ed., vol. 6, (Macmillan Reference USA, 2005), 3763.

[480] Lauzière, *The Making of Salafism*, 31, 32.

[481] Moussali, Ahmad, "Wahhabism, salafism and islamism: Who is the enemy?" (Beirut: American University of Beirut, 2009), 5.

[482] Roex, Ineke et al, *Salafisme in Nederland: Aard, omvang en dreiging*, (Amsterdam: Instituut voor Migratie- en Etnische Studies, 2010), 83.

[483] Sociaal en Cultureel Planbureau, "Moslims steeds religieuzer," (7 juni 2018), geraadpleegd via: www.scp.nl.

[484] Ibid.

[485] Ibid.

[486] Koning, Martijn de, *Zoeken naar een 'zuivere' islam*, (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2008), 311.

[487] Berger, "Introduction: Islam in the Netherlands," 3, 4.

[488] Ibid.

[489] Ibid.

[490] Ibid.

2018 een onderzoeksrapport over de religieuze beleving onder Nederlandse moslims met een Turkse en Marokkaanse migratieachtergrond.[483] Hoewel delen van de moslimgemeenschappen seculariseren en er sprake is van religieuze individualisering, is een belangrijke conclusie uit dit rapport dat moslims in Nederland steeds religieuzer worden. Ontwikkelingen die tot deze conclusie hebben geleid zijn divers. Moslims (met een Turkse en Marokkaanse migratieachtergrond) zijn in de afgelopen tien jaar vaker gaan bidden. Het gaat dan voornamelijk om vrouwen, de eerste generatie en ouderen. Daarnaast zijn de moslims met een Turkse migratieachtergrond de moskee vaker gaan bezoeken. Binnen de Marokkaanse gemeenschap is deze ontwikkeling niet waar te nemen, maar van beide groepen bezoekt ongeveer 40% van de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen de moskee wekelijks. Een andere belangrijke factor is dat moslima's binnen de Marokkaanse gemeenschap steeds vaker een hoofddoek zijn gaan dragen. Ook bij jongeren en de tweede generatie is deze toename te zien. Bij de Turkse gemeenschap is deze ontwikkeling niet zichtbaar. Het overgrote deel van de moslims eet bijna altijd halalvoedsel en vast tijdens de ramadan. Ook schetst het rapport het beeld dat 96% van de Marokkaanse moslims en 89% van de Turkse moslims de religieuze identiteit belangrijk vindt.[484]

[491] Sociaal en Cultureel Planbureau,
"Moslims steeds religieuzer."

De wijze waarop religie wordt beleefd kan tot uiting komen door de generatieverschillen tussen migranten van de eerste generatie en de daaropvolgende generaties, die steeds minder banden hebben met het herkomstland van hun ouders of grootouders. Grote verschillen zijn er waarneembaar tussen de eerste en tweede generatie moslims in Nederland. Het SCP stelt dat *"een deel van de jongeren vraagtekens zet bij de wijze waarop hun ouders het islamitisch geloof vormgeven. De islam van hun ouders en familie wordt gezien als gebaseerd op traditie, gewoonte en cultuur in plaats van op de ware islam."*[485]

Uit dit citaat blijkt dat de waarde die de ouders hechten aan cultuur in het geloof niet meer past bij de ideeën die jongeren hebben over hun religie. Jongeren zetten zich steeds meer af tegen deze visie op de islam en gaan op zoek naar een 'zuivere' islam, naar de 'echte' islam. Deze islam is universeel en geeft jongeren de mogelijkheid zich te identificeren met moslims over de hele wereld, in plaats van alleen met (bijvoorbeeld) Marokkaans-Nederlandse moslims.[486] Hier komt bij dat de jongere generaties (vaak wordt hiermee de tweede generatie bedoeld en in toenemende mate ook de derde generatie) het sociaal-economisch gezien beter doet in Nederland dan de eerste generatie.[487] De verschillende ideeën over de beleving van de religie vinden hun weg naar de moskeeën. Over allerlei moskeeaangelegenheden wordt verschillend gedacht, bijvoorbeeld over de relatie met het lokale bestuur en de invulling van religieus onderwijs. Hier kan een generatiekloof ontstaan.

In de zoektocht naar de 'pure' islam ontstaan uitdagingen. Het grootste probleem voor de tweede generatie is het gebrek aan religieuze en politieke autoriteiten in hun gemeenschap. Er zijn weinig islamitische wetenschappers of instituties met kennis van de Arabische taal of de islamitische theologie.[488] De imams in Nederland hebben in de ogen van de tweede generatie ook onvoldoende autoriteit:

This lack of any centralized form of religious authority in combination with a thirst for knowledge of 'pure' Islam has developed into a phenomenon called Muslim 'Protestantism' or 'cut-and-paste Islam': young Muslims search for answers, mostly on the Internet, while lacking a basic knowledge of the theological framework of Islam that would otherwise guide them through the wealth of information that they encounter.[489]

Uit dit citaat blijkt dat het gemis van een centrale religieuze autoriteit in combinatie met behoefte aan kennis over de 'pure' islam jonge moslims naar het internet brengt. Hier vinden zij antwoorden in bergen aan religieuze informatie zonder basiskennis van een theologisch kader.^[490] Het internet is niet alleen een belangrijke informatiebron voor jongeren, het levert ook virtuele sociale contacten op. Dit kan een groepsgevoel en een gevoel van geborgenheid geven, omdat jonge moslims het gevoel hebben deel uit te maken van de wereldwijde islamitische gemeenschap, de *oemma*.^[491] De rol van het internet is dus belangrijk voor jonge moslims in de zoektocht naar hun eigen religieuze identiteit.

In de volgende bijlage beschrijven we de zoektocht van jongeren naar kennis over een 'pure' islam en hoe die aansluit bij het aanbod van salafistische groepen in Nederland.

Bijlage 8: Salafisme (in Nederland)

Het salafisme kent met name onder moslimjongeren van de tweede en derde generatie maar ook onder bekeerlingen enige populariteit. In deze bijlage beschrijven we wat salafisme is, hoe het zich manifesteert in verschillende stromingen en de aantrekkingskracht ervan voor sommige moslims.

1. Salafisme gedefinieerd

Het salafisme wordt gekenmerkt door grote interne diversiteit en fragmentatie.^[492] Het definiëren van de term salafisme is daarom niet eenvoudig. Daarbij komt dat salafisten zichzelf meestal niet als zodanig noemen.^[493] Ook wordt de term steeds vaker op andere wijze gebruikt.^[494] De betekenis van de term is daardoor ambigu geworden. Vooral ook omdat in de diverse gevonden berichtgevingen het salafisme bij voorbaat al geproblematiseerd lijkt te worden, terwijl dit niet altijd terecht is. Wanneer wij in dit rapport spreken over salafisme dan hanteren we onderstaande definitie en omschrijving.

Het salafisme is een verzamelterm voor fundamentalistische stromingen in de soennitische islam. Het salafisme vindt zijn oorsprong in het Saoedische Wahhabisme en heeft zich van daaruit wereldwijd en in verschillende richtingen ontwikkeld. De belangrijkste doelstelling van de beweging is een moreel herstel en heropvoeding van moslims. De primaire doelstelling van het salafisme is dan ook gericht op interne zuivering en heropvoeding van de islamitische geloofspraktijk en het geloofsleven van moslims.^[495] Het salafisme wordt in grote lijnen gekenmerkt door een letterlijke lezing van de koran en de soenna als enige gezaghebbende bronnen, een afwijzing van het gezag van de traditionele wetscholen en het volgen van een geloofsleer die gebaseerd is op ideeën van onder meer de hanbalitische geleerde Mohammed Ibn Abdul Wahhab (1703-1792) en Ahmed Ibn Taymiyya (1263-1328).^[496]

Als we het hebben over het salafisme, dan gaat het over een geloofsleerschool waarvan de uitgangspunten gebaseerd zijn op de opvattingen van Ibn Taymiyyah en Mohammed Ibn Abdul Wahhab. Er wordt een terugkeer nagestreefd naar de enige ware en zuivere islam. Dit is een islam die in hun ogen ontdaan is van religieuze innovatie (*bi'da*) en culturele invloeden.^[497] Salafisten claimen de enige ware islam te vertegenwoordigen^[498] en keuren andere interpretaties resoluut af. Ze tonen zich daarmee onverdraagzaam ten aanzien van andersdenkende moslims.^[499] Centraal staat het ideaal van het navolgen van de profeet Mohammed en de eerste drie generaties moslims.^[500] Dit laatste kenmerk is echter niet onderscheidend. Ook orthodoxe stromingen die traditionele wet- en geloofsleerscholen volgen, streven navolging van de profeet en zijn metgezellen na.

Met name de uitleg en toepassing van bepaalde theologische concepten onderscheidt salafisten van andere soennitische moslims. Het gaat om concepten en interpretaties die hun oorsprong kennen in de ideeën van onder meer Mohammed Ibn Abdul Wahhab en Ibn Taymiyya. Het gaat onder meer om een specifieke salafistische interpretatie van *tawhid* (eenheid en Enigheid van Allah), *shirk* (ongeloof) en het salafistische principe *al-wala wa-l-bara* (loyaliteit en afkeer omwille van Allah).^[501] De oproep tot de islam (*da'wa*) staat centraal in het activisme van salafisten. Deze oproep wordt door salafisten collectief gedaan om ideologische of politieke doeleinden na te streven. Het vertrekpunt van salafisten bij *da'wa* is het sterk moraliserende principe van 'het gebieden van het goede en het verbieden van het slechte' (in het Arabisch *al-amr bi-l-ma'ruf wa-l-nahy 'an al-munkar*). Dit principe wordt binnen het salafisme als een individuele verplichting gezien die elke moslim in de praktijk dient uit te voeren.

[492] Meijer, Roel, *Global Salafism*, (Oxford: Oxford University Press, 2009).

[493] Meer over zelfdefinitie van salafisten zie Roex, *Leven als de profeet in Nederland*, 90-94.

[494] Zo noemde burgemeester Ahmed Aboutaleb zich ook salafist in de betekenis dat hij de profeet wenst na te volgen.

[495] AIVD/NCTV, "Salafisme in Nederland," 5.

[496] Meijer, *Global Salafism*, 43.

[497] *Ibid.*, 39, 40.

[498] Koning, Martijn de, "Niemand is in staat om te winnen van mijn religie," Salafisme, de regulering van moslims en verzet," *Religie & Samenleving* 9, nr.1 (mei 2014), 26, 27.

[499] Roex, *Leven als de profeet in Nederland*.

[500] Salaf betekent voorganger. De term verwijst naar 'de deugdzame voorvaders van het geloof en de metgezellen van de profeet Mohammed en hun volgelingen (*al-tabi' un*) en hun volgelingen (*tabi' u al-tabi' in*), zie Roex, *Leven als de profeet in Nederland*, 76. En Maher, *Salafi-Jihadism*, 7.

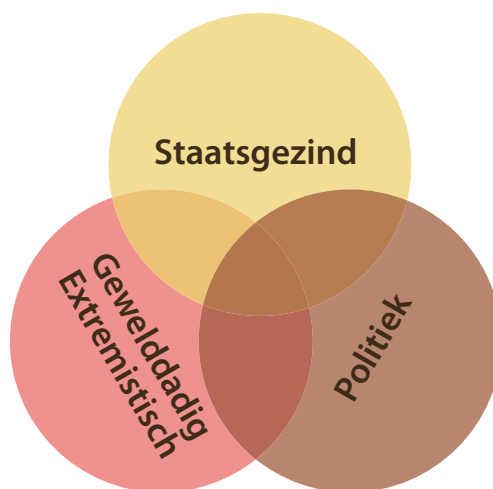
[501] Voor een meer uitgebreide toelichting van de theologische concepten die centraal staan in de salafistische geloofsleer zie bijvoorbeeld Roex, *Leven als de profeet in Nederland*, 78-83.

[502] Chakroon, Redouan ben, *Al-amr bi-l-ma'ruf wa-l-nahy 'an al-munkar* (Casablanca: Dar Al-Najah Al-Jadida, 2007), 228-255.

Binnen de orthodoxie wordt *da'wa* vaak op een andere wijze uitgevoerd zonder politieke doelen en gebeurt dit niet collectief. De uitvoering vindt op individueel niveau plaats. Het gebieden van het goede en het verbieden van het slechte is binnen de orthodoxie bovendien een aangelegenheid voor louter bevoegden en eventueel voor de staat. Dit is dus niet weggelegd voor ieder individu.^[502] Zowel het oproepen tot de islam, het aanzetten tot het goede en het afkeuren van het slechte zijn dus algemeen gangbaar binnen de islam. Binnen het salafisme krijgen deze concepten echter een andere uitleg. Salafisten werpen zich graag op als vertegenwoordigers van moslims, hoewel zij slechts een minderheid van moslims vertegenwoordigen. Sommige interpretaties en toepassingen van salafistische leerstellingen gaan samen met een afwijzing van de democratische rechtsstaat en in extremis met legitimering van geweld.

2. Salafistische stromingen

Het salafisme wordt gekenmerkt door sterke interne diversiteit en fragmentatie. Veelal wordt gesteld dat er overeenstemming is in de geloofsleer maar dat salafisten verschillen in de interpretatie en toepassing van de beginselen in de gegeven politiek-maatschappelijke context. Ook denkt men verschillend over de strategie om doelstellingen te bereiken. Om enig overzicht te bieden in de veelheid en variatie aan salafistische stromingen wordt zowel in academische kringen als beleidskringen onderstaande driedeling gehanteerd.^[503] Er wordt in grote lijnen onderscheid gemaakt tussen drie groepen, zie ook afbeelding 3:

Afbeelding 3: Salafistische stromingen

- **Staatsgezinde salafisten:** Ook wel aangeduid met de term quiëtistische en de minder gelukkige term 'apolitieke' salafisten. Deze groep toont zich loyaal aan het Saoedische establishment. Ze richten zich voornamelijk op religieus activisme in eigen kring en houden zich veelal afzijdig van politiek en maatschappij. Dit betekent echter niet dat ze geen politieke opvattingen hebben.
- **Politieke salafisten:** Ook wel aangeduid als oppositioneel. Deze groep toont zich kritisch naar het Saoedische establishment en andere islamitische regimes. Ze mengen zich meer dan de eerste groep in politiek en maatschappij en zijn soms

[503] Deze driedeling vindt zijn oorsprong in het artikel van Quintan Wiktorowicz, *Anatomy of the Salafi Movement*.

[504] Hamid, Sadek, "Salafism: The Development of British Salafism," *ISIM Review* (2008), geraadpleegd op 4 februari 2019 via: <https://core.ac.uk/download/pdf/15604899.pdf>.

[505] Nassau, C.S. van, "Salafistische moskeeorganisaties in Nederland; markt en competitieve voordelen nader onderzocht," (Den Haag: WODC/Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2017), 39.

[506] Hamid, "Salafism: The Development of British Salafism."

[507] Berger, Maurits, et al. *Salafisme in Nederland belicht: vijftien jaar salafisme onderzoek in Nederland*, (Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2018), 26.

[508] Roex. *Salafisme in Nederland*: 140.

[509] Hamid, "Salafism: The Development of British Salafism."

politiek actief.

- **Gewelddadig extremisten:** Ook wel aangeduid met de term jihadisten (of vergelijkbare termen). Ze staan een gewelddadige toepassing van beginselen voor en verzetten zich tegen islamitische regimes en hun bondgenoten wereldwijd, waarbij zij het gebruik van geweld legitimeren.

Deze indeling is slechts een modelmatige weergave van de uiterst complexe werkelijkheid. Stromingen overlappen elkaar en er is ook interne variatie. Ook is het belangrijk aan te geven dat gelovigen in hun religieuze beleving soms salafistische geloofsinterpretaties combineren met andere geloofsinterpretaties. De scheidslijn tussen salafistische en niet-salafistische groepen is daardoor ook niet altijd scherp te trekken. We spreken dan van een salafistische oriëntatie.

3. Aantrekkingskracht van het salafisme

In Nederland is de laatste jaren een groeiende populariteit van het salafisme zichtbaar onder met name moslimjongeren met een Marokkaanse migratieachtergrond en bekeerlingen. De beweging is in staat aan te sluiten op de behoeftes van jongeren. Deze subparagraaf beschrijft de factoren die de aantrekkingskracht van het salafisme verklaren.

Ten eerste biedt het salafisme een zekere simpliciteit en zekerheid, althans bij een eerste (oppervlakkige) kennismaking. Het salafisme claimt de enige correcte interpretatie van de islam te zijn. Een interpretatie die losstaat van 'culturele' islamitische tradities die soms als verstikkend worden ervaren of waar jongeren van vervreemd zijn geraakt. De claim dat het salafisme de enige echte ware interpretatie is van het geloof kan voor sommigen statusverlenend zijn.^[504] Salafisten zijn goed in staat jongeren los te weken van islamitische interpretaties en tradities die door salafisten (en ook jongere generaties meer in het algemeen) als niet aansluitend bij de Nederlandse samenleving worden ervaren. Hierdoor raakt men regelmatig in conflict met andersgezinde moslims, onder wie de ouders. Salafisten ondermijnen de autoriteit van oudere gelovigen in sommige gevallen en verwerpen de identiteit van het land van herkomst (of achten deze van secundair belang). Andere interpretaties van de islam worden duidelijk afgekeurd.^[505]

Een tweede factor is het multi-etnische en etnisch-overstijgende karakter van het salafisme. Het gevoel onderdeel te zijn van de wereldwijde geloofsgemeenschap (de oemma) wordt hiermee versterkt. Het biedt ook kansen om vriendennetwerken op te bouwen. Het gevoel dat dit kan oproepen onder jongeren is het gevoel van *"to be a part of something bigger than themselves"*.^[506]

De antwoorden die het salafisme biedt op uitdagingen in de Nederlandse maatschappij is een derde factor die de aantrekkingskracht verklaart. Salafisten spelen succesvol in op de behoeftes die leven onder moslimjongeren. Om zich beter te kunnen positioneren hierin krijgen jonge moslims handvatten aangeboden door salafisten die een kritisch perspectief hebben op de Nederlandse maatschappij. De handvatten die jonge moslims krijgen aangereikt zijn vooral een antwoord op de gepercipieerde bedreiging van de islam.^[507]

Een andere factor gaat over de salafistische invloed op de islamitische informatievoorziening. Het salafisme is hierin dominant.^[508] Eerder onderzoek laat zien dat mensen die met een religieuze interesse op zoek gaan naar algemene informatie

over islam, snel in aanraking komen met salafistische bronnen. Dit gebeurt vooral via het internet. Salafisme wordt verspreid dankzij financiële investeringen in religieuze instituties, via de distributie van literatuur vanuit onder meer Saoedi-Arabië en door de terugkeer van studenten die in Saoedi-Arabië (of andere Golfstaten) hebben gestudeerd.[\[509\]](#) Een andere belangrijke factor die bepalend is voor de salafistische dominantie van de islamitische informatievoorziening, is het feit dat salafistische organisaties de literatuur in de Nederlandse taal aanbieden. Dit is vooral aantrekkelijk voor mensen die de Arabische taal niet machtig zijn, wat voor een groot gedeelte van de jongeren geldt.